A. VINKEL

KIRJANDUS

AEG

INIMENE

Tagastage raamat õigeaegselt!
Возвратите книгу вовремя!

1532					
9776					
3715					

Pühendan selle raamatu
oma kalli naise
kustumata mälestusele

AARNE VINKEL

-30678

KIRJANDUS AEG INIMENE

UURIMUSI JA ARTIKLEID

«EESTI RAAMAT»
TALLINN 1970

8 E
V 68

Kaanekujundus: A. VINT

N
Tartu Riikliku Ülikooli
Raamatukogu

ROMANTISMIST KIRJANDUSES

1.

«Kirjandusvool on üks kõige vähem läbitöötatud ning kõige rohkem kasutatavaid mõisteid nõukogude kirjandusteaduses» — niisuguse alarmeeriva teesiga alustab B. Reizov voolude küsimuse käsitlemist 1957. aastal rajatud ajakirja «Voprossõ literaturõ» esimeses numbris.[1] Selline hinnang on arusaadav, kui silmas pidada, et just neil aastail sai pärast pikka seisakut märgatavaks elavnemine nõukogude kirjandusteoreetilises mõtlemises. Selle tõendiks pole ainult mainitud üleliidulise kirjandusteadusliku ajakirja rajamine, vaid ka samal 1957. aastal Moskvas toimunud diskussioon realismi kohta maailmakirjanduses. Vahepeal möödunud rohkem kui kümne aasta jooksul on tehtud hulk tööd kirjandusvoolude ja -meetodite olemuse väljaselgitamisel. On ilmunud rida raamatuid realismi ja sotsialistliku realismi kohta; uurijad pole mööda läinud ka realismi vahekordadest teiste vooludega.

Eestis oli «Voprossõ literaturõ» rajamisega analoogiliseks nähtuseks ajakirja «Keel ja Kirjandus» ilmumahakkamine 1958. aastal; väljaande veergudel on valgustamist leidnud ka kirjandusvoolude probleemistik (sotsialistlik realism, realismi ja romantismi vahekord eesti XIX sajandi kirjanduses, impressionism, ekspressionism jm.). Lisa on andnud ka «Looming».

Mis puutub romantismi läbitöötamisse, siis sellel alal pole edasiliikumine olnud nii hoogne. Veel 1964. aastal konstateeris ajakirja «Voprossõ literaturõ» toimetus: «- - - romantismiprobleemi uurimise tase ei vasta siiamaani veel tema tegelikule teaduslikule tähtsusele.»[2] Seda öeldakse kokkuvõtteks ajakirjas 1963.—64. aastal toimu-

---

[1] Б. Реизов, О литературных направлениях. Вопросы литературы 1957, № 1, lk. 87.

[2] От редакции. Вопросы литературы 1964, № 9, lk. 143.

nud diskussioonile romantismi üle. Samas aga kinnitab toimetus, et kõne all olev diskussioon andis ka väärtuslikke tulemusi, näitas ära, millistes küsimustes on jõutud ühistele seisukohtadele, milles on lahkuminekud ning millistes suundades seisab töö alles ees. Ka romantismi alal on ilmunud kogumikke ja eriraamatuid. Üldistavat pilti romantismi keerulisest olemusest püüab anda V. Vanslovi uurimus «Эстетика романтизма» (1966); muidugi pole selles suudetud kõigile romantismiga seotud küsimustele rahuldavat vastust anda.

See, et romantismi valdkonnas on nii palju vaieldavusi, läbitöötamata alasid ning ühekülgseid tõlgendusi, sõltub ühelt poolt nähtuse enda mitmepalgelisusest, teiselt poolt ka romantismisse suhtumise ajaloost nõukogude kriitikas. Tuleb nimelt silmas pidada, et sõnu romantism ja romantika (rohkem kui sõna realism) on aegade jooksul ja praegugi veel kasutatud küllalt erinevas tähenduses. Sealjuures teame, et romantism pole esinenud ainult ilukirjanduses, vaid ka teistes kunstides, mille kujutusvahendid on hoopis erinevad sõnakunstist. Edasi räägitakse veel romantismist ajaloos, ökonoomias jne. Need on vägagi erinevad elualad, millest kõikehaaravaid üldistusi teha on raske. Pealegi ei lähtunud varem kasutatud tsitatoloogiline tõestusmeetod mitte niivõrd kirjandusnähtuste ajaloolisest uurimisest kui just marksismi klassikute ütlustest. Nüüd on arusaamisele jõutud, et Lenini hinnanguid romantismile majandusteaduses või D. Pissarevi märkusi unistamise kasulikkuse kohta (mida Lenin esile tõstis) ei saa mehhaaniliselt üle kanda kirjandusele, romantismi kui kirjandusvoolu iseloomustusse. Kahtlemata tuleb tervitada seisukohta, mis nõuab romantismi-nähtuste uurimist kirjanduse ajaloo konkreetsuses; alles selle tulemused, ühendusse viidud romantisminähtustega teistes kunstides, lasevad teha üldistavamaid järeldusi. Uurijatel on küllalt palju tööd ka ainult kirjandusajaloo raamides, sest romantism kui kirjandusvool oli vastuoluline nähtus, mis eri mail arenes sageli oma spetsiifilist teed kaudu. Ühtlasi teame, et uued kirjandusvoolud ei sünni üleöö, vaid kujunevad aja jooksul, haarates endasse uue elutunnetuse niresid, mis on pinna all tekkinud juba aastakümneid varem. Küsimuse teeb veelgi keerukamaks asjaolu, et uus pole vanast hiina müüriga eraldatud: võidule tulev elukujutuse viis kasutab ära ka seni valitse-

nud süsteemi viljakad, edasiviivad elemendid. Kindlad terminid, koolkonnad, kirjanduslikud manifestid ja võitlus, mis täpsustavad ja konsolideerivad kirjanduslikke suundi, ilmuvad alles ajapikku või jäävad mõnikord ja mõnel pool üldse ilmumata. Nii oli H. de Balzac (1799—1850), keda me praegu peame Lääne kõige jõulisemaks kriitiliseks realistiks XIX sajandil, juba surnud, kui Champfleury ja L. E. E. Duranty rühm võitles 1850-ndatel aastatel mõistele r e a l i s m kätte kodanikuõigused prantsuse kriitikas. Selleks ajaks oli surnud ka V. Belinski (1811—48), kes pole kunagi kasutanud sõna r e a l i s m, vaid teisi, selle mõiste ligilähedasi vasteid vene keeles. Mis puutub romantismi, siis on küllalt iseloomulik, et V. Hugo, pärastine prantsuse romantikute juht, ütles veel 1824. aastal oma «Oodide ja ballaadide» eessõnas, et tal «pole aimugi, mis on *klassikaline* ja *romantiline žanr*».[3] Samal ajal väitis ka prantsuse romantilise luule rajaja A.-M.-L. Lamartine, et ta seisab nii väljaspool romantismi kui ka realismi. Aga ometi peab nõukogude kirjandusteadus 1790-ndaid aastaid romantismi alguseks, mida valmistasid pikka aega ette eelromantilised nähtused. Selle «segaduse» mõistmiseks tuleb arvesse võtta loova kunstniku psüühilise laadi iseärasusi, seda, et elulise materjali kunstilisel kujundamisel, aga ka kirjanduselu nähtuste tunnetamisel domineerib tal emotsionaalne hoiak, mistõttu looval isiksusel ei tarvitse olla ega enamasti ka ole tegelikult niisugust tarvet loogilise süsteemipärasuse ja täpsuse järele, nagu hilisemal kirjandusteadlasel samu nähtusi sajandite- või aastakümnetepikkuse vahemaa järel «süsteemi» viies.

Lõpuks peame «vaimses kosmoses» piire ja kupitsaid seades arvestama veel teist kunstniku individuaalsusest tingitud tegurit. Loodusteadlasele jätkub võib-olla mõne taime- või loomaisendi vaatlemisest, et anda usaldatav iseloomustus kogu botaanilisele või zooloogilisele liigile. Võrratult raskem on orienteerumine kirjandusajaloolises «herbaariumis». Siin esineb iga tõeline kunstnik ning kunstiteos omaette väärtusena, mis vajab iseloomustamist mitte ainult sisu, vaid sageli ka meetodi seisukohalt. Suure, tõelise kunstniku tunneme ära just omapärasest,

---

[3] Poésies de V i c t o r H u g o. I partie. Paris, s. a., lk. 3.

kordumatust eneseteostusest. Siin jõuame dialektilise vastuoluni, mis nagu kriipsutaks läbi voolude uurimise tähtsuse. Teiste kaasaeglastega paljude ühiste joonte, s. o. rohke voolutunnuste esinemine teatava autori juures kõneleb kirjanduslikust traditsioonist, aga võib anda tunnistust ka kirjaniku individuaalse palge kahvatusest. Seetõttu hindame kõrgemalt neid vaimuhiiglasi, kes on toonud uut oma rahva ja maailma kunsti varamusse; sellega peame silmas novaatorlust. See uudsus ei tarvitse alati küll esineda kitsalt meetodi alal, kuid arvestades kunstiteost kui tervikut, on edusammud ainevalikus, idees, faabulaarenduse ja tegelaskujunduse ning vormimeisterlikkuse alal ühel või teisel määral ka meetodi edasiarendamise küsimus. Igal juhul saab vaevalt tekkida suurteos, kui autor jälgib paindumatult ükskõik missuguse voolu kaanoneid. Püsivat ja arvestatavat on suurte isiklike eeldustega autorid saavutanud siis, kui nad olemasolevaid kunstipõhimõtteid loovalt rakendavad. Me teame, et É. Zola sõnastas naturalismi teooria, kuid tegelikus loomingus ületas ta kaugelt oma eeskirjad ning just sellega tõuseb ta XIX sajandi suurte romaanikirjanike hulka. Nõnda kujutab meisterlik ilukirjanduslik teos ajastu atmosfääri ja isikliku talendi dialektilist ühtsust, mistõttu näiteks renessansi soodsates oludes loonud W. Shakespeare võib tänapäevani edukalt võistelda maailmakirjanduse tippsaavutustega.

Maailma kunstilise tunnetamise arengus on omapäraseks ning küllalt huvitavaks lüliks romantiline vool. Tõsi küll, realism on sajandite jooksul andnud hoopis rohkem teoseid, mis säilitavad oma kunstilise võlu tänapäevani või mille väärtus on aja jooksul koguni tõusnud. See asjaolu ei tohiks aga keelata romantismile vajalikku tähelepanu pühendamast, sest, nagu alamal näeme, on tema esilekerkimine XVIII sajandi lõpul, arenemine ja «väljasuremine» Lääne-Euroopas ja mujal tingitud samal määral ühiskondliku elu tingimustest nagu kriitilise realismi kujunemine, mis kulges osalt paralleelselt romantilise vooluga. Kui veel arvestada hilisemaid romantisminähtusi kuni tänapäevani välja, siis on sellel voolul olnud küllalt oluline osa mitmepalgelise inimkultuuri ajaloos. Allpool me võime koguni konstateerida, et teatavatel konkreetsetel ajaloolise arengu hetkedel saab kirjanik oma ülesandeid paremini täita romantilise kui kriitilis-realistliku elu-

tunnetusega, rääkimata sellest, kui kirjanik on juba oma kalduvuste poolest romantik.

Kahjuks kohtas eriti isikukultuse aastatel nõukogude kirjandusteaduses ja kriitikas õige sageli romantismi ja romantika halvustamist või vähemalt ignoreerimist. Lihtsalt sõnastades võiks öelda, et käibiva väärtusskaala järgi kehtis tollal vahekord: realistlik — hea, romantiline — halb. Vastavalt sellele püüti iga progressiivset ja andekat autorit tunnistada realistiks, samal ajal kui kunstiliselt ebaõnnestunud või ideeliselt vastuvõetamatu teos tõugati romantismi solgiauku. Eespool mainitud tendents viis selleni, et sõjajärgsetes kirjanduslugudes ja ajakirjaartiklites võis kohata väiteid, nagu oleks nii H. Heine kui M. Gorki noorpõlve looming olnud läbini realistlik. Kui 1947. aastal pühitseti V. Hugo juubelit, siis varjasid sõnavõtjad hoolega tema osa romantismi ajaloos, püüdes näidata, et ta oma olemuselt oli realist. Ka eesti kirjanduskäsitluses on näiteid sellesuunalise «paremustamise» kohta. Veel 1956. aastal pidas R. Sarap Koidulat samuti realistiks nagu Vildet ja A. Jakobsoni.[4] Kuid tollal kohtasime ka otseseid rünnakuid romantismi vastu. Nii avaldas läti kirjanik ning akadeemik A. Upit 1959. aastal mitmesajaleheküljelise teose «Вопросы социалистического реализма в литературе», mille juhtmotiiviks pole ainult puristlik seisukoht, et romantism on täiesti lubamatu nõukogude kirjanduses, vaid romantismi ajaloolise tähtsuse alahindamine üldse. Sama teed käib ka tšehhi kirjandusteadlase P. Reimanni raamat «Über realistische Kunstauffassung» (1949, I tr. — 1942), kus tuuakse peaaegu ainult eitavaid hinnanguid romantismi ajaloolise osa kohta.

Niisama ebarahuldav oli romantismi olemuse tõlgendus varasemates kirjandusteooria käsiraamatutes. Lähtuti ennemini deduktiivsetest mõttekäikudest kui kirjandusajaloolise materjali igakülgsest läbitöötamisest. Nõnda väitis L. Timofejev oma «Kirjandusteoorias», mis sõjajärgsetel aastatel oli ainsaks kõrgemate koolide õpikuks sel alal, et realist loob tüüpilisi tegelaskujusid, romantik aga «erandlikke karaktereid erandlikes olukordades».[5] Toodud vormel romantismi kohta pole

[4] R. Sarap, Sotsialistlik realism — nõukogude kunsti ja kirjanduse loominguline meetod. Looming 1956, nr. 5, lk. 663.

[5] Л. И. Тимофеев, Теория литературы. Москва 1948, lk. 311.

üldistatud romantilisi teoseid analüüsides, vaid tuletatud loogilisel teel Engelsi realismi-iseloomustusest (tüüpilised karakterid tüüpilistes olukordades).

Katsetele defineerida romantismi ühe omaduse abil on hilisemas käsitluses eelistatud seda voolu iseloomustada tunnuste süsteemi kaudu, mis ei välista muidugi domineeriva omaduse esiletõstmise võimalust.[6] Uurijad on romantismile iseloomulikuks pidanud unistuse ja tegelikkuse vastandamist, ideaali jaatamist ja kujutamist, subjektivismi, individualismi, ümberloovat elementi tegelikkuse kujutamisel, vanade kunstivormide eitamist, maalilikkuse otsinguid jne. Kahtlemata annab kompleksne küsimusele lähenemine viljakamaid tulemusi.

Nõukogude kirjandusteaduse saavutuseks on kahe suuna väljaselgitamine romantismi ideoloogias, millele vastavalt eristatakse selle voolu progressiivset (revolutsioonilist) ja konservatiivset (reaktsioonilist) tiiba. Kuid ka seda olulist teesi hakati rakendama dogmaatiliselt. Et romantismi kahest vormist paistis vastuvõetavam progressiivne suund, siis leiame küllalt palju katseid revolutsioonilist romantismi kokku sobitada realismiga — kirjanduse juhtiva meetodiga. Väideti, et progressiivne romantism on realismi üks avaldusvorme. Leidus teadlasi, kes kinnitasid, et realismi piiridesse kuuluv progressiivne romantism on täiesti erinev konservatiivsest romantismist.[7] See ühekülgne, ebateaduslikel kaalutlustel püstitatud väide tähendab kunstilise tunnetuse mitmekesisuse ignoreerimist, kirjandusvoolude kunstilise eripära likvideerimist. Realismi ja romantismi vahekorra küsimusega tegeles oma elu lõpukümnenditel ka A. Fadejev, kes muuseas märgib: «Niisiis võib realism esineda ka romantilises vormis, eriti luules. Kuid mitte ainult luules.»[8] Nagu näeme, kasutatakse siin mõisteid realism ja romantism eri tasemel — ühte meetodi, teist vormi mõttes,

---

[6] А. Н. Соколов, К спорам о романтизме. Проблемы романтизма. Москва 1967, lk. 29—31.

[7] В. Б. Корзун, К вопросу о романтизме как художественном методе. Ученые записки Грозненского пединститута 1953, вып. 8, lk. 18—19.

[8] А. Фадеев в работе над рукописями своих статей. Публикация С. Преображенского. Вопросы литературы 1957, № 1, lk. 197.

kuid ka sellisena on esitatud tsitaadi kirjandusteoreetiline väärtus küllalt küsitav.

Kõigi nende äärmuste gnoseoloogiliseks tagapõhjaks oli arusaamine, nagu suudaks ainult realism väljendada elutõde. Kui seda teeb romantik, siis muutub ta kohe realistiks, kes kasutab ainult romantilist vormi. Kunstimeetodi mõiste hajutamine tunnetusteooriasse põhjustas ka realistlike elementide otsimise romantikute teostes, mis oli omal ajal väga levinud, samuti kujutluse, nagu peaks realistliku kirjanduse filosoofiliseks aluseks alati olema materialism, romantiku maailmavaateks aga idealism. Kokkuvõttes viis see välja omal ajal eriti filosoofide ja esteetikute töödes kohatavale skeemile, nagu tähendaks kunsti ja kirjanduse ajalugu realismi ja romantismi (resp. antirealismi) vahelist võitlust (G. Nedošivin, V. Kemenov jt.).

Et ka romantilises teoses võib avalduda elutõde, selles saame kergesti veenduda realistlike ja romantiliste teoste kõrvutamise teel. Võtame näiteks E. Vilde ajaloolise romaani «Mahtra sõda» ja E. Bornhöhe jutustuse «Tasuja». Kummagi teose kogu ainekäsitlus, tegelaste süsteem, kujude väljajoonistamine ja stiil viitavad eri meetoditele. Kuid kas «Tasujas» ei kajastu jutustuse ajaloolise tagapõhja hõredusest ja tegelaskujude «romantilisusest» hoolimata 1343. a. talurahvasõda, selle põhiline olemus? Kindlasti kajastub. Analoogilisele järeldusele on jõudnud ka küsimuse spetsiaalsed käsitlused. Nii väidab A. Revjakin: «Reaalset tegelikkust võib reprodutseerida nii realistliku kui ka revolutsioonilis-romantilise kunstimeetodiga. Nii üks kui teine on kunstimeetod, mille kutsumuseks on edasi anda elutõde. Kuid et kummalgi neist on oma ülesanne, erinevad nad oma objekti, üldistamise printsiipide ja selle edasiandmise kunstiliste vahendite iseärasuste poolest.»[9]

Seniste kontseptsioonide kõikuvus tuli eriti selgesti avalikuks realismidiskussioonil. Valdav osa sõnavõtjaid oli kirjanduse teoreetiliste aspektide ajaloolis-induktiivse läbitöötamise poolt ning isegi filosoofilis-spekulatiivse suuna esindaja G. Nedošivin tervitas kunstiküsimustele konkreetse ajaloolise lähenemise nõuet.

---

[9] А. И. Ревякин, Проблема типичности в художественной литературе. Москва 1954, lk. 114.

Romantismi seisukohalt tähendas see ulatuslikku ülesannet uurida eri maade romantilist voolu ja määrata nii selle rahvuslik omapära kui ka üldised tunnused. Nende eesmärkide püstitamisel võis märgata konkreetsusnõude kaldumist juba äärmusse. Nimelt pooldas ülalmainitud B. Reizov küll prantsuse, saksa, inglise, vene jt. rahvaste romantismi kui XIX sajandi esimese poole kirjanduselu nähtuse uurimist, vaidles aga romantismi tüpoloogilise käsitluse vastu. Romantismist üldse saavat rääkida ainult kirjandustevaheliste vastastikuste mõjude protsessi ja süsteemina, seega siis ka kitsalt ajaloolises mõttes.[10]

Hilisemas töös on sellest ühekülgsusest loobutud. Ka küsimuses progressiivse ning konservatiivse realismi vahekorrast hakatakse jõudma selgusele. See on romantismi tüpoloogilise vaatluse eelduseks, sest kui romantismi kahel suunal pole midagi ühist, siis ei saa olla ka selle voolu üldist iseloomustust. Tegelikult esinevad lahkuminekud eri suundade ideoloogilistes positsioonides, ühtsus aga peitub romantilist tüüpi kunstilises mõtlemises, mis väljendub ennekõike kunstilise kujundi loomise ühesugustes printsiipides. See on analoogiline kriitilisele realismile, kus me ühendame sama voolu alla erineva maailmavaatega kirjanikud.

Romantismi kui konkreetse ajaloolise fenomeni uurimise nõue paistab praegugi mõne teadlase pilku ahendavat selles mõttes, et romantismi käsitletakse kui XVIII sajandi lõpu ja XIX sajandi esimeste kümnendite kirjandusvoolu, mis oli tolleaegse ajaloolise olustiku sünnitus ja sellisena kordumatu nähtus. Hilisemate perioodide kirjanduses, kus olukordi määrasid juba teised sotsiaalsed ning kultuurilised tegurid, saab nende käsitluse järgi rääkida ainult romantilise kirjandusliku traditsiooni mõjust. Niisugusest aspektist lähenevad oma uurimisülesandele A. Sokolov ja V. Vanslov. Seetõttu on ka kirjandusajaloo hilisemad romantilised nähtused kõige vähem läbi töötatud ning pealiskaudselt iseloomustatud, mis on põhjustanud väga erinevaid arvamusi ja oletusi.

Vastuvõetavam on Kaasani koolkonna (N. Guljajev jt.) lähtekoht, mis ei seo romantismi sündi ainult protestiga kodanliku ühiskonna vastu, nagu see oli iseloomulik

[10] Вопросы литературы 1957, № 1, lk. 87—88, 95, 111.

Lääne-Euroopa maades XVIII ja XIX sajandi vahetusel, vaid peab silmas, et romantism on tekkinud ka teistel eeldustel. Nii oli Venemaal romantismiperioodil võitluse peamiseks eesmärgiks pärisorjuse kukutamine. Maades, kus puudus riiklik iseseisvus, arenes romantism ennekõike rahvusliku vabastusliikumise pinnal. See käib ka Eesti kohta, kus romantismi elementide ilmumise põhjuseks ei saanud olla protest kodanliku ühiskonnakorra vastu. Lahkuminekud ideaali ja tegelikkuse vahel võivad viia ja on viinud romantilise elutunnetuseni ükskõik missugustel aegadel, kuna seda toetab elu paratamatu element — romantika, inimese püüdlus ilusa poole.

Sellisena esitavad Kaasani koolkonna uurijad romantismi näiteid ka tegelikule romantismiperioodile eelnenud sajanditest.[11] Need analoogiad saavad siiski olla kaudsemat laadi, käies ajaliselt ja ruumiliselt lahutatud üksiknähtuste kohta, kuna romantismi uusi puhanguid XIX ja XX sajandil vormib kindlamini romantismiperioodist põlvnev kirjanduslik traditsioon.

Sellelt avaramalt platvormilt küsimusele lähenedes võib N. Guljajev romantismi aluseks pidada niisugust maailmatunnetust, mis omistab suure osatähtsuse subjektiivsele tegurile nii ajaloo arenemises kui ka inimese vaimses tegevuses. See maailmatunnetus väljendub romantilises loomingutüübis, mida iseloomustavad elunähtuste ümberkujundamine teoses vastavalt kirjaniku ideaalile, subjektiivne printsiip kunstilise kujundi loomises, mis väljendub romantiku püüdes viia elu vastavusse oma vaadetega, varustada kangelased oma mõtete ja tunnetega, aga mitte niisugustega, mis oleksid neile ootuspärased teatava sotsiaalse keskkonna esindajatena.

2.

Romantismi nime all tuntud kirjandusvool tekkis Lääne-Euroopas Prantsuse kodanliku revolutsiooni järel. See suur ühiskondlik murrang tähendas ühe majanduslik-poliitilise ja kultuurilise perioodi lõpulejõudmist Läänemaade ajaloos. Muidugi ei sündinud ega kujunenud romantism

[11] Vt. N. Guljajevi retsensioon «Исследование по эстетике романтизма»,(V. Vanslovi raamatule).Вопросы литературы 1967, № 1, lk. 209.

päevapealt. Tema kaugemad juured peituvad varasemate epohhide müstilis-pietistlikes liikumistes. XVIII sajandil, karmilt reglementeeritud ning mõistusliku klassitsismi valitsemise lõpupäevil oli juba laiemalt tuntud kõrvalvoole ja autoreid, kes seisid lähemal rahvale (peamiselt väikekodanlusele) ja mõistuse asemel rõhutasid tundeelu. Märkida tuleks siin ennekõike inglise sentimentalismi ja muid selle maa üle-euroopalist tähelepanu äratanud kirjanduslikke nähtusi (S. Richardsoni romaanid, kus liigutavas laadis kujutati aadli omavoli all kannatavate lihtsate inimeste elu; L. Sterne'i humoristlik looming; J. Thomsoni loodus- ja E. Youngi ööde ja haudade luule; J. Macphersoni «Ossiani laulud», täis vanagermaani mütoloogiat ja Põhja udusid). Edasi mängisid romantismi saamisloos olulist osa J.-J. Rousseau oma mõjuka armastusromaaniga kirjades «Uus Héloïse» ja saksa «Tormi ja tungi» liikumine, millega on seotud ka noore Schilleri ja Goethe mässuline nooruslooming. Kuid need väga erinevatest ühiskondlikest ja kultuurilistest impulssidest tekkinud suundumised ei tähendanud veel mingit ühtsemat kunstilist kreedot. Autorid (näit. Rousseau) olid sageli veel valgustussajandi lapsed, ainult voorusi taheti põhjendada mitte külma mõistusega, vaid tuksuva inimsüdame kaudu. XVIII sajandil kasutati sõna r o m a n t i l i n e alles metsikult kauni looduse tähenduses, nagu see 1796 esineb meie didaktilise kirjamehe Fr. G. Arveliuse artiklis «Beschreibung des Strömling-Fanges in Ehstland» Põhja-Eesti pankranniku kohta. Oli ju loodus saabuva uue kirjandusvoolu avastuseks. XVIII sajandi lõpul küpsesid aga ühiskondlikud tegurid, mis kujunesid pinnaseks romantismi tekkimisele. Selleks olid ennekõike vastuolud tolle aja sündmusterohkes elus. Oli toimunud küll valgustajate poolt ettevalmistatud Suur Revolutsioon, Prantsusmaal kaotati isegi seisused, kuid ennustatud mõistuse ja õnne riik, kus valitseksid vabadus, vendlus, üheõiguslus, polnud kusagil näha. Selle asemel töötasid giljotiinid, Napoleoni sõjad ja kontinentaalblokaad tõid rahvastele suuri kannatusi; 1815. aastal sõlmitud Püha Liit ja restauratsioon Prantsusmaal vajutasid elule poliitilise ja usulise reaktsiooni pitseri ka seal, kus see varem ei võimutsenud. Teiselt poolt oli kapitalistlik süsteem juba küllalt arenenud; tekkinud uutes tootmis- ja inimestevahelistes suhetes hakkas toores rahavõim valitsema moraaliseaduste ja

vaimsete väärtuste üle, samal ajal kui kaitsetuid töölisi kõige julmemalt ekspluateeriti. Kõik see andis eemaletõukava atestatsiooni võimuletulnud või -tulevale kodanlikule süsteemile ning tekitas pettumust, tõukas eemale tegelikkusest, sundis unistama paremast elust. Ikka enam sai ilmsiks lõhe isiksuse ja ühiskonna, ideaali ja tegelikkuse vahel, tekkis igatsus inimkonna esialgse, kaotatud terviklikkuse järele. Tsivilisatsioon sattus küsimärgi alla, otsiti loomulikumaid inimestevahelisi suhteid puutumatu looduse ja primitiivsete inimeste — looduslaste juures. Loova intelligentsi hulgas levis omapärane hingeseisund — maailmamure.

Neist ühiskondlikest momentidest lähtudes iseloomustab A. Ivaštšenko romantismi kui kirjandussuunda, «mis tekib kodanliku korra võidu ja kindlustumise perioodil; romantism tähendab opositsiooni kapitalismi edukäigule, mida iseloomustavad veel vähe arenenud vastuolud töö ja kapitali vahel; ta kujutab endast katset kaitsta inimliku eksistentsi mittekodanlikke printsiipe».[12] Ka Vanslov peab romantismi ühisnimetajaks kodanliku korra ja elulaadi eitamist, kapitalistliku tegelikkuse vastuvõetamatust, millele unistuse kujul seatakse vastu humanistlik ideaal.[13] Toodud vaatekohad iseloomustavad romantismi olemust ainult Lääne-Euroopa arenenud maade aspektist ja sedagi tema tekkimise aegadel. Nagu eespool öeldud, oli eesti romantilisele elutunnetusele XIX sajandi teisel poolel vastupidi iseloomulik just feodalismivastane võitlus rahvuslik-kodanlike olusuhete nimel, mis tolle aja poolfeodaalses Eestis olid progresiivseks nähtuseks. Juba need vastuolulised funktsioonid peaksid näitama mitte ainult romantismi keerukat olemust, vaid ka selle meetodi võimet rakenduda eri laadi ühiskondlike tendentside teenistusse.

Kuid ka majanduslikult ja poliitiliselt arenenud riikides tundsid XVIII sajandi lõpu ja XIX sajandi alguse tegelikkuse suhtes rahulolematust eri ühiskonnakihtidesse kuuluvad inimesed, mistõttu romantism omandas juba tekkeperioodil mitmekesise ilme. Revolutsiooniga oma

---

[12] История английской литературы. Том II, вып. I. Москва 1953, lk. 9.

[13] В. В. Ванслов, Эстетика романтизма. Москва 1966, lk. 36.

eesõigused ja omandi kaotanud aadli esindajatele, kes olid sunnitud Prantsusmaalt emigreerima, tundus kaasaeg vastikuna ning nad pöörasid pilgud minevikku. Mineviku patriarhaalsete suhete poole kaldusid ka mitmed konservatiivse väikekodanlusega seotud kirjanikud. Hakati ülistama keskaega, ihaleti gooti kunsti ja rüütliluulet, levisid usulis-müstilised tendentsid, esines kirjanike üleminekut katoliku usku. Tekkis reaktsioon ratsionalistliku filosoofia ja valgustussajandi ideaalide vastu. Seda romantismi konservatiivset suunda esindavad F.-R. Chateaubriand, W. H. Wackenroder, J. L. Tieck, V. Žukovski. Kuid juba XIX sajandi esimesel kümnendil, eriti aga hiljem kohtame ka eesrindliku maailmavaatega romantikuid, kellele avaldasid otsustavat mõju kaasaegses tegelikkuses järjest ilmsemaks muutuvad antagonistlikud protsessid. Kui kõige varasem romantism oli omamoodi reaktsiooniks Prantsuse revolutsioonile ja valgustuslikele ideaalidele, siis ajalise distantsi kasvades hakati sügavamini tunnetama möödunud revolutsiooni mõtet ja tagajärgi. Tegelikest olukordadest eemale tõukudes pöörasid otsivad vaimud oma pilgu tulevikku ning unistasid paremast maailmakorrast, võttes mõnigi kord ise aktiivselt osa ühiskondlikust võitlusest progressiivsetel positsioonidel (näit. Hugo). Need olid progressiivsed romantikud, kelle looming on maailmamure motiivide kõrval kantud mässulisest vabadusejanust, kirglikust protestist rõhuva tegelikkuse vastu Inimese nimel. G. G. N. Byron (1788—1824) ja P. B. Shelley (1792—1822) lõid oma suurele fantaasia- ja tundejõule toetudes poeeme, draamasid ja luuletusi, mis erutasid sügavasti kaasaegseid; selle tagajärjeks oli rahvusvahelise kõlapinnaga koolkonna tekkimine (baironism). A. Puškin, kelle lõunapoeemid pole sündinud väljaspool üldeuroopalist kirjanduslikku konteksti, nimetas Byronit-romantikut «meelte valitsejaks», mida kordas ka Belinski.

Shelley ja Byroni looming oli juba seotud proletariaadi esimeste väljaastumistega ja rahvuslike liikumistega eri maades. Lüürilises draamas «Vabastatud Prometheus» kuulutab Shelley hävingut türannidele ja ekspluatatsioonile, unistab õigluse ja harmoonia ajastu saabumisest, mis on rajatud inimeste võrdsusele ja üldisele tööle. Ideaali otsingutel pöördub Byron kord antiigi, kord 1789. a. Prantsuse revolutsiooni, kord rahvaste vabadusvõitluse poole. K. Marxi kohta on teada, et ta pidas Shelley't läbi

ja läbi revolutsionääriks, kes, kui ta poleks noorelt surnud, oleks alati sotsialismi avangardi kuulunud.[14]

Kuigi Inglis- ja Prantsusmaa on andnud rea suuri romantikuid, toimus selle voolu teooria väljatöötamine siiski filosoofia kodumaal — Saksamaal. Sellest võtsid XVIII ja XIX sajandil vahetusel peale tegelike kirjanike (Wackenroder, Tieck, Fr. Hölderlin) osa ka kriitikud ja filosoofid (August Wilhelm ja Friedrich Schlegel, Fr. D. E. Schleiermacher, Fr. W. J. Schelling). Westfaali rahuga hulgaks väikeriikideks lõhutud ning majanduslikult mahajäänud Saksamaal oli juba valgustus kulgenud vastuolulistes ning rasketes tingimustes, mis andis saksa vaimumaailmale XVIII sajandil küllaltki omapärase ilme. Et saksa kodanlus oli nõrk ja maailmavaateliselt läbi imbunud feodalistlikest eelarvamustest, tõusis siin pärisorjuse kriitika asemel esiplaanile Saksamaa ühendamise idee. See äratas omakorda huvi saksa keele, vaimuelu ja mineviku vastu. Pole siis mingi ime, et juba saksa valgustuse üks radikaalsemaid esindajaid — J. G. Herder — hindas kõrgelt rahvaluulet, millesse eelnevad ajajärgud olid halvustavalt suhtunud. Herder nimetas rahvaluulet inimsoo emakeeleks, parimaks rahva hinge iseloomustajaks ja avaldajaks, ning andis välja oma kuulsa «Volkslieder» (II trükis pealkirjaga «Die Stimmen der Völker in Liedern»), kus leidus ka eesti rahvalaule. Seda huvi rahva mineviku vastu, mis valgustajate juures polnud sugugi üldine (Voltaire'i arvates ei väärinud meie ajaarvamise esimeste sajandite ajalugu rohkem üleskirjutamist kui karude ja huntide oma), jätkasid romantikud, tehes palju ära rahvaluule kogumise, selle rahvateadusliku uurimise ning kirjandusliku ümbertöötamise alal. Selle töö tulemuseks olid Achim v. Arnimi ja C. Brentano rahvalaulukogu «Poisi võlusarv» ja vendade Grimmide kuulsad muinasjutud ning muistendid. Grimmid panid aluse ka germaani mütoloogia ja saksa keele põhjalikumale uurimisele.

Oma rahva oleviku ja mineviku kasutamine teoste ainena aitas kaasa kirjanduse rahvalikumaks muutumisele. Romantikud tõid oma teostes esile kodumaa ja selle kultuuri rahvuslik-ajaloolise omapära, püüdsid tungida

[14] K. Marx, Fr. Engels, Über Kunst und Literatur. Berlin 1953, lk. 221.

(peamiselt folkloori kaudu) rahvusliku teadvuse sügavusteni, pöördusid kodumaa looduse poole. Niiviisi tuli kirjandusse nn. kohalik *resp.* rahvuslik koloriit. Koos rahvalike või rahvaluuleliste ainetega võeti kirjanduses laialt tarvitusele muinasjutu-, ballaadi-, romansi- ja lauluvorm.

Romantilise voolu eriliseks teeneks on ajaloolise romaani rajamine. Varasematest autoritest selle žanri alal on kõige mõjukam Walter Scott (1771—1832), kelle romaanid toetuvad juba ajaloo täpsele tundmaõppimisele ning jõulisele sisseelamisele mineviku köitvatesse üksikasjadesse, nii et kujutatust tekib kunstiliselt elav ning tõepärane pilt. Scotti loomingul oli suur mõju maailmakirjanduse silmapaistvatele romaanikirjanikele (V. Hugo, Stendhal, J. F. Cooper).

Nagu näeme, on romantismil olnud küllalt oluline tähtsus kirjanduse ainevalla laiendamisel ja žanrite mitmekesistamisel, raamatulise luule lähendamisel rahvaloomingule.

Saksamaal rännanud prantsuse naiskirjanik A.-L.-G. Staël (Madame de Staël) tutvustas oma reisikirjeldustes naabrite vaimuelu ning uut kirjandust ja rikastas prantsuse romantismi teoreetilist mõtet saksa elementidega. Nii on Fr. Schlegel mõju avaldanud mitte ainult Staëli esteetilistele vaadetele, vaid ka V. Hugo näidendi «Cromwell» (1827) kuulsale eessõnale, mis sai romantismi manifestiks draama uuendamisel.

Kui siiamaani oleme romantismi tekkimist jälginud peamiselt sotsiaalkultuurilises plaanis, siis niisama vajalik on toimunud murrangu vaatlemine ka kunstilisest küljest. Millist osa mängis romantism tegelikkuse kujundilise peegeldamise arenemises? Seoses sellega, et mitmed kirjandusteadlased peavad klassitsismi üheks realismi modifikatsiooniks, võib tekkida mulje, nagu oleks romantismi võimulepääs olnud otseseks tagasiminekuks elutõe peegeldamisel. Tegelikult polnud asi nii lihtne. Ka klassitsismi ei saa vaadelda ühtse vooluna. Kui räägime Molière'i, P.-A. C. Beaumarchais' ja D. Diderot' näidenditest või Voltaire'i jutustustest, siis on meil tegu klassitsismi demokraatlikuma suuna *resp.* hilisema arenemisjärguga (nn. valgustuslik realism). Kõrgklassitsism, mida iseloomustasid antiiksed ained, aristokraadid-tegelased (kes olid ühe kire kehastajad), keerukas, ebarahvalik

pildikeel, värsivorm, stiilide puhtuse nõue, ühekülgselt ülev käsitluslaad jm. N. Boileau ranged reeglid — see klassitsism oli küllalt elukauge ning tinglik nähtus. Seepärast pole imestada, et romantikud astusid tema vastu võitlusse elutõe nimel. Klassitsistlik näidenditeooria nõudis traagilise ja koomilise piinlikku lahushoidmist, vältis avaramat tundeelu kujutust (pidades loomulikke tundmusi «tooreiks»), surus tegevuse ühe süžeeliini raamidesse, mis pidi ühel kohal lõpuni arenema 24 tunni jooksul. Et kindlustada elu igakülgset kajastamist teoses, protesteerisid romantikud klassitsismi reeglite vastu, nõudes täielikku loominguvabadust. Kõik see pidi tõstma elukujutuse tõepärasust. Ja 1820-ndail aastail vastandatigi romantismi ja klassitsismi järgmiselt: «Romantism on asjade kirjeldamine sellisena, kui need on. Klassitsism nautis ideaali, romantism tõelisust, esimene viibis üldistustes, teine tungib individuaalsusse: ta kirjeldab iseloome, mitte kirgesid; inimesi, mitte aateid.»[15] Oma näidendi «Cromwell» (selle nimikangelane oli 1648. a. inglise revolutsiooni juht) eessõnas romantilise draama teooriat üles ehitades ütleb ka V. Hugo: «- - - draama iseärasuseks on tema tõelisus; tõelisus tekib kahe vormi, üleva ja groteskse täiesti loomulikul ühinemisel; need vormid liituvad teineteisega draamas, nagu nad liituvad elus ja looduses. Sest tõeline luule, täiuslik luule on vastandite kooskõlas. - - - kõik, mis leidub looduses, leidub ka kunstis - - -»[16] Huvitav on märkida, et romantikute draamaeeskujuks ei ole keegi muu kui W. Shakespeare. Sealjuures ei käsitleta teda aga realistina, vaid romantikuna. Nii kirjutab noor Henri Beyle (meile tuntud kriitilise realisti Stendhalina, «Punase ja musta» autorina), kes tunnistas 1818. aastal ennast kirglikuks romantikuks: «Shakespeare oli romantik - - - Õieti öelda, *kõik suured kirjanikud olid omal ajal romantikud.* Aga need, kes sada aastat pärast kirjanike surma neid jäljendavad, selle asemel et avada silmad ja jäljendada loodust, — on klassikud.»[17] Shakespeare'i peab

---

[15] L. Vitet, L'Indépendance en matière de goût. — Globe 2. IV 1825. Tsiteeritud teose järgi: A. Anttila, Sissejuhatus uus-aja kirjanduse peavooludesse. Trt. 1938, lk. 135.

[16] V. Hugo, Cromwell (Œuvres complètes). Paris s. a., lk. 32—33.

[17] Стендаль, Расин и Шекспир. — Стендаль, Собрание сочинений. Том VI. Москва 1959, lk. 27, 58—59.

romantikuks ka V. Belinski, kes käsitleb romantismi väga laias (romantilise elutunde) mõttes, mis võimaldab tal seda maailmakäsitust jälgida juba antiikajast peale. Romantismis näeb Belinski pöördumist tõe poole, rahvuslike ainete ja rahvaliku vormi juurde, kirjutades: «- - - romantism ei olnud midagi muud kui tagasitulek loomulikkuse, järelikult omapära ja rahvalikkuse juurde kunstis, idee eelistamine vormile ning antiikaja võõraste ja ahtate vormide hülgamine, mis sobisid uusima kunsti teostele niisama vähe, kui puuderdatud paruka, õmmeldud kuue ja raseeritud näo juurde sobib kreeka kitoon või rooma tooga.»[18]

Klassitsismi muutumatutele, igavestele ilu ja harmoonia põhimõtetele toetuva esteetikaga võrreldes on romantism kahtlemata edasiminek. Tunnistades esteetiliste ideaalide ja maitsete suhtelisust ja vaheldumist, edendas romantism ajaloolist mõtlemist kunstiküsimustes. Ta tõstis esile rea uusi esteetilisi väärtusi, rõhutas tegelikkuse vastuoludest tingitud kontrastide kunstilist tähtsust. Kõik see aitas kaasa elu mitmekülgsemale peegeldumisele kirjanduses kõrgklassitsismi ja valgustusliku realismiga võrreldes. Kriitiline suhtumine kujuneva kodanliku ühiskonna elulaadisse juhtis romantiku pilgu ka negatiivsetele nähtustele. Vastavalt oma esteetilistele põhimõtetele joonistasid romantikud uut tüüpi karaktereid, eredaid isiksusi, keda iseloomustasid pingeline hingeelu, tunnete suur osatähtsus, inimestevaheliste suhete ümberkujundamise vajaduse tunne. Nii tegid romantikud hinnatavat tööd isiksuse, rahva ja ühiskonna suhete, individuaalse ja üldise, rahvusliku ja üldinimliku vahekorra keeruka dialektika läbitöötamisel.

Teiselt poolt oli romantismis kui väga keerukas ning vastuolulises voolus ka tendentse, mis suundusid kaasajast ning tema sotsiaal-ajaloolistest alustest, aga ka kogu tegelikkusest eemale, esteetilise fantaasia maailma. Nende nähtuste eelduseks oli teatavate romantikute tung metafüüsilisse ning religioossesse, kogu oleva käsitlemine ainult teispoolsuse sümbolina, selle ebatäiusliku, katkendliku kajastusena. Siit tulenes fragmentaarsuse printsiip romantikute loomingus, aga ka kalduvus maailmaruumi

[18] В. Г. Белинский, Литературные мечтания. — В. Г. Белинский, Собрание сочинений. Том I. Москва 1948, lk. 54.

ulatuvate kujundite ja kunstilis-filosoofiliste abstraktsioonide poole.

Seades eesmärgiks kunsti elule lähendada, aitasid romantikud oma tormilise väljaastumisega klassitsistlikku rutiini ja tinglikkust murda, antiiksete ainete asemel hakkasid nad käsitlema oma rahva olevikku või minevikku, võtsid eeskujuks rahvaluulet. Kuid teiselt poolt harrastas romantism fantastilisi süžeesid, keerukat intriigi, mida lahendati juhuse, saatuslike kohtumiste või saladuste paljastamise teel; tegelaste hulgas domineerisid väliste efektide abil väljaarendatud, sageli omavahel teravasse kontrasti asetatud erakordsed või mõistatuslikud isikud, õilsad röövlid ja roimarid, välimuselt hirmsad ebardid; ka stiil kaldus olema raskepärane, ülespuhutud. Kõik see ei kindlustanud romantilisele voolule tegelikkuse peegeldamise sügavuses erilisi võite. Seetõttu valitses romantiline draama Prantsusmaal kõigest kümmekond aastat; Saksamaal (H. Kleist) oli ta iga siiski pikem. Ühtlasi tuleb silmas pidada, et romantism polnud ainuke jõud, mis oleks võinud klassitsismi elukaugeid kaanoneid võita. Nagu eespool mainitud, oli XVIII sajandi kirjanduses arengutendentse (näit. sentimentalistlik romaan, Diderot draama ja Goethe luule alal), mis liikusid realistliku elukujutuse süvenemise suunas; samuti tekkis ja kujunes XIX sajandi kriitiline realism kõrvuti romantismiga.

See muidugi ei anna põhjust vaikida romantismi kunstilistest saavutustest žanrites, kus see meetod oli eriti kohane. Teatavasti tõuseb romantilises teoses — vastupidi realismile, kus valitseb objektiivne kujutusviis — hoopis suuremal määral esile autori mina, tema fantaasiarikkus. See avaldub juba romantikute poolt püstitatud loomingu-vabaduse nõudes, aga ka romantilise teose vabas kompositsioonis, ta tegelaste kohatises ebatavalises kujundamises ning teose keeles, mida iseloomustab vormivahendite eredus ja erakordsus. Üldse on romantilisele teosele omane esituse kõrge emotsionaalsus — lüürilisus. Peale ajaloolise romaani, mis nõuab head kujutlusvõimet mineviku olukordadesse sisseelamiseks ja kus rõhutatakse sageli sügavaid patriootilisi tundmusi, on romantismil seetõttu saavutusi olnud isiklikke elamusi ja perekonnaelu eritleva eepika alal, eriti aga lüürikas. Peegeldab ju luule tegelikkust just poeedi isiklike elamuste kaudu. Armastust nimetas Belinski juba oma olemuselt romantiliseks

tundeks. Ja tõepoolest, me võime vaevalt nimetada suurt lüürilist luuletajat, kes oleks kogu oma loomingu jooksul jäänud läbini kriitiliseks realistiks selle sõna täpses tähenduses. Kui lai sotsiaalne romaan on realisti eriala, siis romantiku pärisosa on lüürika. Siin on mainitud vool andnud maailmakirjanduse suurnimesid, nagu juba eespool mainitud Byron ja Shelley, Prantsusmaal Lamartine ja eriti Hugo, kes kujunes selle rikaste kirjanduslike traditsioonidega maa suurimaks poeediks, Saksamaal H. Heine, Venemaal V. Žukovski, noor Puškin ja Lermontov, Ungaris S. Petőfi, Poolas A. Mickiewicz jne.

Nagu eespool kuulsime, tekkis romantismivool sajandite vahetusel peaasjalikult kaasaegse tegelikkuse eitamise pinnal. Kuid individualistlik maailmamure ei saanud igavesti kirjandust toita. Ja nii näemegi, kuidas seoses ühiskondliku liikumise ja võitluse kasvuga XIX sajandi teisel veerandil (osalt juba varem) pöörduvad progressiivsed romantikud ühiskondliku elu poole, hakkavad poliitilisest võitlusest osa võttes looma süüdistavat või üleskutsuvat luulet. See muudab nende temaatika aktuaalsemaks, toob sisse ühiskonnakriitilisi elemente, muudab vormi rahvalikumaks. Nendeks poliitilisteks sündmusteks olid saksa, kreeka, itaalia jt. rahvaste võitlus oma vabastamise eest võõra ülevõimu all, edasi aga 1830. ja 1848. a. revolutsioonile viinud ühiskondlikud liikumised. Kõigi nendega on seotud ka romantilise voolu ajalugu. Saksa vabastussõdade ajal kirjutasid leekivat patriootilist luulet Th. Körner ja E. M. Arndt, kes küll polnud vabad tolleaegsele saksa kodanlusele iseloomulikest reaktsioonilistest vaadetest. Itaalia revolutsiooniline romantism sündis koos patriootilise võitlusega austerlaste vastu, kes olid pärast Viini kongressi Põhja-Itaalia okupeerinud, ning saavutas oma kõrgpunkti karbonaaride liikumise ajal. Kuid ka itaalia romantikute mõõduka suuna esindaja A. Manzoni, hoolimata tema maailmavaate katoliiklikest tendentsidest, astus oma loomingus välja Itaalia rippumatuse ja rahvusliku ühendamise eest.

1820.—30-ndatel aastatel levis laialdaselt luule, mis kirglikes toonides toetas kreeklaste ja poolakate võitlust oma rõhujate vastu (Byron, Saksamaal A. Chamisso, Prantsusmaal Hugo). Üldse kujunes Hugo prantsuse progressiivsete romantikute juhiks juulirevolutsioonieelsel ajal. Revolutsiooni tervitab ta vaimustusega; pärast 1851. a.

pööret on ta sunnitud emigratsiooni minema, kus ta võitleb oma terava sulega Napoleon III vastu. Samal ajal on kogu Hugo looming kantud kõrgetest humanismiprintsiipidest. Samasuguse tee konkreetsema ühiskondliku luule suunas olid läbi teinud ka Byron ja Heine, kellest viimane jõudis «Laulude raamatu» (1827) juurest satiirini Saksamaa pihta («Saksamaa. Talvemuinasjutt», 1844).

Siiamaani oleme puudutanud sajanditepikkuste kirjanduslike traditsioonidega maid. Eriline koht on aga romantismil «uutes kirjandustes», s. o. maades, kus nimetamisväärne, oma rahva elu ja saatusega seotud kirjandus tekkis alles XVIII või XIX sajandil. Nendes maades võime näha romantismi, mis hakkas kasutama rahvalikke aineid ning võitles rahvusliku kultuuri loomise eest, kujunedes sellega algupärase kirjanduse rajajaks. Niisuguste hulka kuulub Ameerika Ühendriikide kirjandus, mille iseseisev arenemine algas alles pärast kodusõda 1770-ndail aastail. Selle maa kirjandusele panid tugeva aluse just romantikud W. Irving ja J. F. Cooper. Samasugust pilti võime tähele panna ka Euroopa maades, näit. Poolas, kus 1820-ndatel aastatel hakkab arenema romantism, mille eesotsas on poola kirjanduse suured nimed A. Mickiewicz ja J. Slowacki. Nagu mujal, kajastab ka poola romantism rahva võitlust sotsiaalse ja rahvusliku vabastuse eest, s. t. on oma olemuselt progressiivne, revolutsiooniline. Sama nähtust kohtame ka teistes Kesk- ja Ida-Euroopa maades. Venemaal on dekabristid-kirjanikud K. Rõlejev, V. Küchelbecker, A. Bestužev-Marlinski jt. oma loomingulise meetodi poolest romantikud. Romantiline element on tugev ukraina uue kirjanduse rajaja, suure revolutsioonilise võitleja ning kirjaniku T. Ševtšenko varasemas loomingus, kuid ei kao sealt täielikult ka hiljem. Ungari 1848. a. revolutsiooni laulik S. Petőfi on samuti oma põhiolemuselt romantik, kuigi mitte nii «puhtakujuline» nagu tema kaasmaalane M. Vörösmarty.

Romantismil on suur tähtsus ka skandinaavia rahvaste kirjanduste arengus. Taani kirjandusajalugu nimetab seda perioodi (XIX sajandi esimest poolt) «kuldajastuks» (juhtiv luuletaja A. Oehlenschläger).

Nõnda näeme, et luuletajad on progressiivse romantilise meetodi järele haaranud rahvusliku ärkamise või ägeda ühiskondliku võitluse aegadel, kui tekib vajadus üleskutsuva lüürika järele. Ja kahtlemata ongi romantiline

meetod oma kõrgelennulise emotsionaalsuse ja löövalt ereda sõnastusega selleks kõigiti kohane. Kirjanduse ideelis-kunstiliste eesmärkide mitmekesisuse tõttu on arusaadav, et mõne autori loomingus võib kohata nii realistlikku kui romantilist kujutusviisi. See ei tarvitse olla mingi deserteerimine realismi positsioonidelt, vaid antud aine ja eesmärgi jaoks sobiva väljendusvormi valik. Nii märgitakse «Ukraina kirjanduse ajaloo» I köites tuntud luuletaja ja draamakirjaniku Lesja Ukrainka kohta, et viimane on kasutanud ka romantilist meetodit ja nimelt: «Romantiliste kujundusvahendite poole pöördub Lesja Ukrainka kõige sagedamini neil juhtudel, kui ta joonistab vabaduse eest võitlejate kujusid. Romantismi jooned ilmnevad ka kirglikus kutses revolutsioonilisele võitlusele, tulevase vaba ühiskonna ideaali ülistamisel ja agitatsioonilis-oraatorlikku laadi luules.»[19]

Analoogilist praktikat kohtame ka nõukogude kirjanduses. Maksim Gorki, kes kirjutas oma loomingu algperioodil kõrvuti romantiliste teostega («Vanaeit Izergil») ka realismi poole kalduvas maneeris, sõnastas oma revolutsioonimeeleolud eriti eredalt romantilistes proosaluuletustes «Laul Pistrikust» ja «Laul Tormilinnust». Samuti võime eesti proletaarsest kirjandusest tuua näiteid, kus ühiskonnakriitilistes luuletustes kasutatakse realistlik-asjalikku lähenemist, revolutsiooniunistused sõnastatakse aga romantilises vormis (V. Mölder, G. Tikerpuu). Ja peale Oktoobrit, kus luuletajad olid kantud maailmaajaloos enneolematu pöörde teostumise vaimustusest ning tõusis päevakorrale maailmarevolutsiooni võimalus, näeme mitte ainult vene kirjanduses, vaid ka eesti sotsialistlikus luules erilist kosmilist romantismi (H. Pöögelmann, V. Buk jt.).

Pikka aega on nõukogude kirjandusteaduses vaidluse objektiks olnud probleem: kas kriitiline realism tähendab antiteesi romantismile, tema võiduletulek aga romantismi ületamist, või kasutasid kriitilised realistid oma meetodi kujundamisel romantismi, eriti progressiivse romantismi väärtuslikke elemente. Varem valitsenud halvustav suhtumine romantismisse sundis uurijaid jaatavalt vastama esimesele võimalusele, viimastel aastatel on aga hakatud küsimust objektiivsemalt läbi töötama.

---

[19] История украинской литературы. Том I. Киев 1954, lk. 694—695.

Tuleb silmas pidada, et kriitiline realism ei järgnenud igal pool romantismile, vaid arenes kohati kõrvuti romantismiga. Rida varaseid kriitilisi realiste on alustanud romantikuna või loonud kõrvuti realistlike teostega ka romantilisi (Stendhal, H. de Balzac, N. Gogol, A. Puškin, F. Dostojevski, V. Korolenko jt.). Hoolimata suurtest lahkuminekutest ideoloogilistes ja metodoloogilistes alustes ühendab kaht kõne all olevat voolu kapitalismi kriitika, humanism, huvi ühiskonna arenemise põhiliste küsimuste vastu. Romantikuilt läks kriitiliste realistide kasutusse rida tähtsaid teemasid, samuti võtsid viimased üle esimeste poolt väljatöötatud kunstilisi võtteid. Seega võime öelda, et romantism valmistas ette XIX sajandi realismi ning kasvas oma järglasse üle. Romantiliste ja realistlike elementide põimumine on iseloomulik ka eesti rahvusliku liikumise aja kirjandusele, kuigi kohalikest oludest tingitult on siin nende meetodite laad isesugune.

Romantiliste motiivide ja teoste esinemisele hilisemate realistide loomingus on peale kirjandusajaloolise traditsiooni materjali andnud elus endas esinev romantika. Viimane seik on eriti olulisel kohal sotsialistliku realismi teoorias.

3.

Suurrahvastega võrreldes kulges eesti ilmaliku kirjanduse arenemine kuni möödunud sajandi lõpukümnenditeni hoopis erinevates oludes. Meie varasem kirjasõna oli mõeldud väheste eeldustega lugejaskonnale — talurahvale. Nõudlikke esteetilisi eesmärke teeniva kirjanduse tekkimist takistas omakeelse haritlaskonna puudumine. Seetõttu domineeris meie kirjasõnas pikka aega didaktiline või rahvavalgustuslik eesmärk. Ilukirjanduslikku vormi kasutati õpetuste vahendajana, ideesisu lugejatele suupäraseks tegemiseks. Seetõttu on M. Kampmaa «Eesti kirjanduse peajoontes» läbiviidud periodiseerimine voolude põhjal küllalt meelevaldne ning teostatud Lääne-Euroopa suurrahvaste kirjanduselu arenemise skeemi järgi. Hilisemate uurijate poolt on kritiseerimist leidnud eriti eesti XVIII ja XIX sajandi kirjandusloo vastavate järkude viimine sentimentalismi ja romantismi üldnime-

tuse alla. «Peajoonte» teine köide, mis on pühendatud romantismile eesti kirjanduses, eraldab koguni selle voolu eelkäijad, kõrgaja ja järelromantismi.

Tegelikkuses olid eesti romantismi eeldused, tekkimine ja areng hoopis erinevad kõrge kirjandusliku kultuuriga rahvaste omast. Siin polnud juttugi klassitsismist ega kapitalistlikust süsteemist, mille vastu oleks tulnud võidelda. Rohkem analoogiaid on eesti kirjandusel saksa romantikute rahvaluule- ja muinsuseharrastusega, samuti soome ja teiste väikerahvaste kirjanduse romantilise suunaga. Kuid rahva rõhutud asendi ning kirjandusliku kultuuri madaluse tõttu arenesid need suundumised Eestis miniatuursetes mõõtmetes, kindlalt siinsetele oludele kohanedes. Seetõttu on eesti rahvusliku liikumise aja kirjandus kaugel suurrahvaste romantismi fantaasiarikkusest ja kirgede möllust, tal pole metafüüsilist tungi teispoolsusse või kosmilistesse avarustesse; endiselt on olulisel kohal õpetlik-rahvavalgustuslik moment.

Küllalt määrav oli ka asjaolu, et loomingumeetodi küsimus ei tõusnud Eestis enne 1880-ndaid aastaid üldse esile. Siis aga oli päevakorras juba võitlus realismi eest. Veel selle mõttevahetuse algul räägitakse romantismist ja realismist kui meile võõrastest nähtustest, mille kõrval tõstetakse esile rahvalikku elukujutust.[20] See on küllalt iseloomulik tolle aja kirjandusteoreetilise mõtte algelisuse kohta, samuti on siit selge, et eelnenud aastakümnetel ei saanud Eestis olla mingit teadlikku romantismi põhimõtetest kinnipidamist. Käsituslaadi määrasid praktilised vajadused: ennekõike oli ennast vaja vähearenenud lugejale mõistetavaks teha. See kirjutas ette ka proosa (meetodi seisukohalt) indiferentse laadi. Sageli oli selle lugemisvara allikaks saksa rahvakirjandus, mis arenes oma teed mööda, ilma et teda oleks otseselt puudutanud kõrgkirjanduses toimunud meetodite vahetus.

Viimasel ajal on rahvusliku liikumise jutu- ja näitekirjandust valgustuslikuks realismiks nimetatud. Seda saame teha kaunis tinglikult, sest prantsuse valgustajate proosaga on tal üsna vähe ühist. Valgustuslik saab meil tähendada ainult rahvavalgustuslikku. Kindel on aga küll, et romantismi elemendid ilmnesid, mõned erandid välja

---

[20] Virulane 27. V 1886, nr. 22; 3. VI 1886, nr. 23.

arvatud, kõige vähem tolle aja proosas ja näitekirjanduses.

Romantiliste teemade ja väljendusvahendite poole pöördumiseks andsid 1840.—80-ndatel aastatel põhjust mitmed asjaolud. Kõigepealt muidugi talurahva õigusliku olukorra paranemisega tekkinud vajadus eestlaste kultuuriväärtust tõestada ja rõhutud rahva eneseteadvust äratada. Siit kasvas pikkamööda välja eesti rahvusliku kultuuri, oma esiisade pärandile toetuva algupärase kirjanduse loomine, mis oli kvalitatiivselt täiesti uus põhimõte eesti varasemas kultuuriloos. Teiselt poolt mõjus teataval määral kaasa ka romantismi valitsemine balti saksa kirjanduses 1830.—40-ndatel aastatel. Nii Kreutzwaldi kui ka Koidula luuletegevus algas saksakeelsete värsside kirjutamisega. Lõpuks tulevad arvesse kirjanike individuaalsed eelsoodumused romantilise elutunnetuse vastuvõtmiseks (Kreutzwald).

Eesti kirjanduselu algelisuse tõttu mõjutas omaette tegutsevate autorite kirjandusmetoodilist mõtlemist suurel määral lugemus. See toetus osalt antiik-, eriti aga saksa kirjandusele. Viimasest oli tolleaegse kooli kesksek huviobjektiks klassika (Schiller, Goethe); rahvusliku liikumise kirjanike noorema sugupõlve õpiajal tutvuti mõnevõrra ka romantikutega. Saksa klassika domineerimise tõttu mõjutas selle «paleuslik» (idealistlik) esteetika eesti autoreid kuni XIX sajandi lõpuni välja. Siit on pärit nii Kreutzwaldi elutõe kui ka luule kõrgelennulisuse nõue. Romantilise meetodiga oli eesti poeetidel kokkupuuteid ennekõike saksa vabastussõdade luule ja hilisemate lüürikute (J. Eichendorff, N. Lenau, H. Heine) kaudu. Romantiliselt proosalt (J. L. Tieck, Jean Paul) on mõjustusi vastu võtnud Fr. R. Kreutzwald. Seevastu tunti hoopis laialdasemalt saksa kodukoha-realiste, kaasa arvatud F. Reuterit, kes oli üks L. Koidula lemmikkirjanikke.

Jälgides romantiliste elementide tungimist eesti kirjandusse, ei saa mööda minna K. J. Petersonist, kes ei kirjutanud oma luuletusi talurahvale moraaliaabitsa selgitamiseks, vaid tahtis oma sõna täie jõuga kunstiigavikku otsida — s. t. kasutada eesti keelt täisväärtusliku luule loomiseks. Selle ennekuulmatu eesmärgiseade, samuti tema rahvaarmastuse tõukejõuna võib aimata rahvusromantilisi kangastusi. K. J. Petersoni looming kujutab omapärast «tormi ja tungi» meie kitsastes oludes. Roman-

tismi sõna otseses mõttes on Petersoni eestikeelsetes oodides ja pastoraalides vähe leida. Juba oma loomingutee alguses hauda varisenud luuletaja pole suutnud ühtseks tervikuks sulatada antiigi, Fr. G. Klopstocki, rokokoo lamburiluule ja eesti rahvalaulu elemente. Seevastu tema viimased saksakeelsed luuletused vahendavad eredas sõnastuses surmaga silm silma vastu jõudnud poeedi sisemaailma ängistusi.

Kui K. J. Petersoni luule jäi rahvusliku liikumise ajale tundmatuks, on ta eesti muinsusromantikale esimese tõuke andnud oma täiendustega Chr. Gananderi «Mythologia Fennica» saksakeelsele tõlkele. Siin toodud mõtted leidsid edasiarendamist Faehlmanni ja Kreutzwaldi poolt 1830.—50-ndail aastail, kus nad asusid eesti rahvaluulemotiive ümber töötama just minevikuromantika suunas. Sealjuures oli Faehlmann siiski liiga mõistusemees, pealegi klassikalise kirjandusega koolitatud, et anduda täielikult romantilisele unistamisele. Ta luuletused on kirjutatud antiikvärsimõõtudes, ta kalendrijuttudes valitseb rahvavalgustuslik hoiak.

Sellest hoolimata on Faehlmanni töö eesti pseudomütoloogia väljaarendamisel ning «Kalevipoja» sündmustiku esialgsel skitseerimisel olnud kaugeleulatuva tähtsusega.

Kreutzwald on esimene autor, kelle vaimses natuuris ning loomingus võime märgata olulisi romantismi elemente. «Kalevipoeg» pole mitte ainult eesti kirjanduse esimene suurteos, vaid ka muinsusromantika allikas. Selle sissejuhatuses väljendatakse ossianlikult hämaraid kaebehelisid.

Aga juba oma saksakeelses noorusluules käsitles Kreutzwald romantilisi teemasid, hiljem on ta tõlkinud saksa romantikute luulet (Lenau, Heine); ta subjektiivseslüürilises toonis kirjutatud jutustus «Paar sammukest rändamise teed» toitub nukratest noorusmälestustest, ta luigelaul — poeem «Lembitu» — on kantud sisemistest kahtlustest ja looduseihalusest. Aga see on Kreutzwaldi üks külg, need on tema salajase hingesopi aarded. Teiselt poolt oli ta ratsionalist, kes kogu oma elu jooksul saatis lugeja kätte rahvavalgustuslikku kirjandust. Tema mõningad kalendrijutud pakuvad lausa realisti sulega joonistatud olustiku- ja tüübikujutusi. Nii liitusid Kreutzwaldis, osalt ka aja nõuetest tingitult, romantiline unistaja ja valgustaja-ratsionalist, millest «Kalevipoja» kõrval annavad

tunnistust ka «Eesti rahva ennemuistesed jutud», kus realistlik-rahvalik esitusviis on põimunud lapsepõlve tagakurtmise jm. romantiliste elementidega.[21]

Eesti algupärane romantiline lüürika leidis arendamist rahvusliku liikumise aja luuletajate noorema põlve — L. Koidula, Fr. Kuhlbarsi, M. Veske jt. poolt. Eesti talurahva äratamiseks sajanditepikkuse pärisorja-letargia ahelatest oli vaja sütitavaid sõnu, julgustavaid oleviku- ja tulevikupilte. Kui Koidula juba oma esikkogus «Vaino-Lilled» laulis:

> Eesti leib, mull' üksi maggus maitsed —
> Eesti piir, mind üksi kindlast' kaitsed —,

siis tegelikult oli reaeestlase leib üsna aganane ja Eesti piiri, mis kedagi oleks kaitsnud, polnud üldse olemas. Hiljem lisandus sellele teisi kõrgelt emotsionaalseid motiive. Ajal, kui talupoegne päritolu ja eesti keel olid ühiskonnas edasijõudmisele takistuseks, kinnitas Koidula oma lauludes, et Eestimaa ja eesti rahvas on tema ülim õnn, on tema armastatu; ta igatses kõigest südamest, et eestlaste püha, kõlav keel jääks tema omaks elu otsani ja et ta saaks viimast und puhata isamaa mullas Emajõe kaldal. Pole kahtlust, et Koidula tajus ülihästi ajas liikuvaid ideid ja et just romantiline paatos oli parim vorm rahvahulkade äratamiseks ja mobiliseerimiseks. Kujutletagu, missugune mõju oleks olnud kirjandusel, kui 1860-ndail aastail oleks kriitilise realisti sulega lahatud talupoja ja kehvikkonna elu viletsust, harimatust, eesti rahva võimalikku hääbumist väljarändamise ning saksastamise tõttu. See näitab, kuivõrd ainuvõimalik oli tollal optimistliku, tulevikku suunatud romantismi meetod, kuigi Koidula kasutas seda enam alateadlikult, lugemusest ja ajavaimust inspireeritult kui mingi kindla programmi kohaselt.

Optimistliku oleviku- ja tulevikupildi kõrval oli vaja teist käsitlust ka eesti rahva minevikust. Õieti ei saanud balti saksa ülakihi kõrgi mentaliteedi järgi orjarahval ei minevikku ega tulevikku olla — ta eksisteeris ainult antud silmapilgul ja sedagi härraste armust. Seetõttu oli väga kaugeleulatuva tähtsusega G. J. Schultz-Bertrami

---

[21] A. Annist, Friedrich Reinhold Kreutzwaldi muinasjuttude algupära ja kunstiline laad. Tln. 1966, lk. 343—361.

poolt 1839. aastal Õpetatud Eesti Seltsis peetud kõne, kus ta tõstis esile ülendavat mõju, mis rõhutud rahvale avaldab tema ajaloolise olemasolu ja suuruse teadvuse ärkamine. «Kas ei sünni temaga samuti kui kerjusega, kellele äkki öeldakse: «sa oled kuningapoeg!»» Sealsamas püstitas kõneleja konkreetse ülesande: «Anname rahvale e e p o s e ja a j a l o o, ja kõik on võidetud!»[22] Seda programmi hakkasid täitma Faehlmann ja Kreutzwald. «Kalevipojaga» anti mitte ainult eepos, vaid ka pilt eesti rahva kangelaslikust minevikust. Eesti ajaloo romantilise, sealjuures teravalt antifeodaalse käsituse esitas aga C. R. Jakobson oma «Kolme isamaa kõnega» (1870), mille periodiseering (eesti rahva valguse-, pimeduse- ja koiduaeg) räägib juba ise enese eest. Lüürilises luules asusid eesti rahva minevikku idealiseerima Fr. Kuhlbars, M. Veske jt. Kahtlemata oli ka Kuhlbarsi poolt maalitud «kuldse aja» piltidel oma positiivne osa eesti rahva ärkamises, kuidas muidu seletada tema laulude püsimist rahva suus kuni tänapäevani.

Rahvusliku liikumise hoo raugemisega muutub ka eesti romantismi metoodiline ilme vastuolulisemaks. J. Bergmanni, A. Jürgensteini, P. Jakobsoni loomingus kerkivad esile küll selgemadki romantismi aine- ja vormitunnused (ajaloolis-patriootiline või folkloristlik ballaad, rahvaluuleaineline lugulaul, muinasjutt-näidend jne.), kuid selle kirjanduse kunstiline tase üldreeglina langeb, andes maad epigonismile. Samal ajal tungivad luulesse realismi elemendid (J. Tamm).

Rahvusliku liikumise aja proosa J. V. Jannseni, Koidula, J. Pärna, J. Kunderi jt. sulest on ilmselt lähemal realismile kui romantismile. Sealjuures on see realistlikkus esialgu küllalt primitiivne. Selle põhjuseks on eespool mainitud väliseeskujud ning tolleaegse eesti kirjandusliku kultuuri tase. Kui Kreutzwald ja Koidula esitasid lüürikale kõrged nõuded (mistõttu nende luulelooming oli esialgu laiemas lugejaskonnas küllalt vähe populaarne), siis juturaamatut, kalendrisaba ja ajalehe jutunurka käsitati (eriti poolharitlastest «raamatukirjutajate» poolt) vähenõudlikpraktiliselt: see pidi peamiselt oma süžee kaudu ilma kirjandusliku pagasita lugejale pakkuma ajaviidet, millele

[22] E. L a u g a s t e, E. N o r m a n n, Muistendid Kalevipojast. Tln. 1959, lk. 97.

oli lisatud mõni moraalipunkt, või paremal juhul kasulikku õpetust andma, rahvusliku liikumise ideid populariseerima. Need rahvakasvatuslikud eesmärgid põhjustasid, et paremates, algupärastes juttudes ja näidendites käsitleti oma aja elu ja inimesi, kuigi olustikukujutus on hõre ja tegelased kontrasti viidud. Viimati mainitud struktuurijooned viitaksid nagu romantismi poole, kuid nad on omased ka näiteks saksa kodukoha-realismile, mis on meie jutukirjanikele eeskuju andnud (F. Reuter).

Eesti romantilist proosat tuleb näha ajaloolises jutustuses. Selle žanri parim esindaja — E. Bornhöhe «Tasuja» (1880) — on kirjutatud veel rahvusliku liikumise kõrgajal ning vastavalt sellele on ta oma tendentsilt võitlusele kutsuv, nagu Koidula ja C. R. Jakobsoni teosed; idee võimalikult ilmekamat esiletoomist teenib jutustuse lihtne ja selge vorm. Kümme aastat hiljem ilmunud «Villu võitlustes» puudub juba «Tasuja» nooruslik kirg ja «Vürst Gabriel» läheneb seiklusromaani laadile. Saali ajaloolistes jutustustes võime konstateerida rohkemgi romantilise ajaloolise žanri rekvisiite (keerukas sündmustik, salakäigud, äravahetamised, maskeerivad ümberriietumised, saladuslikud pääsemised jne.), kuid autori kehvavõitu vaimne maailm ning 1890-ndate aastate olustik ei lasknud tema teoseid täituda niisuguse ideelise sisuga, mis oleks andnud nendele tõsise kunstilise kandvuse. Seepärast jääb Saali romantism väliste vormivahendite pinnale ja tähendab kõrvuti teiste väiksemate autorite ajalooliste jutustustega suubumist ajaviitekirjandusse, milline tendents oli tugev ka 1880.—90-ndate aastate kaasajateemalises proosas.

Eesti lüürika viisid rahvusliku liikumise aja luule motiivide epigoonlikust jäljendamisest uuele tõusule A. Haava ja K. E. Sööt; natuke hiljem astus nende kaasaegne Juhan Liiv veelgi suuremate saavutustega eesti luule ajalukku. Et mainitud luuletajad tegutsesid põhiliselt realismiperioodil, on nende loomingust otsitud realistlikke elemente. Seoses kriitilise realismi süvenemisega proosas ja draamas tungivad realistlik temaatika ja elukäsitus tõepoolest kohati tolleaegsesse lüürikasse. Kuid teiselt poolt teame mainitud kirjanike huvi Heine varasema luule vastu, samuti viitavad romantismi poole mitmed žanrilised sümpaatiad (laul, ballaad) ja niisugused luuletused, nagu «Kesk sügavat Venemaa metsa», «Järv

leegib eha paistel» (Haava), «Metsateel» (Sööt), «Minu luule», «Tulevik» (Liiv) jt. Võib-olla osutus eesti muusa elustamine sajandivahetusel võimalikuks just tänu realistlike ja romantiliste sugemete ühinemisele?

Eesti kirjanduse romantilised tendentsid olid suurel määral esile kutsutud kohalikust olustikust ja sellisena teenisid nad kõige paremini aja nõudeid. E. Nirk, kes on põhjalikult jälginud realismi ja romantismi vahekorda rahvusliku liikumise kirjanduses, annab kahe suuna tulemusi hinnates romantismile eelisasendi: «Ärgem unustagem, kuivõrd me just romantismile võlgneme tänu oma rahvuseepose eest, mis on ikkagi kordumatu ja sellisena ka omamoodi ületamatu saavutus. Realismi varasem arengujärk ei andnud meile ka teost, mille mõju ning tähendus oleks võrreldav romantilise «Tasuja» omaga, ja pärastpoolegi ei suutnud varju jätta selle otse legendaarseks saanud noore kangelase kuju.»[23]

Nagu näeme, ulatusid rahvusliku liikumise ajal rajatud romantilised traditsioonid 1880-ndatel aastatel kirjandusse astunud luuletajate kaudu meie sajandisse. Kuid XX sajandi algul tekkis seoses vene esimese revolutsiooni eelse ja aegse ühiskondliku aktiivsuse tõusuga uus romantismipuhang. Selle revolutsioonilise romantika arendajad kuulusid opositsioonivaimust haaratud nooruse hulka. Suuremaid kunstilisi saavutusi andsid siin «Noor-Eesti» kirjanikud, eriti G. Suits oma «Elu tulega», samuti F. Tuglas (proosaluuletus «Meri»). Samuti kohtame revolutsioonilist romantikat proletaarsete autorite (H. Pöögelmann jt.) luules.

G. Suitsu «Elu tule» nooruslikud üleskutsed vabadusele ja valgusele juurdusid vähemalt teataval määral eesti ja soome rahvuslikes romantismitraditsioonides. See muidugi ei eita «Elu tule» osa eesti luule uuendamisel, millega G. Suitsu looming omandab erilise koha meie XX sajandi algukümnendite kirjandusloos.

Oma edasises tegevuses orienteerus «Noor-Eesti» XIX sajandi teise poole Lääne-Euroopa kirjandusvooludele (impressionism, sümbolism), mistõttu siin on tegu juba romantilise meetodi edasiarendamisega. «Noor-Eesti» kirjanike küpsele loomingule vajutas oma pitseri ka

---

[23] E. Nirk, Romantismi ja realismi probleemist XIX sajandi eesti kirjanduses. Keel ja Kirjandus 1962, nr. 12, lk. 722.

1905.—07. a. revolutsioonile järgnenud hingemattev reaktsioon, mis muutis kogu Venemaa kirjanduse nägu, tuues kaasa pessimismi ning rahvahulkade võitluse võõrastamist. Silmas pidades toimunud nihkumisi, nimetasid noor-eestlased oma loomingumeetodit juba uusromantismiks, suhtudes alahindavalt rahvusliku liikumise aja «vana-romantismi». Oma vaimseid eelkäijaid nägid nad K. J. Petersonis ja Juhan Liivis.

«Noor-Eestil» on suured teened eesti kirjandusliku kultuuri euroopalikule tasemele viimisel. Eesti klassikalises kirjanduspärandis on Suitsu luule kõrval samaväärne koht Tuglase novellistikal ning kirjanduskriitikal, rääkimata tema teenetest eesti proosastiili arendamisel üldse. Meie kirjandust on rikastanud ka omapärase loomingulise profiiliga saarlased J. Oks ja V. Ridala. Kolmas sealt võrsunud mees — J. Aavik — oleks vaevalt suutnud eesti keele alal nii palju teha, kui teda poleks tiivustanud teatav romantiline keelerevolutsiooniline entusiasm.

Sajandi esimestel kümnenditel ei levinud uusromantilised meetodid ainult «Noor-Eesti» autorite hulgas. Ka E. Enno lähtus oma luules peamiselt sümbolismi esteetikast. Õige pika kõrvalepõike psühholoogilise impressionismi suunas tegi külarealistina alustanud A. H. Tammsaare. Esimese maailmasõja ajal ja sellele järgnenud aastatel on eesti proosas üldse märgata impressionistliku ja sümbolistlik-fantastilise elemendi kasvamist. Harrastatakse miniatuuri, proosalegendi ja kunstmuinasjuttu, samuti suvitusromaani, mille tegelasteks on kunstnikud ja teised haritlased, kelle endassesuletud hingeelu analüüsiga autorite huvi põhiliselt piirdub. See tähendab kirjanduse sotsiaalse haardeulatuse kitsenemist, kuid teiselt poolt tungib nüüd jutukirjandusse lüüriline tundeerksus, peenekoelisem psühholoogiline analüüs, kohati ka tung avarama ja üldistavama elukäsitluse poole. Selle süvenemise eesotsas seisab siin Tuglas, kuid impressionistlikud või fantastilised suunitlused haaravad ka varem põhiliselt realistidena esinenud autoreid (O. Luts, J. Mändmets), samuti nooremaid prosaiste (R. Roht, A. Gailit).

1917. a. revolutsioonide ajal tegevust alustanud «Siuru» rühma kirjanike looming, mis sai alguse «Noor-Eesti» otsese mõju all, toetus oma edasises arengus juba XX sajandi esteetilistele otsingutele. Algaastatel domineeris «Siurus» elurõõmu-romantika ja fantastika. 1920-ndate

aastate lõpul kaldus eesti luule üldistav-filosoofilise laadi poole, mis ei ammutanud oma aineid ainult poeedi siseelust. «Siuru» rühma kuulunud M. Under kujunes üheks suuremaks eesti luuletajaks. Proosa alal jäi romantilisele põhilaadile truuks A. Gailit, kujutades endast küllalt eraldi seisvat nähtust eesti kirjanduse ajaloos.

Uuesti tõusis romantismiprobleem päevakorrale 1930-ndate aastate teisel poolel, kui eesti luulesse astusid «Arbujad», kelle loomingus romantika elemendid on põimunud klassitsistliku vormidistsipliiniga. Ka siit on võrsunud eesti lüürika tippnimesid (B. Alver).

Nii näeme, et romantismil ja selle hilisematel vormidel on eesti nõukogude-eelse kirjanduse arengus olnud täita silmapaistev osa. Võib-olla seletab meetodi küsimus ka seda erandlikku nähtust, et meil on nii palju suuri naisluuletajaid.

4.

Kirjandusajaloo käsitlemine kõigi aegade jaoks ühtse realismi ja antirealistlike meetodite vahelise võitlusena, milline kontseptsioon leidis kaitsjaid ka eesti kriitikas, on toonud kirjandusteoreetilisele mõttele kahju ka selle poolest, et ei ole küllalt tähelepanu pööratud sõnakunsti evolutsioonile, voolude dialektilistele suhetele. Tõsi küll, me oleme harjunud uue aja kirjanduste arenemist nägema kahe kultuuri vahelise võitluse positsioonilt. Rühmitades suurtes joontes eri esteetilisi vaateid ja erinevate ühiskonnakihtide meeleolusid väljendavaid autoreid, võime igas rahvuslikus kultuuris eristada ühelt poolt valitsevate ringkondade poliitikat valikuta toetava rahvavaenuliku kirjanduse ja teiselt poolt rahva laiade hulkade demokraatlikke huve väljendava humanistliku või revolutsioonilise kirjanduse. Kuid oleks lihtsustamine, kui mõistaksime asja nii, nagu valitseksid kahe kultuuri vahel rindetingimused, kus vastasest pole peaaegu mingeid täpsemaid andmeid, nagu areneksid need kaks kirjandust täiesti oma nõva mööda erinevate spetsiifiliste seaduspärasuste alusel. Tegelikult kuuluvad ju mõlemad kirjandused antud rahvusliku kultuuri koosseisu. Samasugune lihtsustatud lähenemine esineb sel korral, kui arvatakse, et uus kirjanduslik koolkond ehitab uued teoreetilised põhimõtted ja loomingu täielikule eelkäijate eitamisele. Pole ju

ühegi esiletõusva kirjaniku loominguline fantaasia *tabula rasa*, millele oleks täiesti võõras eelnev kirjanduslik kultuur nii ülemaailmses kui spetsiaalselt oma rahvuse piirides. Kui meil on tegu tõelise, arvestatava kunstisuunaga, lähtuvad uue voolu esindajad, eitades eelkäijate nõrkusi või ühekülgseid loominguprintsiipe, tegelikult antud rahva kirjandusliku kultuuri kaasaegselt tasemelt, võttes sellega üle olulise osa eelnenud aegade kultuuripärandist. Seepärast sai võimalikuks, et romantikud päästsid unarusest mitte ainult Shakespeare'i (keda Voltaire nimetas purjus metslaseks), vaid ka Dante, Cervantese, rahvaja keskaegse luule. Ka meie nooreestlased, kes suhtusid terava kriitikaga eelnenud eesti kirjandusse, lähtusid tegelikult selle poolt loodud kirjandusliku kultuuri tasemelt.

Viimase aastakümne uurimused XIX ja XX sajandi realismi arenemise kohta on esile tõstnud huvitavaid seoseid eri voolude vahel, on näidanud realismi kui kirjanduse põhimeetodi arenemise konkreetset käiku. Nii tõestas A. Jelistratova realismidiskussioonil inglise kirjanduse põhjal, et romantism kui XVIII sajandi staatiliselt ning metafüüsiliselt orienteeritud realistlike suundade vastasliikumine aitas kaasa kõrgema dünaamilis-sotsiaalse suunitlusega realismi kujunemisele XIX sajandil.[24]

«Võimuhaarav» kirjandusvool suhtub eelneva perioodi teoreetilistesse vaadetesse harilikult kõige kriitilisemalt uute põhimõtete kehtivusele püüdlemise ajal, kui vaidlused on kõige ägedamad. Hiljem, kui järgneb rahulikum loominguline töö (muidugi tingimusel, et uus programm pole paljas reklaamivõte või moenarrus ja et selle esindajad pole šarlatanid), äärmised seisukohad enamasti tasanduvad. Eesti kirjanduses on selles suhtes iseloomulikuks näiteks F. Tuglase vaadete arenemine kriitilise realismi suhtes: on kaks iseasja, mis ta arvas Vildest ja Petersonist «Noor-Eesti» kolmandas albumis ilmunud artiklis «Eduard Vilde ja Ernst Peterson» ja kuidas ta käsitleb neid autoreid «Lühikeses eesti kirjandusloos» (1934) ning «Kriitilises realismis» (1946).

Iseloomulik on ka realismi ja romantismi suhete arene-

[24] А. Елистратова, К проблеме соотношения реализма и романтизма. — Проблемы реализма. Москва 1959, lk. 400—425.

mine maailmakirjanduse plaanis XIX sajandi teisest poolest alates. Teatavasti otsisid romantikud oma sotsiaalseid ja kõlbelisi ideaale väljaspool argipäevast tegelikkust, neid köitis fantastika, eksootika, erakordsete situatsioonide ja erandlike isiksuste kujutamine ning kõrgelennuline stiil. Vastukaaluks sellele püüdis XIX sajandi kriitiline realism luua kaasaegse elu üksikasjalikku kroonikat selle igapäevaste sündmuste ja konfliktidega. Olustiku üksikasjalikkus ja detailide täpsus tõusis väga tähtsale kohale. XX sajandi realistid seevastu võõrastavad naturalismi protokollilisust, nende kohmakalt liikuvat olustiku väljajoonistamist. Mitte ainult niisuguste Lääne-Euroopa autorite loomingus, kelle meetodi olemuse üle võib vaielda (A. France, B. Shaw), vaid ka ilmsete realistliku voolu esindajate teostes kohtame tingliku, hüperboolse või groteskse seostumist reaalelu piltidega, mida teadlikult kasutatakse selleks, et reljeefsemalt edasi anda kaasaegse maailma põhilisi tendentse. Üldse tuleb öelda, et elutegelikkuse keerukus, uute vormide otsimine selle peegeldamiseks ja kirjanduse rahvusvaheliste suhete tihenemine on kahekümnenda sajandi realismi muutnud mitmepalgeliseks. Autorite kõrval, kes pole palju kõrvale kaldunud vanast, rahulikult jutustavast eepilisest maneerist (J. Galsworthy), leiame teisi, kes taotlevad võimalikult hingestatud, emotsionaalset tegelikkuse peegeldamist (R. Rolland), kolmandad kultiveerivad sädeleva stiiliga intellektuaalset ainekäsitlust (France, Shaw), neljandad toovad sisse tugevaid publitsistlikke elemente jne. Eespool kõne all olnud marksistlik kirjandusajaloolane P. Reimann kinnitabki, et tänapäeva realistlik kirjandus on ületanud aja, kus iga liiki fantaasiat ebakunstiliseks laideti ja tegelikkuse empiirilise ainestiku külge kleepumisest kõrgeim voorus tehti. Sealjuures ühendab P. Reimann mõttekujutuse lennukuse romantismiga, pidades seda mitte romantismi puuduseks, vaid tugevuseks.[25] Ka Samed Vurgun, kes Nõukogude Liidu kirjanike teisel kongressil käsitles romantilise vormi küsimust nõukogude kirjanduses, eriti luules, rõhutas: «Revolutsiooniline romantism on üks põhilisi vahendeid, mis hoiab realismi eemal olustikukirjeldamisest, naturalismist, kõigest sellest, mis mõnikord

[25] P. Reimann, Über realistische Kunstauffassung. Berlin 1949, lk. 41.

madaldab meie realismi, kisub teda maapinna poole, röövib temalt kõrge lennu.»[26]

Et realism on XX sajandil omandanud uusi jooni, näitab ka eesti kirjanduse ajalugu. A. Kitzbergi «Libahundi», eesti draamaklassika meistriteose kaasakiskuvus oleneb suurel määral tragöödiasse sulandatud romantilistest struktuurielementidest. E. Vilde näidendid, «Jutustused» (1912) ja «Mäeküla piimamees» arvestavad nii rahvusvahelise kui ka eesti kirjandusliku kultuuri arengut XX sajandil. 1920-ndail aastail eesti realismis toimunud nihkumised asjalikuma ainekäsitluse, sügavama psühholoogilise valgustamise ning tihedama esitusviisi poole ei ole kindlasti ainult voolu immanentse arengu tulemus, vaid kogu kirjanduselu rikastumise ja mitmekesistumise vili, milles oli oma osa ka uusromantilise proosa hingeelueritlusel ning stiiliharrastusel.

Eri meetodite võitlus ja vastastikune mõjustamine tingivad, et tänapäeva kriitiliste realistide teatava osa loomingus on kõrvalekaldumisi naturalismi, eksistentsialismi ja teiste modernistlike voolude suunas. Kuid tõelised kunstnikud suudavad ebaterveid mõjusid ületada või loovalt ümber töötada. Niisuguse arengutee on näiteks läbi teinud B. Brecht, kes lähtus ekspressionismist, milline vool on tunduvat mõju avaldanud XX sajandi kirjandusele. Oma suundumisel realismile ei heitnud Brecht endist meetodit lihtsalt eemale, vaid kasutas ja säilitas sellest mõndagi oma loomingulisele temperamendile vajalikku. Suurt mõju on avaldanud Lääne progressiivsele kirjandusele sotsialistlik realism, luues kohalike rahvuslike traditsioonide pinnal uusi, omapäraseid kunstnikukaraktereid. Seega, nagu viimasel ajal on korduvalt märkinud T. Motõljova[27], ei saa nõustuda väitega, nagu poleks kriitiline realism, vastavalt kodanliku süsteemi üldkriisile, XIX sajandil enam midagi arvestatavat andnud. Kõrvuti languslike nähtustega Lääne kirjanduses areneb sealsamas edasi realism, võib-olla mõnes osas maha jäädes selle voolu XIX sajandi suurtest esindajatest, teistes lõikudes

---

[26] Содоклад Самеда Вургуна «О советской поэзии». — Второй Всесоюзный съезд советских писателей. Москва 1956, lk. 72.

[27] Т. Мотылева, К спорам о реализме XX века. Вопросы литературы 1962, № 10, lk. 145—151.

aga neid ületades. Kui kaasa arvame sotsialistliku realismi Nõukogude Liidus ja sotsialismimaade kirjanduste huvitavad arengusuunad, siis võib öelda, et kahekümnendal sajandil liigub realism edasi väga mitmekesistes stiililistes ja žanrilistes vormides.

Omaette küsimuste kompleksi moodustab romantismi ja romantika tähtsus sotsialistlikus kultuuris ja kirjanduses. Ajalooliselt oli romantismi tekkimise põhjuseks kodanlik süsteem, kapitalism. Sotsialismimaades on need momendid kõrvaldatud — kas on langenud ära ka vajadus romantismi järele? Laseme selle küsimuse puhul kõige enne arvamust avaldada ühel selle voolu esindajal enesel, kes 1831. aastal määratles romantilise luule ülesandeid: «- - - kõigi poliitiliste vapustuste puhul jääb maailma järele lapsi, emasid, noori neidusid, rauku — ühesõnaga inimesi, kes saavad armastama, rõõmu tundma ja kannatama. Nende poole pöördubki luule. Revolutsioonid, need inimkonna kuulsusrikkad eavahetused, muudavad kõike peale inimese südame.»[28] V. Hugol, kellele kuuluvad need mõtted, polnud muidugi kasutada Oktoobrirevolutsiooni kogemusi. Kuid tema ja mitme teise romantiku loomingu suur menu Nõukogudemaal tunnistab, et meil pole põhjust süüdistada prantsuse suurt lüürikut upsakuses. Nimelt oli Nõukogude Liidus kuni 1955. aastani V. Hugo teoseid välja antud 8,5 miljonit eksemplari, muuseas 2,5 miljoni raamatu võrra rohkem kui Balzaci ja kaks korda rohkem kui Zolad. Ja meil Eestiski oli nõudmine «Hüljatute» tõlke järele erakordselt elav. Muidugi ei olene see populaarsus ainult meetodist, kuid siinkohal tuleks juhtida tähelepanu ühele lugejapsühholoogilisele seigale, mis tuleb romantismi puhul eriti arvesse. Nimelt pole tänapäeval tegelikkuse ja unistuse vastuolu ei inimeste isiklikus saatuses ega nende ühiskondlikus seisundis kõrvaldatud. Ka sotsialistlikus tegelikkuses leidub valet, vaimset stagnatsiooni, mis äratab igatsusi täiuslikkuse järele. Inimelu bioloogilisi piire on üsna vähe avardatud ning meie tarbed ja soovid kasvavad kiiremini kui ühiskondlik heaolu. Neid inimese igatsusi toitva kirjanduse kohta on huvitava märkuse teinud poola kirjanik

[28] V. Hugo, Les orientales — Les feuilles d'automne — Les chants de crépuscule. Paris 1870, lk. 197—198. (Eessõnast luuletuskogule «Les feuilles d'automne».)

K. Brandys, kes lugejatüüpe iseloomustades kirjutab: «Iga inimese hinges tärkab aja jooksul igatsus parema, ilusama elu järele. Kunst on selle igatsuse üheks viljaks. - - - Ning kunsti võime seisabki vist selles, et ta aitab inimest avastada eneses oma igatsuste ja püüdluste oivalisi avarusi.»[29] Brandys ei räägi spetsiaalselt romantilisest kirjandusest, kuid tema mõttekäik on lähedane Belinski märkusele romantismi kohta: «Tema sfääriks on, nagu me ütlesime, inimese kogu siseelu, see hinge ja südame saladuslik pinnas, kust tõusevad kõik ebamäärased püüded parema ja kõrgema poole, soovides leida rahuldust fantaasia poolt loodavais ideaalides.»[30]

Romantilisest hoovusest võime nõukogude kirjanduselus rääkida kahes mõttes. Kõigepealt kuulub revolutsiooniline romantika orgaaniliselt sotsialistliku realismi olemusse. See juurdub meie tegelikkuses eneses — elu revolutsioonilises ümberkujunemises, meie päevade võitluse ja töö kangelaslikkuses, unistuses kommunistlikust tulevikust. Loomulikult võivad need sotsialistliku ühiskonna olemusjooned peegelduda ka üldiselt realistliku loomingumaneeriga kirjanike teostes.

Nõukogude kirjanduses leiame aga autoreid, kelle elutunne on romantilise kallakuga, mis annab nende loomingule omapärase meeleolulise ja stiililise ilme. See toetub osalt romantismi ajaloolistele traditsioonidele, osalt aga uutele, tänapäeval väljatöötatud sellesuunalistele kirjanduselementidele. Sel puhul me räägime romantilisest stiilist sotsialistliku realismi raamides. Nii on romantiline loomingumaneer üheks võimaluseks nõukogude kirjanduse väljendusvormide rikastamisel. Seda vajadust rõhutab A. Fadejev järgmiselt «- - - nõukogude kirjandus jälgib otsustavalt kõike eesrindlikku ja progressiivset, mis on loodud inimkonna poolt tema minevikuarengus. - - - klassikalise kirjanduse vormide kogu rikkuse kriitiline omandamine soodustab sotsialistliku realismi vormide rikastumist, nende mitmekesisust. Samed Vurgunil oli õigus selles osas, kus ta ütles, et sotsialist-

---

[29] K. Brandys, Maniakkide pidupäev. — K. Brandys, Olevikumälestusi. Tln. 1957, lk. 76.

[30] V. Belinski, Aleksander Puškini teosed. — V. Belinski, Valitud artiklid II. Tln. 1949, lk. 73.

liku realismi ülesandeks ei ole maailmakirjanduse vorme mitte vaesestada, vaid rikastada.»[31]

Kui räägime mitmest voolust nõukogude kirjanduses, siis on mõeldud erinevusi elumaterjali valiku ja tüpiseerimise, tegelaste karakteriseerimise, kompositsiooni ja konflikti ülesehitamise printsiipides, käsitluse meeleolulises küljes, keeleliste vahendite selekteerimises ning esitusviisis, üldse kujutatavasse suhtumise esteetilistes iseärasustes, mitte aga sotsialistliku esteetika üldprintsiipides, nagu parteilisus ja rahvalikkus, mis ühendavad kõiki nõukogude kunstnikke.

Romantilise kallakuga autoreid ja teoseid võime kohata kogu nõukogude kirjanduse ajaloo jooksul. Niisugused jooned ilmnesid selgesti Proletkulti ja «Kuznitsa» poeetide loomingus. Romantilist ainekäsitlust võime kohata A. Bloki, S. Jessenini, V. Majakovski, A. Grini, M. Svetlovi, E. Bagritski, K. Paustovski, A. Dovženko, J. Janovski, S. Vurguni, O. Gontšari, M. Stelmahhi, E. Mieželaitise loomingus, eesti kirjanduses näiteks D. Vaarandi ja M. Raua töödes.

Stiilide mitmekesisuse nõue ja selle probleemide läbitöötamine tõusis päevakorda pärast isikukultuslike vigade likvideerimist nõukogude kirjanduselus. Seetõttu võime romantilise laadi uut arengujärku tähele panna just viimase aastakümne loomingus. Koos sellega on elavnenud ka kirjandusteadlaste huvi romantismi teoreetiliste probleemide vastu.[32]

Muidugi pole eesti kirjanduselu sellest arengutendentsist välja lülitatud. Seoses luule temaatilise ja vormilise uuenemisega 1960-ndail aastail on eri laadi romantilised tendentsid märgatavad kõigepealt selles põhiliigis. Seda tõendavad mõnegi noorema luuletaja romantiline tegelikkusesuhe ja loomingu kunstilised iseärasused, aga ka niisugused jooned nagu eesti kaugema ajaloo temaatika ja patriotismiideed, rahvalaulu sisuliste ja vormiliste vahendite loov ärakasutamine. Suuresti on poeetide ja

---

[31] Второй Всесоюзный съезд советских писателей. Москва 1956, lk. 509.

[32] В. Кубилюс, Проблема романтизма в современном литературном развитии. — Актуальные проблемы социалистического реализма в литерурах народов Прибалтики. Тезисы докладов научной конференции. Вильнюс 1969, lk. 13—17.

luulehuvilise publiku silmis tõusnud eesti XX sajandi romantikute väärtus ja mõju. Ka meie viimase aastakümne proosat ja draamat iseloomustavad otsingud uute sisuliste, meeleoluliste ja vormiliste võimaluste suunas, mis olid tundmatud varasema perioodi rangelt realistlikule loomingumaneerile.

Nõnda siis — kuigi romantilist meetodit ei saa tema võimaluste ega selle voolu tegelike ajalooliste saavutuste poolest võrrelda kunsti peateega — realismiga, on romantism mitterealistlikest kunstisuundadest siiski kõige arvestatavam. Ta on andnud küllalt palju positiivset maailma kultuuri varasalve, eriti luules, ning võib tänapäevalgi arvesse tulla ainest või kirjaniku isiklikest kalduvustest tingitud stiilisuunana, viies nõukogude kirjandust võimalikult suurema loomingulise mitmekesisuse poole.

J.-J. ROUSSEAU TEOSTE TÕLKEST JA TUNDELISEST KIRJANDUSEST XVIII SAJANDI EESTIMAAL

Vastavalt valgustusideoloogia levikule tihenesid XVIII sajandi teisel poolel Baltimaade sidemed üldeuroopalise vaimueluga. Huvi oma aja eesrindliku mõtte vastu peegeldub ka tolleaegses kirjastustegevuses. Nii andis Riia raamatukaupmees ning kirjastaja J. Fr. Hartknoch välja ka J. G. Herderi, I. Kanti, J.-J. Rousseau, Voltaire'i, M. Lomonossovi jt. teoste tõlkeid.[1] Kuigi Tallinn oli Riiaga võrreldes tunduvalt väiksem kultuurikeskus, ilmus siingi Rousseau kolmeköiteline teoste kogu «Philosophische Werke»[2], mis sisaldab kirjaniku tähtsamad filosoofilised ja ühiskondlik-poliitilised teosed («Kas kunstide ja teaduste edu on kõlbluse parandamiseks kaasa aidanud?», «Ebavõrdsuse tekkimine inimeste seas ja selle põhjused», «Poliitiline ökonoomia», «Ühiskondlik leping» jt.).

«Filosoofiliste teoste» kirjastajana märgitud *Albrecht und Compagnie*'sse kuulus kõigepealt raamatuköitja C. Albrecht, kes töötas algul Rakveres, mistõttu see linn esineb Rousseau kogumiku esimese köite tiitellehel ka ilmumiskohana (kõrvuti Tallinnaga). Kuigi Rakveres polnud tollal veel trükikoda, leidub ka teistel sama kirjastuse poolt 1778—79 väljaantud raamatutel ilmumiskohana selle linna nimi. 1780. aastal asus C. Albrecht Tallinna, kus ta tegeles ka raamatukauplejana.[3] 1782. aastal kuulutab *Albrecht und Compagnie* kahel korral, et ettevõtte raa-

[1] A. Polchau, Der Verlag von Johann Friedrich Hartknoch, Buchhändler und Verleger. Riga 1918.

[2] Johann Jakob Rousseau's, Bürgers zu Genf, Philosophische Werke I—III. Aus dem Französischen übersetzt. Bey Albrecht und Compagnie: I — Reval und Wesenberg 1779; II — Reval und Leipzig 1781; III — Reval und Leipzig 1782; kokku 958 lk.

[3] Fr. Puksov, Eesti raamatu arengulugu. Tln. 1933, lk. 133 ja 139.

matukauplus on jälle avatud; see asus Toompeal leskproua Schneiderni majas.[4]

Teiseks seisis Rousseau teoste väljaande taga Johann Friedrich Ernst Albrecht (1752—1816), kes oli Erfurdis arstiteadust õppinud ning tuli 1776. aastal Tallinna koduarstiks krahv Manteuffeli juurde; ta saatis oma leivaisa ka selle neljal suurel ning vaevalisel Venemaa-reisil.[5] Samal ajal alustas Albrecht oma ilukirjanduslikku tegevust: tema esimene tragöödia «Der unnatürliche Vater» ilmus Erfurdis 1776. aastal, esimene romaan «Waller und Natalie» on aga sündinud juba Eestimaal. J. Fr. v. Recke ja K. E. Napiersky «Allgemeines Schriftsteller- und Gelehrten-Lexikoni» täienduskõide (koostanud K. E. Napiersky ja Th. Beise) omistab J. Fr. E. Albrechtile ka Rousseau ülalmainitud teoste kogu väljaandmise. Vastavalt sellele tuleb algavat kirjameest pidada selle tekstide tõlkijaks ning eessõna autoriks. Noore Albrechti lähedust prantsuse valgustajatele, eriti Rousseau'le näitab ka tema ilukirjanduslik looming. «Filosoofiliste teoste» eessõnas nimetab väljaande ettevalmistaja Rousseau'd Prantsusmaa ainsaks suureks kirjanikuks, kelle tähtsust suudab õigesti hinnata vaid see, kes tema teoste lugemisega on läbi imbunud ja vooruse ning tõe oma elu ainukeseks juhtnööriks seadnud. Ühtlasi kuuleme, et Eestimaal ilmunud Rousseau tõlge on märkimisväärne ka selle poolest, et ta kujutavat endast esimest mainitud autori filosoofiliste teoste ühist väljaannet saksa keeles.

Albrechtidel ei seisnud plaanis ainult Rousseau väljaandmine: nagu selgub ühest Fr. G. Findeiseni märkusest[6], on ettetellimusi kogutud ka Voltaire'i teostele, kuid need jäid ilmumata. Ilmselt kaldusid juba 1780. aastal Eestist lahkunud J. Fr. E. Albrechti huvid kiiresti mujale. Küll avaldas Albrecht siin oma epitaafi Voltaire'ile («Grabschrift auf Voltaire»[7]), kus ta nimetab prantsuse filosoofi

---

[4] Revalische Wöchentliche Nachrichten 11. VII 1782, nr. 28 ja 25. VII 1782, nr. 30. Albrechti raamatukauplusest on juttu ka ühes sama ajalehe kuulutuses 1783. a. algul.

[5] J. W. Appell, Die Ritter-, Räuber- und Schauerromantik. Leipzig 1859, lk. 55.

[6] Fr. G. Findeisen, Lesebuch für Ehst- und Livland I. Oberpahlen 1787, lk. 42.

[7] Estländische poetische Blumenlese für 1780. Reval und Leipzig 1780, lk. 7.

õilsaks inimestesõbraks, kelle filosoofiline ja poeetiline looming on prantslastele auks. Samuti ilmusid Eestis Albrechti tragöödia «Sigismunde und Guichard» (1779) ja juba eespool mainitud kiriromaan «Waller und Natalie» (1779—1780, II tr. 1782). Viimane neist on kirjutatud Rousseau «Uue Héloïse'i» ning Goethe «Noore Wertheri» laadis, kujutades endast kannatusterohket armastuslugu, kus pealkirjas märgitud tegelaste õnne takistavad Natalie hooldaja parun R-i türannia ning ihad neiu järele. Kuigi romaani sündmustikus ei puudu kriminaalset laadi motiivid, annavad talle siiski ilme tundeelu-eritlused ja romantilised looduseimetlused. Oma sentimentalistlikule meetodile vihjab autor ka sissejuhatuses, soovides, et tema lisandus «südame ajaloole» mõjuks oma tõe ja inimlikkusega ning kutsuks lugeja silmas esile pisara. Seega seisab Albrecht lähedal saksa kirjanduses 1760.—70-ndatel aastatel esilekerkinud tundelistele tendentsidele, mis kujutasid endast reaktsiooni valitseva intellektualismi vastu ning viisid (mitte ilma valgustusfilosoofia mõjuta) «Tormi ja tungi» nime all tuntud radikaalsele liikumisele. Tundelise suuna varasemaks avaldusvormiks oli ka Fr. G. Klopstocki «bardiluule». Mõjustusi võtsid saksa kirjanikud esialgu vastu inglastelt, siis aga prantslastelt, eriti Rousseau'lt. Albrechti «Waller und Natalie» osutub esimeseks romaanikatseks Baltimaade kirjanduses.

J. Fr. E. Albrecht ei olnud Eestimaal tundelise suuna ainus viljeleja. Seda tõendavad *Albrecht und Compagnie* kirjastusel ilmunud almanahhid «Estländische poetische Blumenlese» («Eestimaa luulepõimik») 1779. ja 1780. aastaks. Selle esimese aastakäigu eessõnas märgitakse, et rohkem kui poeetiline ilu on tundmus olnud kogu koostamisel peamiseks mõõdupuuks, ning tundeliigutust püüavad väljaandjad lugejaski saavutada. Seda tõendab ka koguteose sisu. Me leiame siit eelromantismile iseloomulikke žanre ja teemasid — ballaade ja romansse, pealkirju, nagu «Empfindsamkeit», «An das Herz», «An den Mond, als er auf ein verfallnes Schloss schien», «An den Tod», «An die Nacht», «An den Schlaf». Mainitud luuletused kuuluvad enamikus Sophie Albrecht-Baumerile (1757—1840), J. Fr. E. Albrechti abikaasale, kes sai pärast Saksamaale tagasipöördumist laiemalt tuttavaks näitlejana. Tallinna perioodil oli ta aga «Eestimaa luulepõimiku» kõige viljakam ning andekam autor. Sajast luule-

tusest kuulub ligi kolmandik talle ja nendes on rõhutatult esile tõstetud tundelis-pessimistlikke motiive. S. Albrecht on saksa kirjanduse ajalukku jätnud jälje oma lähedaste suhete tõttu Fr. Schilleriga.[8]

Kõik «Eestimaa luulepõimiku» autorid pole aga Albrechtide-taolised ajutised sisserändajad. Nagu sissejuhatusest loeme, on luuletuste hulgas ka «selle maa tooteid». Kahjuks on suurem osa asjaarmastajaid peitunud palja nimetähe taha või esineb anonüümselt. Seetõttu on autorite isiksuse kindlaksmääramine raske või hoopis võimatu. Lisaks sellele on mõeldav, et mõnigi nendest alfabeedi esimesest poolest järjestikku võetud krüptonüümidest ei tähista konkreetset isikut, vaid on kirjanduslik müstifikatsioon.

Siiski leiame teiste hulgas meile tuttava pseudonüümi *Sembard*, mille taga peitub Friedrich Gustav Arvelius, kes teatavasti on tuntud ka eestikeelsete juturaamatute autorina XVIII sajandi lõpult. Et Arvelius oli pärit Viru-Nigulast, mida läbib Kunda ehk Sämi jõgi, nimetab ta ennast Sämi bardiks, s. o. Kunda jõe laulikuks. Tema lüürika meenutab oma motiividelt ning meeleolult Klopstocki bardiluulet ning teisi tundelise suuna kultiveerijaid. Arveliuse luuletus «Klagen beym Abschiede von Lotten» ja eraldi vihikuna ilmunud «Skofliot» (Reval 1782) on vanagermaani mütoloogia elementidega üle külvatud. Arvelius laulab peamiselt armuõnnest ja -kannatustest, eriti viimasest (näit. «Klagen beym Abschiede von Lotten» või «Klaglied eines Kirgisen, an ein deutsches Madgen»). Vastupidi eelnenud klassitsismi põhimõtetele on Arveliuse luules tähtsal kohal loodus ja selle ilu; looduses näeb luuletaja jumaluse avaldusvormi («Ueber die Fülle des Herzens»). Ta parim luuletus on siiski allegooriline «Die Schwalbe in Lappland», kus pääsukese hukkumisega Lapimaa külmades sümboliseeritakse kunstide mittemõistmist kultuurivaeses Põhjas. Valgustuse kosmopolitismist suundub eemale Arveliuse armastus oma sünnipaiga vastu, mida näitab juba eespool mainitud pseudonüüm Sembard. Luuletuse «An meinen jungen Busenfreund, als er in die Welt zog, um Weisheit und Glück zu suchen» kujutab autor oma lapsepõlve õnne, mille suurus on mõistetav

[8] J. Minor, Schiller. Sein Leben und seine Werke. Bd. II. Berlin 1890, lk. 220—222.

alles pärast laia maailma võlude pettekujudeks osutumist:

> Traurend kehrt' ich zu meines Flusses düsterm Gestade,
> Weinte hin in die Fluth.[9]

Pettunud Sämi jõe bardi rõõmustab ainult sõbra armastuse püsimine, mida ta loodab säilivat ka pärast viimase tagasipöördumist omakordselt maailma tarkuse ja õnne otsingult. Selles luuletuses avalduv sõprusekultus, skeptiline suhtumine maailma tarkusse ning üldine resignatsioon on tundelisele suunale iseloomulikud motiivid.

Ilmselt oli 1775. aastal Leipzigi ülikoolist koju pöördunud Arvelius juba Saksamaal innustunud ajastu värsketest hoovustest, muuseas ossianismist. Vaevalt oleks muidu seletatav, miks Sämi bardi esikteos, 1777. aastal Riias ilmunud duodraama «Elisa» on kirjutatud «Tormi ja tungi» näidendi-põhimõtteid silmas pidades. Selles ei leidu klassitsistlikku selgust ja rahu, vaid sealt õhkub vastu äärmuseni viidud tundmuste möll. Tragöödia tegevus toimub Euroopa põhjaosa kaljusel merekaldal kuu, tormi ja välkude saatel, s. t. tüüpilises ossianlikus maastikus. Arvelius osutub ka otseselt Macphersoni poeemide varaseks istutajaks Baltimaade kirjandusse. Nimelt on näidendi positiivsete tegelaste alatiseks saatjaks Ossiani laulud: printsess Elisa kannab neid südame lähedal ning loeb suurima meeleliigutusega, ta partner, noor vürst Selmar aga usub, et Valhallas on kangelased igavesti kuulamas imetletud bardi laule. Tragöödia sisuks on armastajate äärmuseni viidud siseheitlused. Loodusüksindusse taandunud Elisa armastab Selmarit, kuid viimase karm isa saadab poja sõjakäigule, et ta neiu unustaks. Kaitsetu tütarlapse röövib noor ning julm kuningas Erich, kelle aga välk paadis tapab, mille tõttu Elisa vabaneb. Vahepeal võidukalt tagasisaabunud Selmar arvab, et Elisa on vabatahtlikult muinaskangelaste juurde läinud, ning tapab enese. Erichi vangistusest tagasitulnud Elisa näeb tema hingeheitmist ning hüppab ka ise kaljult sügavikku. Näidendi stiil on romantiline, püüdes oma eredate troopide ning katkendlik-hüüatusliku lauseehitusega edasi anda tegelastes mässavaid kirgi. Nii hüüab Elisa: «Ah, see võitlus! — see kirgede kohutav võitlus! — ma ei suuda seda

[9] Estländische poetische Blumenlese für 1780, lk. 19.

kauem välja kannatada!»[10] Arveliuse tormlemine avaldub seega tundeelu ja vormi alal, jõudmata ühiskondliku radikalismini, mis oli omane Schilleri, Goethe jt. kirjanike «Tormi ja tungi» perioodi loomingule. Eestikeelses toodangus on Arvelius oma poliitilistelt vaadetelt teatavasti küllaltki alalhoidlik.

Omadus vaimustusse sattuda looduse ilust on Sämi jõe laulikul säilinud ka hiljem. Nii leiame tema 1796. aastal ilmunud kirjutisest «Beschreibung des Strömling-Fanges in Ehstland» vahelepõime, kus autor, pöördudes kellegi daami poole, ülistab kõrgendatud sõnastuses Põhja-Eesti pankranniku paradiislikku ilu. Ta nimetab Kalvi rannikut r o m a n t i l i s e k s, osutudes nähtavasti esimeseks eesti kirjandusse kuuluvaks autoriks, kes kasutas seda tollal moodsat sõna ja pealegi tema esialgses tähenduses [romantiline (= metsikult ilus) ümbrus].

Tagasi pöördudes 1779. aasta «Eestimaa luulepõimiku» juurde, leiame sealt ka kolm eestikeelset salmikut. Esimene («Oh ärge kiitke mulle ööd») ja viimane («Saks pakkus rikkust minnule») puhul on märgitud, et need on aariad operetist «Jaht». Tegemist on siin saksa laulumängu looja J. A. Hilleri koomilise ooperiga «Die Jagd» (1769), millele on tekstid kirjutanud valgustuslik noorsookirjanik Chr. F. Weisse. Nende vahele paigutatud dialoogi «Tomas ja Liso» on aga meie kirjandusteadus kaldunud pidama algupäraseks, nähes selles küllalt elamuslikult sõnastatud talupoeglikku armastusstseeni rokokoo idealiseeriva lamburiluule vormis. Mainitud dialoog ilmutab tõepoolest suuremat värsistamisvilumust kui kaks teist kõrvalasetsevat eestikeelset aariatõlget (eriti konarlik on «Oh ärge kiitke mulle ööd») ja võiks siis pärineda mõnelt teiselt autorilt, kes on teinud tõsisemalt katseid eesti originaalluule alal. Kuid teiselt poolt kannab «Tomas ja Liso» ilmseid operetidialoogi tunnuseid (salmi algvärsside kordamine selle lõpul, tegelaste harmooniline duett viimases stroofis jne.). «Toma ja Liso» originaalsuses sunnib meid kahtlema ka kogumiku eessõna märkus, kus kõik eestikeelsed luuletused on tõlkeks tunnistatud: «Oleme juurde lisanud ka mõned maakeelde ümberpandud palad.» Igal juhul tuleb öelda, et äratrükitud kolm eestikeelset luulenäidet polnud juhuslikud: almanahhi eessõnas mär-

[10] [S e m b a r d], Elisa. Riga 1777, lk. 51.

gitakse, et asjahuviliste soovi korral võiksid väljaandjad neist hea kogu ette valmistada. Kahjuks aga ei leia me järgmises, 1780. a. põimikus enam eesti keelt. Samuti pole mingeid andmeid aariate tõlkija ega küsimärgi all seisva originaaldialoogi autori kohta. Sest vaevalt saab siin mingiks oletuseks põhjust anda asjaolu, et kogumiku üks saksakeelne epigramm kuulub v. Tiesenhausenile, s. t. aadlikule, kes kannab samasugust nime teise XVIII sajandi lõppu kuuluva luuletuse «Minno römo olli Rosi» problemaatilise autoriga.

«Eestimaa luulepõimik» 1780. aastaks on trükitud juba Erfurdis, kuhu Albrechtid Tallinnast ümber asusid. Sellega lõppes tundelise luule intensiivne harrastus Eestimaal. «Tartu orientatsiooni» esindav Fr. G. Findeisen tegi sellest kokkuvõtte järgmiste irooniliste sõnadega: «Härra ja proua Albrecht hiilgasid omal ajal tähtedena ja tõid Tallinnas toreda südantkosutava luulepõimiku ilmale, kõrvuti romaaniga, mille ettetellijatele on J. Fr. E. Albrecht tänini võlgu vaselõikepildid. Ta kogus terves riigis Voltaire'i teoste väljaande ettetellimisi, maksis selle rahaga võlad ja läks minema.»[11] Findeisen leiab, et niisuguste kelmuste puhul poleks mõte politsei vahelesegamisest kohatu.

Mis puutub Albrechtide edasisse saatusesse, siis tootis pärast rännuaastaid Altonas teatri direktorina tegutsenud J. Fr. E. Albrecht massiliselt väärtuseta ajaviitekirjandust, mille hulgas ei puudu õudus-, vaimude- ja röövlilood; kahtlase maiguga olid ka tema meditsiinialased raamatud. 1798. aastal laskis ta ennast oma naisest lahutada.[12] Viimane, kes oli oma näitlejatöö kõrval koostanud juhutekste teatri tarbeks, katsus samuti õnne «sopakate» alal. Oma pika elu lõpuosa veetis ta äärmises puuduses.

Eestimaa luuleringi kolmandast võimekast liikmest, Virumaa mõisate romantilisest koduõpetajast Arveliusest sai 1790. aastal Tallinna gümnaasiumi professor, kes tundis nüüd muret õpilaste eemalehoidmise pärast «inimkonna vitsaks saanud» moodsatest ideedest. Eesti keeles pakkus ta aga lugemismaterjali, mis oli läbi imbunud ratsionalistlikust mõttelaadist; ta hoidus siin sentimentalist-

[11] Fr. G. Findeisen, Lesebuch für Ehst- und Livland I. Oberpahlen 1787, lk. 42—43.

[12] J. W. Appell, Die Ritter-, Räuber- und Schauerromantik, lk. 57.

likust elukäsitusest, pidades tähtsamaks vaese talupoja mõistuse arendamist. Ometi tungisid ka eesti kirjandusse esimesed haletundelisuse nired. Nimelt ilmus 1782. aastal (samaaegselt Arveliuse «Ühe Kauni Jutto- ja Õppetusse-Ramatu» I osaga) Fr. W. Willmanni «Juttud ja Teggud», kus lugemispalade «Jürri ja Els», «Inkle ning Jariko» jt. eesmärgiks on otseselt mõjuda lugeja südamele. Veel tugevamaks muutusid vagadust kultiveerivad härdusmeeleolud Fr. Chr. Hoffmanni «Luggemisse-Ramatus» (1815) ja O. R. Holtzi «Luggemistes Eestima Tallorahwa Moistusse ja Süddame Juhhatamisseks» (1817). Viimasel autoril on juba silma ka looduse jaoks. Ometi ei saanud eesti kirjanduses selle algelise kunstilise taseme ja arenemata lugeja tõttu tekkida mingit romantilist tundekultust, nagu see on märgatav Euroopa suurtes kirjandustes XVIII sajandi lõpul või XIX sajandi algul. Kui meil ratsionalistliku õpetlikkuse kõrval püütigi mõjuda südamele, siis peitusid selle juured kiriklikus lihtrahvale lähenemises, s. t. oli tegemist pietistliku halemeelsusega.

FR. W. WILLMANN JA EESTI DIDAKTILINE JUTUKIRJANDUS

Aastatel 1782—1817 ilmunud mahukatel juturaamatutel on oluline koht eesti ilmaliku proosa tekkimises. Seda tunnistab juba suur tähelepanu, mida eesti kirjanduse historiograafias on algusest peale Willmannile, Arveliusele, Lucele ja Holtzile pühendatud. Tõsi küll, hinnangud on ulatunud idealiseerivast väärtustamisest täieliku eitamiseni, kuid seegi peaks tõestama, et tegemist on keeruka, tihedasti oma aja eluga seotud kultuurinähtusega.

Kui meenutada 1730.—1740-ndate aastate vahetusel ilmunud juturaamatukeste tugevat religioosset tendentsi, siis võime öelda, et tõeline alus eesti ilmalikule proosale pandi XVIII sajandi lõpu ja XIX sajandi alguse kirjameeste poolt, kelle hulgas on kõige silmapaistvam koht kahtlemata Fr. W. Willmannil. Oli ta ju esimese ulatusliku juturaamatu koostaja. P. E. Wilde ja A. W. Hupeli «Lühhike õppetus» ja «Arsti ramat» küll alustasid rahvavalgustuslikku suunda eesti talurahvakirjanduses, kuid need väljaanded ei sisaldanud ilukirjanduslikke tekste. Mis puutub 1778. aastal ilmunud J. M. Hehni lõunaeestikeelsesse raamatukesse «Jutto ning Moistukönne», siis oli see üsna õhuke (40 lk.) ning ühekordse väljaandmise tõttu ilmselt ka küllalt piiratud mõjuga. Willmanni «Juttudele ja Teggudele» annab oluliselt lisakaalu see, et siin on tegu kõige ilukirjanduslikuma teosega, kuna Arveliuse ja Luce juures tõuseb esile juba kuiv, puhtpraktiline õpetlikkus. Holtz jällegi, kelle enamik jutte on küllalt kirjanduslikud, kaldub kohati pietistlikku vagatsemisse, mis muudab tema tööd eluvõõraks. Willmanni looming seevastu oli kõige avarama maailmavaatelise tagapõhjaga, rääkimata tema raamatusse haaratud ainete mitmekesisusest. Et need materjalid polnud algupärased, mängib kirjasõna esimeste sammude juures vähem rolli.

Fried(e)rich Wilhelm ehk — nagu ta ennast eesti luge-

jale esitas — Reedik Willem Willmann sündis 13. (vkj. 2.) juunil[1] 1746 Kuramaal Suur-Gramsdenis (praegune Gramzda Liepāja lähedal). Ta isa Johann Christoph, kroonuarhitekt, olnud rahvuselt sakslane, ema arvatavasti rootslane.[2] Lapse teisel eluaastal asus perekond Riiga. Siin algas ka poisi haridustee koduõpetajate juhtimisel. Arvatavasti oli aga isa varajane surm (1753) põhjuseks, et noor Willmann pöördus 1757. aastal tagasi oma sünnikihelkonda, kus ta elas Wilhelm Christoph Rummeli mõisas Pormsahtenis (praegu Purmsāti asula Gramzdast 7 km loodes). Siin hoolitseti nähtavasti tõsiselt poisi hariduse eest, nõnda et ta võis 1766. aastal astuda valgustustraditsioonide poolest kuulsasse Göttingeni ülikooli, kus noormees õppis usuteadust (nagu napi kümnendi võrra hiljem J. W. L. Lucegi). 1768. aastal läks Willmann üle Königsbergi, kus jätkas ühe talve jooksul oma õpinguid, kuulates ka filosoof I. Kanti loenguid.

Mida tõi 23-aastasena Liivimaale kodukooliõpetajaks naasnud Willmann oma peas kaasa? Ilmsesti tolleaegsetes Saksamaa ülikoolides kultiveeritud ratsionalistliku elukäsituse, nagu tõendab ka tema hilisem kirjanduslik tegevus. Et Willmanni oleks valgustusfilosoofia mõjul juba ülikooli lõpetamisel vallanud usulised kahtlused, nagu kinnitab eesti kodanlik kirjandusteaduslik traditsioon[3], on nähtavasti põhjendamatu. Kuidas muidu oleks seletatav, et Willmann asus pärast paariaastast koolmeistritööd Liivi- ja Saaremaal 1771.[4] või 1772.[5] aastal abiõpetajaks Karja pastori Bonge juurde, 1774. aga sama koguduse pastoriks, millist kohta ta täitis aastakümneid.

Igal juhul osutus meie noor teoloog Saaremaa kunstiajalooliselt kõige huvitavamasse kirikusse astudes praktiliseks meheks, nagu see oli iseloomulik XVIII sajandi lõpu pastoritele, kes kindralsuperintendent Lenzi kaebust

---

[1] Teistel andmetel on Willmann sündinud vkj. 2. juulil. Vt. A. v. Schmidt, Die Pastoren Oesels seit der Reformation. Trt. 1939, lk. 77.

[2] W. Anderson, Läti mõjust eesti vanemas ilukirjanduses. Eesti Kirjandus 1925, nr. 9, lk. 388.

[3] G. Suits, Eesti kirjanduslugu I. Lund 1953, lk. 68.

[4] A. v. Schmidt, Die Pastoren Oesels seit der Reformation, lk. 77, 92.

[5] J. Fr. v. Recke, K. E. Napiersky, Allgemeines Schriftsteller- und Gelehrten-Lexikon. IV Bd. Mitau 1832, lk. 523.

TRU Raamatukogu

mööda olid «enam põllumehed kui hingekarjused».[6] Willmann nimelt abiellus oma eelkäija tütrega ja hakkas usinasti mesilasi pidama. Kümne aastaga (1772—1782) suurendas ta oma tarude arvu 30-ni ning säilitas oma mesila ka järgneva viie äärmiselt ebasoodsa suve jooksul, kui ümbruskonnas kõik pered välja surid.[7]

Willmanni kirjanduslik tegevus algab 1779. aastal, kus ta avaldas Tallinnas kaks matusejutlust: «Die ungegründete Furcht von dem Tode» ja «Die seelige Hofnung der Gläubigen bey Jesu und ihren Freunden zu sein».[8] Edasi on teada, et Willmann kogus andmeid Hupeli väljaande «Topographische Nachrichten» III osa (1782) jaoks, milleks ta on Saaremaal isegi reise ette võtnud.[9] Esialgu oli Willmannil nähtavasti kavatsus Saaremaa topograafia iseseisvalt välja anda.[10]

1782. aastal ilmus Tallinnas Willmanni peateos «Juttud ja Teggud» (12 + 227 lk.), millest anti hiljem välja veel II (1787), III (1804) ja IV trükk (1838), kaks viimast muudetud kujul pealkirja «Juttud ja Moistatussed» all. «Juttude ja Teggude» esitrükk on säilinud Alamsaksi Riigi- ja Ülikooliraamatukogus Göttingenis. Selle alusel võeti Willmann 1783. aastal ka Göttingeni Kuningliku Saksa Seltsi liikmeks.[11]

Willmanni saksakeelsed kirjanduslikud kavatsused ei piirdunud ülalmainitud Saaremaa topograafiaga. Nähtavasti julgustatuna balti saksa kultuurielu elavnemisest Saaremaal XVIII sajandi lõpukümnendeil, kus selleks hoogu andis Kuressaarde elama asunud Liivimaa viitsekuberner B. v. Campenhausen, üritas Willmann siinses «Balti Thules» ennekuulmatut ettevõtet: 1785. aastal kogus ta koos oma mõtteosalistega tellijaid neli korda

---

[6] O. Sild, Eesti kirikulugu vanimast ajast olevikuni. Trt. 1938, lk. 190.

[7] Fr. W. Willmann, Anleitung zur Bienenzucht für Liev- Ehst- und Kurland. Mitau [1787], lk. XIII—XIV.

[8] Need senises Willmannianas registreerimata brošüürid säilivad ENSV TA Teadusliku Raamatukogu haruldaste raamatute ja käsikirjade sektoris.

[9] A. W. Hupel, Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland. III Th. Riga 1782, lk. 354.

[10] O. A. Webermann, Ein estnisches Unikum in Göttingen. — Ural-Altaische Jahrbücher. Bd. XXXI. Wiesbaden 1959, lk. 495.

[11] Sealsamas, lk. 494—496.

aastas ilmuvale ajakirjale «Nordischer Mischmasch» (à 14—16 poognat), mis pidi sisaldama valme, luuletusi, mitmesuguseid artikleid jm.[12] Asjast ei tulnud siiski midagi välja. Küll aga avaldas ta 1787. aastal omal kulul mesilastepidamise õpetuse saksa keeles — «Anleitung zur Bienenzucht für Liev- Ehst- und Kurland» (Mitau, 160 lk.), kus ta soovitas juba magasintarusid ning esitab oma tehnika nende valmistamiseks. Raamat on pühendatud Katariina-aegsele Vene akadeemia direktorile (presidendile) vürstinna Daškovale.

1780-ndad aastad ja järgmise kümnendi algus tõid kõrvalises Saaremaa nurgas tegutseva pastori ellu nii tõusukui ka murepäevi. Aastal 1785 sai Willmann Saaremaa konsistooriumi assessoriks, aastal 1790 tõstis Austria keiser Joseph II ta koguni aadliseisusse. Ühtlasi aga suri 1790. aastal tema esimene, 1793. — järgmine naine (mõlemad 37-aastasena).[13]

Kirjamehena jääb Willmanni viimaseks teadaolevaks tööks eestikeelne kombeõpik «Ellamisse-Juhhataja» (1793, 100 lk., II tr. 1804). See on pühendatud äsja mainitud Liivimaa viitsekubernerile B. v. Campenhausenile, kelle nimega on seotud mitmed reformid XVIII sajandi lõpu Saaremaal.

Uue sajandi algukümnendil loobus Willmann praktiliselt vaimulikutegevusest. Kuigi ta jäi nimeliselt (ning nähtavasti ka majanduslikes huvides) oma kohale, võeti 1802. aastal Karjas ametisse adjunkt (abiõpetaja) A. G. Chr. Hildemann, kes abiellus samuti Willmanni tütre Caroline Charlottega, nagu Willmann omal ajal pastor Bonge tütrega. 1805. aastal pani Willmann maha ka konsistooriumiassessori kohused. Ühtlasi asus ta Kuressaarde elama.

Mis oli Willmanni üle 30-aastase vaimulikutegevuse katkemise põhjuseks? Recke ja Napiersky leksikon märgib selle kohta lakooniliselt: «Hypochondrie veranlasste ---», vihjates sellega ilmsesti teatavale hai-

[12] A. W. Hupel, Der nordischen Miscellaneen 11-tes und 12-tes Stück. Riga 1786, lk. 397. Vrd. M. K[örber], Oesel einst und jetzt 1. Arenzburg 1887, lk. 139—140.

[13] G. Suitsu ja M. Lepiku andmeil on Willmann enne 1805. aastat kaotanud veel kolmanda naise (G. Suits, M. Lepik, Eesti kirjandusajalugu tekstides. Trt. 1932, lk. 152). A. v. Schmidt ei tea aga sellest abielust midagi.

guslikule psüühilisele olukorrale (tasakaalutu, ühest äärmusest teise kalduv meeleolu, kusjuures haige ei usu ennast enam midagi teha suutvat ning oma jõudlusvõimetuse alust liialdatud või oletatavatest kehalistest valudest ja vigadest otsib). Eesti kodanlikus kirjandusloos on aga Willmanni depressiooni põhjusena peale perekondlike kaotuste rõhutatud «talumatuks muutunud vastuolu ortodokslikkude ametitalituste täitmise ja ta ratsionalistliku mõttesuundumise vahel».[14] Sellele tõlgendusele on nõukogude uurijad õigusega vastu vaielnud.[15] Tuleb nimelt silmas pidada, et ratsionalismiperioodil omandas ka usutõdede seletus mõistusepärase varjundi ja seda ratsionalismi teoloogilist varianti Willmann just esindabki, mistõttu on raske kujutleda erilist vastuolu tema maailmavaate ja ametikoha nõuete vahel, eriti pärast nii pikka vaimulikutööd. J. W. L. Luce, kellel tõepoolest oli kahtlusi kiriku sümboolsete raamatute tõlgendamise alal, loobus Püha pastori kohast juba kahe aasta pärast.

Igal juhul otsis Willmann 1806. aastal meelelahutust välismaal reisimises. Aprillist 1810 kuni surmani 1. veebruaril (vkj. 20. jaan.) 1819 elas ta jällegi maal — Karja kiriku lähedal.[16] Temast kui kirjamehest annab elumärki peale «Juttude» III trüki ilmumise (1804) ainult «Beiträge» III vihikus (1814) avaldatud kirjakatkend, mille selle adressaat J. W. L. Luce oli J. H. Rosenplänterile edasi saatnud. Willmanni haud massiivse paekiviplaadiga on Karja vanal surnuaial tänaseni nähtav.

Willmanni isiksuse kohta on säilinud vähe andmeid. Ainult J. B. Fischer iseloomustab 1782. aastal, s. o. just «Juttude ja Teggude» ilmumise ajal teda kui tublit ja teovõimsat meest.[17] Seda tõestavad ka tema kirjanduslikud üritused samast perioodist. Willmanni poolt kavatsetud ajakirja subskriptsiooni kuulutus, samuti tema raamatute saksakeelsed eessõnad on kirjutatud elavas, vaheldu valt nüansseeritud publitsististiilis, mis näitab, et Willmannil oli kahtlemata kirjanikuvõimeid.

---

[14] G. Suits, Eesti kirjanduslugu I, lk. 69.

[15] J. Käosaar, Eesti vanim ilmlik kirjandus balti mõisnike teenistuses. Riikliku Kirjandusmuuseumi aastaraamat I. Trt. 1949, lk. 40.

[16] Nähtavasti oli ta eluasemeks nn. Armuadra, s. o. pastorileskede kodu kiriku külje all.

[17] Hrn. J. B. Fischer's Beyträge und Berichtigungen zu Hrn. F. K. Gadebusch livländischer Bibliothek. A. W. Hupel, Der nordischen Miscellaneen viertes Stück. Riga 1782, lk. 150.

Willmanni lähemate filosoofiliste ja ühiskondlike vaadete üle otsustamiseks on meil paari jutluse kõrval kasutada tema raamatud, ennekõike nende eessõnad.

Nagu eespool öeldud, oli Willmann Göttingeni ja Königsbergi ülikoolis omandanud ratsionalismi selle variandi, mis valitses saksa teoloogiafakulteetides. Ega muidu ei tsiteeriks Saaremaa ajaloo uurija M. Körber Willmani kantslikõnet J. W. L. Luce laulatuse puhul 1793. aastal tüüpilise näitena tolle aja pastorite kohta, «kes ainult inimese moraalselt paremaks muutmisest jutlustada oskasid».[18] Mainitud Willmanni sõnavõtul on Körberi poolt toodud väljavõtete järgi otsustades vähe ühist tavalise jutlusega. Selle asemel ülistab Willmann abielu eeliseid vallalise põlvega võrreldes, naeruvääristab selle seisuse vihkajaid (viimaste hulka arvab ta ka hüpohondrikud!) ja rõhutab, et abielus on võimalik mitte ainult oma talente arendada, vaid ka «oma vooruste mõjuringi üle rõõmustada». Kõne lõpebki pildiga, kuidas laulatatud tõttavad vooruse teed pidi oma taevase isamaa poole.[19]

Ka Willmanni vaated ühiskonnale on kantud XVIII sajandi saksa ratsionalismi vaimust; see läks lahku balti aadli hulgas juurdunud kinnisideedest, mille hulgas oli kesksel kohal talurahva alaväärtuslikuks tööloomaks tunnistamine, kes pole üldse võimeline paremaks eluks. Seisusliku upsakuse asemel lähtus Willmann üldinimliku moraali, üldise heaolu ja riigi aspektist.

Talurahvast peab Willmann kõige arvukamaks ning tähtsamaks inimklassiks, ülakihtide toitjaks.[20] Samal ajal ei jäta kirjamees välja ütlemata kibedat tõtt kohaliku olukorra suhtes: «Kust tuleb selle rahvuse oheldamatu kombelõtvuse ja ebausu allikat otsida? — Rõhumises, mille all ta enamuses ägab; hariduse ja oma vaimu arendamise vahendite puudumises.»[21] Võrdluseks olgu öeldud, et Willmanni kaasaegne Fr. G. Arvelius ei osutanud ligilähedastki sotsiaalset pilguteravust, vaid kinnitas, et talurahva majanduslik viletsus ja kommetetoorus ei tulene raskest orjusest ega mõisnike valjusest, vaid ennekõike moraalimõistete puudumisest tema teadvuses. Willmann seevastu tunnustab eestlaste häid omadusi, tõstab

[18] M. K[örber]. Oesel einst und jetzt I, lk. 160.
[19] Sealsamas, lk. 165—167.
[20] Fr. W. Willmann, Ellamisse-Juhhataja. Tln. 1793, lk. 11.
[21] Fr. W. Willmann, Juttud ja Teggud. Tln. 1782, l. 4.

esile talurahva osa sakste ülalpidamisel ning asetab tema teiste seisustega põhimõtteliselt ühele tasemele: «Niisiis need, kes talupoega kui oma ligimest armastavad; kes sellistena teavad, et ka tema on samast ainest ja samaks lõppeesmärgiks loodud; kes meelde tuletavad, et see põlatud rahvus meile teeneid osutab, kes ei loe mingiks häbiks neid meie toitjateks pidada, need kasutavad heameelega võimalust, et eestlaste häid omadusi, mis aga harimatuse kõntsa alla on peidetud, üles äratada.»[22]

Nagu näeme, on Willmanni sotsiaalse rahulolematuse praktiliseks järelduseks ainult õpetuse levitamine, eestlaste heade omaduste vabastamine nõmeduse katte alt. Ka valgustust tõlgendab ta selles «süütus» mõttes. «Valgustust, aga mitte praeguse vihatud mõistega seotult, on ometi iga rahva õnneks [Glückseligkeit] kõige hädapärasemalt vaja. Missugune rahvas meie ümbruskonnas tunneb aga veel ilmsemalt sellest puudust kui meie armas eestlane?»[23] küsib Willmann rõhuga. Olles veendunud, et rahva õpetaja esimene ülesanne on kahtlemata hariduse levitamine, astub Willmann välja nende vastu, kes arvavad, et talupoeg ei tohi liiga targaks saada: «Hotendottide maal mõeldakse nii, aga mitte Liivimaal, kus valgus ja vaim laialilevitatult valitsevad.»[24] Märkides, et rahva õnne eest hoolitsemine on riigivalitseja ja isandate esimeseks kohuseks, pöördub ta üleskutsega võimukandjate poole: «Oo, minu härrased, maa isad ja inimeste pärishärrad, ärge vaadelge neid madalaid kihte inimühiskonnas mitte põlastava ja ükskõikse pilguga, vaid pidage silmas, et ainult nende inimeste tõttu riik püsib.»[25] Ühtlasi soovitab Willmann isandatel talupoegadele raamatuid kinkida, olles kindel, et sellest sugeneb lõpmata palju head: «Teile annab [talupoegade] töökus, truudus ja püsivus kasu ja kõlbelise käitumise paranemine tänu.»[26] Nagu näeme, käsitab Willmann oma rahvaharidustööd rangelt kehtivate ühiskondlike suhete raamides, nagu see tema raamatuis ongi läbi viidud.

Nagu Arvelius, nii polemiseerib ka Willmann nendega, kes ainult vaimulikke raamatuid rahvale vajalikuks pea-

[22] Fr. W. Willmann, Juttud ja Teggud, l. 3—4.
[23] Fr. W. Willmann, Ellamisse-Juhhataja, lk. 7.
[24] Fr. W. Willmann, Juttud ja Teggud, l. 3.
[25] Fr. W. Willmann, Ellamisse-Juhhataja, lk. 11.
[26] Sealsamas.

vad ja arvavad, et nende palja lugemisega on võimalik talupoja iseloomu harida. Eitamata, et viimati mainitud kirjandus jääb talupoja õndsuse vundamendiks, tõstab Willmann küsimuse: «Eeldades, et paljudes kohtades leiduvad koolid ja et suurem osa eesti noori oskab lugeda, kas pole siis õige nende lugemishuvi ergutada ja nendele häid, kombeid parandavaid raamatuid kätte anda?»[27] «Juttude ja Teggude» autor võib tõendada, et ilmalik raamat on kirjaoskajale eestlasele teretulnud sõber, kui ainult eesti keeles häid teoseid trükitaks ning talupoeg oleks võimeline neid ostma. Aga enamasti «ei leia vaene mees võimalust oma rahanatukest selleks kulutada».[28]

Mis on siis Willmanni arvates moraali aluseks? «Üldine reegel on tuttav: S a p e a d u s i n o l e m a», ütleb kirjamees.[29] Pole kahtlust, et selles loosungis kajastub kapitalismi algperioodil levinud majandusliku ja ühiskondliku aktiivsuse õhutamise idee, mida kohtame veelgi järjekindlamini läbiviidult Arveliuse ja Luce lugemisraamatutes. Analoogilist pärisorja tuimuse vastu suunatud vaimu õhkub ka Willmanni sellest kirjakohast, kus ta soovitab talurahvale oma mesilastepidamise ja loomaravitsemise õpetust: «Ärge ütlege mitte: Ei olle se enne olnud; se ellaia on seks lootud, et ta peab surrema; mo wannemad ei olle sedda katsund, ja on ka elland. Kes nenda räkib, sellel on ikka weel se rummal usk ja temma ei olle öige nouakas ommas ellomaias.»[30] Käsitledes ühiskonda kui suletud organismi, laiendab Willmann ülaltoodud usinusenõude ka teistele seisustele, ainult et need (kuningas, kodanik, õpetlane) olevat igaüks eri viisil usinad. Seades oma eesmärgiks talupoja «õigeks» inimeseks kasvatamise, tema äratamise pärisorjaseisundiga kaasaskäivast rumalusest ja ükskõiksusest, püüab Willmann eelmainitud abstraktsest kontseptsioonist lähtudes talurahva meelsust kujundada nii, et sellest oleks kasu mitte ainult temale endale, vaid kogu ühiskonnale, kaasa arvatud mõisnikud, jättes seega tähele panemata, et tarbivad seisused omastasid tootvate kihtide töövaevast niikuinii olulise osa.

---

[27] Fr. W. Willmann, Ellamisse-Juhhataja, lk. 10.
[28] Sealsamas.
[29] Sealsamas, lk. 8.
[30] Fr. W. Willmann, Juttud ja Teggud, l. 6.

Pärisorjade vaimu harimine peab Willmanni programmi järgi viima selleni, et nad võiksid ka oma «tenistusse seisusse sees rahho- ja önnega ellada».[31] Vastavalt nendele eesmärkidele manitseb Willmann alamaid oma olukorraga rahul olema, levitab religioosseid ideid, astub välja uskmatute vastu ning kutsub patuseid õigele teele pöörduma, enne kui pole veel hilja.

Kõigi viimati mainitud reaktsioonilis-konservatiivsete ideede kõrval, mida leiame peamiselt «Juttude ja Teggude» lugemispaladele lisatud «Õppetustes», oli raamatul rida hinnatavaid külgi, millega see neljas trükis ilmudes endale poole sajandi jooksul nimetamisväärselt tähelepanu tõmbas. Need väärtused peituvad ennekõike «Juttude ja Teggude» ainete mitmekesisuses ning süžeede huvitavuses, milledel ei puudunud sidemed kohalike rahvajuttudega.

«Juttud ja Teggud» sisaldab vaheldumisi valme ja jutte, kokku 89 pala (esimesi 54, teisi — 35), mida on sissejuhatuses soovitatud talurahvale lõbuks ning õpetuseks, selle asemel et «teie pühha päwal kõrtsos lähhäte ja seäl keiksuggussed kurjad wisid ja kombed aiate».[32] Sama eesmärki peavad teenima ka ilukirjandusliku osa järele paigutatud 125 mõistatust, mis autor on hankinud Thor Helle grammatikast. See on meil vist küll esimene juhus, kus eesti folkloorialnes raamatu kaudu rahva kätte tagasi jõudis. XVIII ja XIX sajandi vahetuse rahvakirjandusele iseloomulike praktiliste nõuannetena leiame teose lõpul osalt küsimuste ja vastuste meetodil ülesehitatud mesilastepidamise ja loomaravitsemise õpetused. Need esimesed selleteemalised juhised eesti rahvalektüüris on raamatule liidetud iseseisva tiitellehega osana, mistõttu seda levitati ehk ka omaette brošüüri näol. Küllalt iseloomulik on mesilastepidamise õpetuse pealkiri, kus rõhutatakse majandusliku edu põhimõtet: *Õppetus kuida keik ma rahwas woib, ilma sure waewata, linnopuud piddada, ja se läbbi rikkaks saada.*

Nagu uurimine on selgitanud[33], kasutas Willmann oma

---

[31] Fr. W. Willmann, Ellamisse-Juhhataja, lk. 13.

[32] Fr. W. Willmann, Juttud ja Teggud, l. 6.

[33] W. Anderson, Läti mõjust eesti vanemas ilukirjanduses. Eesti Kirjandus 1925, nr. 9, lk. 385—396, nr. 10, lk. 408—413; M. Lepik, Veel kord Fr. W. Willmann'i «Juttud ja Moistatussed». Eesti Kirjandus 1928, nr. 9, lk. 482—489.

jutu- ja valmikogu ilukirjandusliku eeskujuna läti ilmaliku kirjanduse rajaja Gotthard Friedrich Stenderi (1714—1796) raamatut «Jaukas Pasakkas in Stahsti» («Kenad valmid ja jutud», 1766), mille materjale on enamasti ilma omapoolse ümbertöötamiseta üle võetud. Ainult erandjuhtudel on Willmann Stenderilt hangitud süžeesid oma muu lugemuse põhjal täiendanud («Inkle ning Jariko»). Et Stender omakorda toetus saksa jutu- ja valmiautoritele (kõige enam on tähelepanu leidnud M. Luther, Chr. F. Gellert, M. G. Lichtwer jt.), siis jõudis Willmanni vahendusel esmakordselt (kui mitte arvestada piiblit) eesti lugejateni hulk rahvusvahelisi kirjanduslikke aineid, mis ulatuvad oma algupäralt tagasi «Tuhande ühe öö» muinasjuttude, antiik-, keskaja ja renessansikirjanduseni. Žanri seisukohalt tutvustas Willmann eesti lugejale igivanu loomajutte, legende, paraboole, tekkemuistendeid, anekdoote, novellide ja keskaegsete rahvaraamatute ümberjutustusi, samuti lihtsaid külaelupilte.

Nagu oma ainetelt, nii on «Juttud ja Teggud» küllalt mitmekesine ka kujutatavate keskkondade, inimkarakterite, ideeliste motiivide ning meetodi poolest. Valmid viivad lugeja allegooriliste loomakujude hulka, kes esindavad seisusliku ühiskonna eri kihtide või inimeste iseloomuomadusi. Vastavalt selle žanri traditsioonidele on ka Willmannil lõukoer võimu ja jõupoliitika, rebane kavaluse, harakas lobisemise kehastaja jne. Huvitav on märkida, et Willmanni vahendusel tutvusid eesti lugejad juba ka tugeva ühiskonnakriitilise tendentsiga saksa rahvaraamatu «Reinecke Fuchs» süžeemotiividega («Rebbane»).

Juttudes kohtame feodaalse eluringiga võrreldes sagedamini kodanlikku keskkonda selle linnade, kaubareiside, perekonnaelu ja vaesuse-rikkuse vastuoluga. Tegelaste galerii algab kuningatest ja vürstidest ning lõpeb joobnud talupoegade ja kerjustega. Willmann talutab oma lugejat vana Rooma gladiaatorimängudele («Innimenne ja Laukoer»), keskaegsele nõiaprotsessile («Noidia»), Türgi kuningakotta («Jürri ja Els»), lõunamaa loodusrahvaste juurde ja orjaturule («Inkle ning Jariko»). Aga ei puudu ka kohalikesse eesti oludesse sobivad külajutud, nagu «Anne laps», «Laisk Tüdruk», «Üks tark Mees», «Poeg kes woera maale olnud», «Joonud Tallopoeg» jt. Viimane nendest algab sõnadega: «Üks suur ja rikkas Herra, kes tal-

linna läks, leidis kesk tee peäl, et üks joonud tallopoeg maggas kui surnud.»[34] Tegelikult on selle jutu humoristlik süžee küll rahvusvahelist algupära (hiljem on kõne all olevat ainet teistele eeskujudele toetudes kasutanud P. A. J. Steinsberg ja J. V. Jannsen). Etnograafilis-folkloristlikke motiive sisaldavad jutud «Laisk Tüdruk» ja «Üks tark Mees». Esimesest loeme, kuidas poiss peidab laisa tüdruku väljanaermiseks takukoonlasse võtme, mille ta sealt järgmiselt korral külla tulles välja võtab. Teises palas näidatakse, kuidas mees, kes on rahapoti leidnud, oma lobiseja naise sel teel eksitusse viib, et ta paneb viimase tõrre alla ja laseb kanu selle peal otri nokkida, seletades hiljem naisele, et on sõda olnud, kus mööduvad väed tema poti riisusid. Willmannil toetuvad needki jutud Stenderile, kuid ka eesti rahvatraditsioon tunneb mainitud motiive.

Elunähtuste valgustamisel põimuvad Willmanni raamatus ortodoksse pastorluse ja XVIII sajandi teoloogilise ratsionalismi ideed, seisavad kõrvuti feodaalne alistumisideoloogia ja humanistlik kaasatundmine alama seisuse kaitsetule inimesele, legendide üleloomulikud motiivid ja elu tõepärane kujutamine, haletundelisus ja iroonia, šabloonilised manitsused ja süžeearenduse teravmeelsus. Raamatu põhiliseks tendentsiks on pastorlikust vaimust läbiimbunud õpetlikkus. Et parandada inimeste moraalseid omadusi, saavad hukkamõistu osaliseks mitmesugused pahed, nagu võimsate ahnus ning kiskjalikkus, inimlik tigedus ning kadedus, salakavalus, joomine, rumalus, edevus, tühi lobisemine jne. Käsitledes niisuguseid voorusi, nagu truudus, rahulolu ja sõnakuulelikkus mõisniku ja talupoja suhetes, osutub Willmann reas valmides kehtiva kurnamiskorra toetajaks («Koer», «Konnad», «Huntid ning Lambad», «Oinas ning Koer», «Sälg», «Tuid ning kul», «Kõht ja teised liikmed»). Nii manitseb ta tõrksaid talupoegi valmile «Oinas ning Koer» lisatud õpetuses:

Mis se sind aitab, armas tallomees! et sa ennast omma herra vasto panned nenda kui se oinas koera wasto, ning pirits[35] agga otab so surma peäle ja teeb teistele se läbbi hirmo. Kuule sinna ausaste, ning tössissest süddamest omma Issanda sanna, siis Issanda wallitseminne

[34] Fr. W. Willmann, Juttud ja Teggud, lk. 60.
[35] kohtuteener, timukas.

ei olle nenda raske, kui sa arwad, sest keik ei woiwad tallopoiad olla ning ei woi ka mitte keik Issandad olla.[36]

Vastavalt oma elukäsitusele seab kirjanik eeskujuks inimese, kes jääb õigeks ning jumalakartlikuks, kuid tarvitab oma tegevuses ettenägevat, kaalutlevat mõistust, mis võimaldab tal maailma üldise kurjuse ja pahelisuse juures õnnetustest ja kahjusaamistest hoiduda. Sealjuures leiab XVIII sajandi filosoofias väga aktuaalne maailma kurjuse algupära küsimus puudutamist ka Willmanni juttudes, kus näidatakse, et jumal on oma olemuselt hea, ainult inimene ei taipa igakord tema armumõtet. Rist ja vaev saavad inimesele osaks selleks, et teda õigele teele juhatada («Teekäibia ning Ingel», «Jummala õigus»).

«Juttude ja Teggude» käsitluses avaneb elutegelikkus üsna pahelisena: seal valitsevad jõud, julmus, rahaahnus, ülekohus, südametus, silmakirjatsemine, kergemeelsus, üldse patuelu. Raamatu realistlik maailmapilt on leidnud kokkuvõtvat sõnastamist niisugustes sententsides ja rahvalikes vanasõnades, nagu: *Kel wäggi sel woimus, kel kukkur sel kohhus* («Hunt ning Tal»). *Se on ikka nenda, et söbber korib söbbra perse* («Mailma wiis»). Jutus «Se keige suurem halp innimenne» teeb maailmas ringirändav peategelane õige drastilisi tähelepanekuid, mida Willmann on osalt sidunud Eesti talupojaeluga:

Temma näggi, kuida monningad körtsode sees lakkusid ja teggid se läbbi ennesele waesust, ja riidlemisse ning taplemisse pärrast läksid nemmad werrised koio. Teised pillusid omma warrandust jubba süggise aial ning kewwadel olli nälg ja sellepärrast piddid nemmad laenama. Teised istusid körtsis ja lakkusid ning hobbone piddi nälgas surrema, ja kui nemmad wägga paljo aega ollid wiwitand, siis nemmad aiasid parrago Jummal nenda peäle, et waene ellaia piddi otsa saama. Teised joosid heade sakste jurest ärra ja said nisugguste jure, kus nemmad öiiete said läbbi rokitud. Teised koggusid lastele paljo warrandusi, ning jäid isse wiimaks ilma. Teised warrastasid, ja said ülles podud. Teised koggusid suure waewaga rahha, hoidsid sedda kartusega, ellasid isse nälgas, ning said nemmad surnud, siis teised pillusid sedda naermissega. Teised ollid nore ia sees liig hora ello aiand, ja piddid wannusse sees se eest kannatama.[37]

Eriti ilmekalt peegelduvad elu karmid vastuolud valmides, nagu «Rebbane», «Mailma wiis», «Hunt ning Tal» ja «Koer ning Lammas». Viimases nõuab koer kohtu kaudu

[36] Fr. W. Willmann, Juttud ja Teggud, lk. 33.
[37] Sealsamas, lk. 57.

lambalt tagasi leivalaenu, kuigi lammas pole seda koera käest kunagi võtnud. Et koera toetavad häbematult valetavad tunnistajad — hunt, kull ja rebane, peab lammas oma villaga tasuma. Sellest Phaedruse «Valmideni» tagasiulatuvast süžeest tuletab Willmann järgmise õpetuse:

Hoia ennast nisugguste innimeste eest, kes üllekohtused on. Sest se on mailma usk: kui woõras nahk ees, kül siis leikatakse kahhe kausta täie; kui omma, siis ei leikatakse rihmake. Jo se ka teäda on, et kaarn ei pista kaarna silma.[38]

Elupahede esiletoomisel kasutab Willmanni raamat ka koomika vahendeid, astudes humoristliku ainekäsitlusega välja rumaluse («Üks tark Mees», «Wend ning Õdde»), hooplemise («Poeg kes woera maale olnud»), naimishimu («Kolm kossilassed») ning naise truudusetuse vastu («Noor lesknaene», «Kas, mis lesseks saanud»). «Noore lesknaise» kaugeks lähteallikaks oli rooma autori Petroniuse «Efesose emand»; «Kolme kosilase» süžeemotiivid leiduvad aga Boccaccio «Dekameronis».

Willmanni valmide ja juttude tegelased jäävad enamasti oma põhilisele iseloomule truuks; inimese kõlbelist uuestisündi näitab ta harva. Willmanni raamatus ei puudu ka vooruslikud inimkujud. Need tõusevad esile eriti sentimentaalse põhitooniga juttudes, nagu «Inkle ning Jariko», «Jürri ja Els», «Issa, kes wangis on» jt. Nendest näitab «Inkle ning Jariko», XVIII sajandil väga populaarne inglise algupäraga süžee, kaupmees Inkle südametust. Nimelt müüb viimane oma elupäästja — raseda neegritüdruku — orjaks, jäädes külmaks Jariko härrastele palvetele. Pea aga satub see inimparisnik türklaste kätte, kes ta elusalt nülivad. Willmanni raamatu kõige pikem pala «Jürri ja Els», mis toetub prantsuse algupäraga saksa rahvaraamatule ilusast Magelonest, jutustab kahe kuninglikust soost noore keerukatest elujuhtumistest. Vastupidi pahe võimutsemisele ühiskonnakriitilistes valmides suudab sentimentaalsete juttude positiivsete tegelaste sisemine üllus mõnel juhul murda vastasjõudude südamekülmuse («Wölglane», «Issa, kes wangis on»).

Kõige rohkem eemaldub Willmann tegelikkusest juttudes, mille sündmustikus olulist osa mängivad üleloomulikud motiivid («Kirriko Õppetaia», «Lesknaene»). Raa-

[38] Fr. W. Willmann, Juttud ja Teggud, lk. 86.

matu jutuosa lõpetavas «Kirriko Õppetaias» hoiatatakse Augustinuse-legendile toetudes katsete eest inimese mõistuse abil seletada jumala olemust ja seadusi.

Oma esitusviisilt on «Juttud ja Teggud» küllalt lihtsakoeline. Alles meheeas eesti keelega kokku puutunud autori väljenduslikud võimed ulatuvad peaasjalikult sündmustiku ja idee kohmaka ning üldjoonelise edasiandmiseni. Nagu eespool öeldud, ei seadnudki Willmann endale tõsisemaid ülesandeid kui Stenderi palade eesti keelde ülekandmine. Siiski tunduvad mõned valmid oma lapidaarsuses ning karmuses küllalt mõjukatena («Hunt ning Tal», «Koer ning Lammas», «Kas, mis lesseks saanud» jt.). Silmatorkav on raamatu negatiivsete tegelaste otsese kõne robustne laad, mis näib olevat rahva suust kuuldud. Juttudele, kus leiame mõnikord emotsionaalsemat lähenemist ja keerukamat ning leidlikumat süžeearendust, on omane esituse üldine konspektiivsus; kirjeldusi esineb minimaalselt, loodust ei nähta peaaegu üldse. Mõnel juhul on Willmann püüdnud oma õpetusi suruda ka värsivormi.

Willmanni teose sõnalises vormistuses kohtame saksapärase kirjakeele kõrval mitmeid rahvalikke, eriti saarte murde elemente. Tema stiilile annab värvikust vulgaarne leksikon ning ilmekate rahvaehtsate vanasõnade ja kõnekäändude kasutamine. Üldiselt on aga Willmanni keeleoskus enam kui puudulik ja ortograafia kõikuv: ta märgib pikki vokaale kohati kahe tähega, teeb raskeid vigu objekti ja teiste grammatiliste seoste tarvitamisel, ei oska moodustada eitavat kõnet *(minna ei sudan)* ega tunne kõige lihtsamaid rektsioonireegleid *(wiskas agga ohrad pohhi peäle)*. Rohkesti esineb germanisme (*ülles ohwrima* < aufopfern 'ohverdama, ohvriks tooma'; *ennast lindude eest kartma* < sich fürchten vor). Seetõttu võis «Juttude ja Teggude» tekst XVIII sajandi harimata lugejale kohati arusaamatuks jääda.

Nagu eespool viidatud, avastati Willmanni raamatu läti allikas alles käesoleval sajandil. Kuid see ei lahendanud kaugeltki kõiki «Juttude ja Teggude» geneesi üksikasju. Nimelt tunti kuni viimase ajani ainult Willmanni raamatu kolmandat (1804) ja neljandat trükki (1838) pealkirjaga «Juttud ja Moistatussed». «Beiträges» avaldatud Willmanni kirja katkendist aga selgub, et tema raamatu 1804. a. väljaanne on kellegi nimepidi mainimata redi-

geerija poolt autori luba ületaval määral ümber töötatud.[39] Nõnda polnud uurijatel pikka aega kasutada Willmanni usaldusväärset teksti, kui mitte arvestada mõnede autentsete palade äratrükke kalendrites. Seetõttu oli suureks üllatuseks, kui O. A. Webermann avastas 1953. aastal Alamsaksi Riigi- ja Ülikooliraamatukogus Göttingenis Willmanni teose esitrüki «Juttud ja Teggud»[40], mis on ilmunud Lindforsi juures Tallinnas 1782. aastal. Göttingenist hangitud mikrofilmi põhjal on nüüd olnud võimalik tutvuda ehtsa Willmanniga. Mis puutub teose teise trükki (1787), siis on see endiselt tundmatu, kuid näib, et ta ei erinenud oluliselt esitrükist.

Teine lugu on aga, nagu öeldud, raamatu kolmanda väljaandega (1804), mis ilmus juba Gresseli kirjastusel. Nähtavasti «Juttude ja Teggude» madala stiililis-keelelise taseme tõttu andis kirjastaja raamatu kellelegi võõrale asjatundjale redigeerida. Viimane toimis Willmanni teosega üsna vabalt: ta jättis välja 3 valmi («Kas, mis lesseks saanud», «Warblasse poiad» ja «Rebbane») ning lisas omalt poolt juurde 4 juttu: «Inno pulmad», «Waene Ado», «Kerjaja» ja «Wanna Hobbose-raud». Seega tõusis valmide ja juttude koguarv nüüd 90-le. Ühtlasi on «Laisk tüdruk», kus Willmanni redaktsioonis kujutati ainult võtme peitmise lugu, saanud juurde jätku, mis käsitleb tüdruk Eedo ja Pleido Jüri Jaani edasist elusaatust. Ka nende tegelaste nimed pärinevad ümbertöötajalt. Redigeerija on raamatusse toonud muidki uusi motiive ja olemasolevaid välja arendanud, üldse teost keeleliselt ja stiililiselt tugevasti ümber töötanud, muutes teksti kohati tihedamaks, piltlikumaks ning grammatiliselt õigemaks. Saarte murde sõnu, kõnekäände ja morfoloogilisi elemente on asendatud kirjakeelsemate (põhjaeestiliste) väljenditega. Samuti on kõrvaldatud vulgarisme. Jutud «Lits» ja «Tuhka Mun» on saanud pealkirja «Koera tänno» ja «Tuhka Mats». Kuigi ümbertöötaja liialdab lauselühenditega ja *olema*-verbi väljaloopimisega, on Willmanni küllalt lakooniline, konarlik ja kaine stiil uues redaktsioonis arusaadavamaks ning emotsionaalsemaks muutunud. See tõstis muidugi

---

[39] Fr. W. Willmann J. W. L. Lucele. J. H. Rosenplänter, Beiträge... III (1814), lk. 90—92.

[40] O. A. Webermann, Ein estnisches Unikum in Göttingen. — Ural-Altaische Jahrbücher. Bd. XXXI. Wiesbaden 1959, lk. 491—502.

raamatu populaarsust XIX sajandil. Teiselt poolt on aga ümbertöötaja ka Willmanni raamatu ideelisele suunale uusi jooni lisanud, tuues sisse uuspietistlikke hardusmeeleolusid ning süvendades jumala armule lootmise motiivi. Pastorlikud «Õpetused» on kohati poole pikemaks veninud. Parandaja selline töö on muidugi negatiivse tähendusega.

Sisulistel kaalutlustel on redigeerija nähtavasti kõrvaldanud ka kolm eespool mainitud valmi. Valgustussajandi inimestena olid Stender ja Willmann valmis nalja heitma naise muutliku meele üle, nagu näeme järgnevast tekstist («Juttud ja Teggud», lk. 13—14).

XI. Jut.
KAS, MIS LESSEKS SAANUD.

Üks emmane kas olli nenda önneto, et temma keige armsam issane kas ärrasurri. Jah temma kurbdus olli selle pärrast wägga suur. Ööd ning päwad nuttis ning nougas temma selle järrele. Ta läks ommas kambris ning panni ust lukkus et ükski temma jure sai. Kül tullid teised kassid, et nemmad tahtsid temmaga kaebada, agga nemmad ei saa sisse lastud, sest tüdruk ütles ikka:

Se emmane kas nüüd wägga nougab ja nuttab omma mehhe pärrast.

Ta[41] jälle tullid nüüd kossilassed teine teise järge. Tüdruk läks sisse sedda öölda. Kas küssis: missuggused nemmad on? Temma kostis: on ka nenda nenda kahhe wahhel. Siis ütles temma: mingo nemmad pörgusse minna pean ikka weel omma endise pärrast nutma. Tüdruk tulli siis wälja ja ütles:

Weel ikka emmane kas nüüd nougab, sest temma nuttab öigete omma mehhe pärrast.

Agga nüüd tulli üks suur känna nasklik issane kas. Tüdruk jooseb kui tuul sisse, ning ütles armas emma! Siin on praego üks wägga illus nasklik issane kas, kas ta peab sisse tullema? Siis hakkas kas suure heälega küssendada:

Eks sa kuled sinna jamp[42]?
Wiska wälja wanna ramp[43]!

Jubba tulleb issane kas tuppa, emmane lähheb ning wottab woerad wasto. Issane hakkab kossima, ning emmane wottab anned[44] jubba wasto ning pulmad saawad ka tehtud. Kus nüüd wanna issane on? Siin ta jäi!

Öppetus.

Nenda on se ka paljo naestega. Senni, kui kossilassed ei olle weel tulnud, nutwad nemmad pääw päwalt öigete ärdaste. Ons agga kossi-

[41] taas.
[42] jamps.
[43] raibe.
[44] annid, anded.

lassed seäl, jubba siis silmapissarad saawad ärrapühkitud ning silmad kuiwawad warsi.

Kuigi teenija (tüdruku) sissetoomine näitab, et siin on tegu jõukama keskkonnaga, ei pidanud teist laadi maailmavaatega redigeerija sellist lugemispala talurahvale kohaseks ning jättis selle «Juttudest ja Moistatustest» välja. Eesti kirjandusteadusele ei jäänud see valm siiski koos «Juttude ja Teggudega» tundmatuks, sest 1788. a. Lindforsi «Eesti-Ma Rahwa Kalendris» avaldatuna pääses ta K. Mihkla «Lühikesse eesti kirjanduse ülevaatesse keskkoolidele» (1930) ja G. Suitsu ning M. Lepiku lugemikku «Eesti kirjandusajalugu tekstides» (1932).

Seevastu olid «Juttude ja Teggude» avastamiseni tundmatud kaks teist valmi, «Warblasse poiad» ja «Rebbane». Miks esimene neist «Juttudest ja Moistatustest» välja jäeti, pole päris selge. Oma usulise lõpuga oleks ta pidanud vastuvõetav olema. Võimalik, et redigeerija pidas teksti liiga lakooniliseks, mistõttu dialoogi peidetud mõtteja tundesisu ei ole lihtsale lugejale arusaadav. Oma osa võis mängida ka halvustav suhtumine mõisasse ja linnakodanikesse («Juttud ja Teggud», lk. 92—96).

LXII. Jut.
WARBLASSE POIAD.

Warblassel olli kolm poiad rehhe kattuses. Kui nemmad piddid jubba lendma, siis tulli perremehhe poeg, pillus pessa ärra ning tuul wiis need noored warblassed ärra. Wanna warblane tulli koio ja olli wägga kurb et temma lapsed ni aegsaste ja nenda nöddrad ollid mailmas täinud[45], ning et ta es olli weel need maenitsussed annud, kuida nemmad peawad ennast kahjo eest hoidma. Süggisel tullid nisso nabbra peäle paljo warblasi kokko, ning seäl leidis se wanna ommad poiad, ja römsaste wottis ta neid ennese jure ning ütles nende wasto: oh mo armad lapsokessed! keige sui läbbi ollen minna teite pärrast häddas olnud ja leinand, sest teie ollete wägga warra wälja saanud ja mitte need öppetussed kuulnud, kuida teie peate ennast hoidma. Kuulge siis omma issa sanna, ja hoidke ennast heästi mailmas, sest pissokeste lindude järrele iggatsewad keik. Siis küssis issa selle käest, kes se wannem olli: kus sa olled keige sui läbbi olnud? Temma kostis: ma toitsin ennast aedas usside, ma matlaste[46] ning marjadega. Issa ütles: oh mo poeg! toidus olli kül hea, agga hoia ennast siis kui innimessed aedas on. Poeg kostis: kui agga püüdsed pude sees on ülles pantud, eks siis polle ennam hädda, ja tarwis ennast hoida? siis küssis issa: kus olled sa

[45] trükiviga (tv.) pro *läinud*.
[46] mardikate.

sedda näinud? Poeg kostis: linnas, koddanikko aedas, kus monni linnuke on omma otsa leidnud. Siis ütles issa: mo poioke! need koddanikkud on pettaiad, kui sa neid tunned, siis olled sa kül öppind; minne ja ella eespiddi nenda targaste.

Nüüd küssis issa selle wahhelisse käest, kus ta keige sui läbbi olnud? Se kostis: moisas. Issa ütles: moisale ei kolba warblassed, sest seäl on koerad, kassid, ning püssi mehhed. Olle ikka enneminne karja aedas ning rehhe jures, kus Jummal sinnule woib so toidust rahho sees anda. Poeg wastas: kui agga wörkud ja sarri on üllespantud, eks siis polle ennam hädda ja tarwis ennast hoida? Siis küssis issa: kus sa sedda olled näinud? Poeg kostis: moisa rehhe jures. Siis ütles issa: oh mo poioke! moisa rahwas on ülleantud korrad[47], kui sa neid olled öppind tundma ilma kahjota, siis on sul tarkust kül; minne ja ella eespiddi nenda targaste.

Wimaks küssis issa selle kolmandama käest, ja ütles: sinna tuhhokot[48]! kus sa olled keige sui läbbi olnud? Sa olled ikka üks wallato olnud, jä siis minno jures, sest mailmas on paljo lindusi ning teised loomad, kes so peäle passiwad ja sind ärraneelwad. Olle ommade jures ja noppi ennesele ma-matlassed ja ussid, siis woid sa heästi ning kaua ellada. Poeg kostis: armas issa! kes teistele kahjo ei tee, woib julgeste ellada, sest egga kul egga teine kiskuia ellaia teeb temmale pahha ning isseärranis siis, kes omma üllespiddamist annab homikul kui ka öhtul Jummala holeks, kes keik asjad, keik ellaiad on loonud ja ülles peab; kes annab sömist lojustele, ja norile kaarnaile, kes tedda appi hüüdwad, ning ilma kelle tahtmissetta ei lange ühte ainust warblast mahha. Issa küssis: kust olled sa sedda öppind? Poeg kostis: siis kui tuul mind ärraaias, juhtus se, et kirriko uks lahti olli. Ma lendsin sisse, ja seäl ollen ma keige sui läbbi ennast toidnud nende kerbnedega[49], mis akna peäle ollid, ning seäl ollen ma ka need sannad jutlusse sees kuulnud. Se taewane issa on mind ka armolikkult hoidnud ning rohkeste sötnud et mul ep olle ühtegit hädda olnud. Issa ütles: töeste, kui sul üks nisuggune lootus on, ja sinna tönnoga[50] omma iggapääwne leiba omma helde issa käest wasto wottad, siis woid sa ilma häddata ellada, kui ka keik mailm kurjateggiattega olleks täis ollewad.

Öppetus.

Kes keik ommad murred Jummala holeks annab; kes truiste ommad töod teeb; kes Jummalat pallub, ning kes omma hinge ei roiastab kurja teggemas, se woib ka se peäle loota, et Jummal ei jätta tedda ilma abbita.

Oh! jätta murred mahha,
Mis süddant waewawad,
Ning wötwad wallo tehha,
Et wägga kurwaks saad.

So kohhus polle seäda
Need asjad ilma peäl,

[47] tv. pro *koerad*.
[48] tv. pro *tuhhakot*.
[49] kärbestega.
[50] tv. pro *tännoga*.

Kül Jummalal' on **teada,**
Mis kassuks tulleb teäl.

Kõige suuremaks kaotuseks «Juttudes ja Moistatustes» oli muidugi «Rebbase» väljajäämine. Kuni viimase ajani peeti selle demokraatlikust vaimust kantud saksa loomaeepose süžee Eestisse toojaks Fr. R. Kreutzwaldi. «Juttude ja Teggude» esitrüki avastamine näitas, et see au kuulub siiski Fr. W. Willmannile. Tema jutukogu kolmanda trüki redigeerijale tundus «Rebbane» («Juttud ja Teggud», lk. 121—128) oma varjamata elupahede valgustamisega vist liiga vähe õpetlik.

LXXV. Jut.
REBBANE.

Laukoer, kes metsaliste üllewalitseia ning kunningas on, andis käsko, et keik metsaellaiad piddi koggo tullema ja et suur kohhus piddi petud saama. Nemmad tullid ka keik senna nenda kui on: Elewant, Karro, Hunt, Ilwes, Pödder, Metskits, Hobbone, Härg, Kits, Kult, Koer, kas, jännes, Pertik, ning saarmas. Wiimaks tullid need pissokessed ellaiad ka senna, nenda kui on: Nuggis, Müggur, Orraw, Siil, Nirk, Määr, Pot[51] ja Hiir. Keik need sinnatsed ollid kokko tulnud, agga rebbane olli ikka ärra. Nüüd olli kärra lahti; lambad kaebasid hunti ülle, ning huntid jälle koerde ülle. Need sured metsalissed seisid hunti pole, ja need teised jälle lambade pole. Siis moistis kunningas, et nemmad piddid teine teisega leppima ja murretsema, et need kaebamissed rebbase wasto üks kord otsa saawad, sest et temmal ikka söddimist on puddolojustega. Lindude kunningas, se suur kotkas olli omma sullast, sedda kulli, laukoera jure läkkitand, et temma piddi se peäle kaebama, et rebbane wägga paljo kahjo teeb, hannedele, partidele, kannadele ning teistel lojustel. Siis naersid paljo nende seas ja ütlesid: kes kardab küll ennast lindude eest? Need targemad nende lindude seas kostsid: on se kül naero wäärt? Kui meie nüüd lähheme innimeste jure kaebama, siis on tulline tülli. Se peäle käskis kunningas, et rebbane piddi kohtuse tullema.

Keige essitekse sai jännes läkkitud, kes rebbasel piddi sannumed wiima et ta piddi kohtuse tullema. Rebbane naeris tedda agga ja nenda tulli jännes üksi taggasi.

Nüüd läks kas senna, ja ütles temmale, et kunningas ja keik metsalissed temma peäle otwad, ja et kunningas on käsknud, et ta piddi warsi ärratullema. Rebbane kostis: ma tahan tulla. Tee peäl ütles rebbane: siin tee äres ellab üks rikkas perremees, seäl woime ennast lihha ja makkaratte[52] kallal heästi täis süa. Kas küssis warmalt: kus ta ellab? Ennä seäl! ütles rebbane. Said nemmad liggi tulnud, siis näitis rebbane temmale pissoke auko mis läbbi temma wäggisel sisse pugges. Kas neelis agga peäle, et ta köht nenda jämmeks jäi, et temma sest aukust ei saa ennam wälja. Rebbane ütles agga perremehhele, et ta piddi ommeti waatma,

[51] tv. pro *Rot.*
[52] makkide, vorstide.

mis wooras temma aitas on? Perremees läks nuiaga sisse ja wemmeldas tedda heästi läbbi ning aias tedda wälja. Senni olli rebbane kanna wõtnud ja omma tee läinud. Kas tulli taggasi ja rägis ülles, mis luggu temmaga olnud.

Kunningas sai wihhaga täis ja käskis, et hunt piddi tedda ärratooma. Hunt tulli rebbasel tee peäle wasto ja ütles: hul! miks sa ep olled tulnud? Kurrat wottab sind kül ärra, kui sa tulled mitte ussinaste. Rebbane ütles libbe keelega: sa nääd jo kül, et ma tullen. Minnes näitis rebbane se kohha peäle, kus sisse kas olli puggend, ja ütles: olleks temma minno nou järrele käinud, siis olleks ta piddand sedda lihha wälja tombama, ja nenda olleks ühtegid wigga olnud ning minna olleksin ka middagid saanud. Kül meie kahhekeste sedda ammetid parrem moistame. Meie tahhame ennast tänna täis süa, ning peab ühtegid wigga ollema. Hunt nälpas keeld ja küssis: kus siis? Kül ma tahhan sind juhhatada, agga peame ennast perremehhe eest hoidma. Mind ta tunneb kül, nääb temma agga sind, siis ep olle ühtegit ennam, siis on assi rikkutud. Lähheme siin, ja kui ma tunnen perremehhe seäl ollewad, siis ma tahhan sulle märko anda ning nenda kargad sa ärele. Rebbane juhhatas agga hunti senna, kus üks hunti-auk olli, ja hakkas karjuma: perremees tulleb! perremees tulleb! hunt kargas ärra ja kukkus huuti[53] auko sisse. Rebbane ütles sedda perremehhele, ja perremees joudis senna minna omma perrega, ja andsid temmale nahha peäle nenda, et tal kül olli, senni wottis rebbane hand[54] ouest ärra ja läks omma tee.

Nüüd sai karro läkkitud, et temma piddi tedda ärratooma. Rebbane läks kummardamas temmale wasto, ja ütles: kus minna waene ni paljo wäärt ollen, et teie tullete mind kuulma? Karro küssis: kus on hunt? on se kurrat ennast ülles ponud? Rebbane kostis: ma käisin temmaga, aga ta kaddi[55] mo silmade eest ärra; kurrat tedda teab, kus ta jänud. Siis ütles karro: nüüd wadder rebbane! tulle agga minnoga, küllab sinno nahha rokitakse, et sa olled mitte tulnud, ehk sind kül ni mitto korda kutsutakse. Rebbane kostis: armolinne issa! on se siis minno sü? Arwage isse ülles, teie ollete jo tark, kuidas ma piddin tullema. Jännes olli rummal; kas läks aitas wargusse peäle ning hunt kaddi ärra. Et teie nüüd ollete tulnud, se on mul au, ja ma woin julgeste minna. — Tee peäl hakkas rebbane äggama. Karro küssis: mis sul wigga? Rebbane kostis: mo köht on wägga haige. Karro küssis: mis sest[56]? Rebbane wastas: maggusast asjast, sest ma ollen tänna wägga paljo met sönud. Karro ütles: olled sa hul, mis sa rägid? Kuidas meest köht woib haige olla? Tead sa siis se suggust kohta, kus met on? Rebbane kostis: kül ma tean, seäl aedas ta on. Lähheme senna ütles karro. Karro läks aedas ja hakkas linnu pu mahhakiskuma. Rebbane joosis perrese ja ütles sedda perremehhele. Perremees tulli siis püssi, sullaste ja koerattega wälja ja teggi immeteud karroga. Senni wõttis rebbane jälle kanna ja läks ärra. Karro sai agga sure waewaga metsas ja lakkus seäl ommad hawad. Teisel homikul lonkas temma jälle taggasi, ja kaebas rebbase peäle. Siis sai kunningas hopis wihhaseks, ja nemmad moistsid keik sedda, kes seäl kous ollid, et rebbane piddi ülles potud saama. Agga ükski tahtis ennam senna minna ning tedda ärra toua.

---

[53] tv. pro *hunti.*
[54] hane.
[55] kadus.
[56] tv. pro *missest.*

Wiimaks ütles Ilwes: ma tahhan minna ning tedda ärratoua; egga ta mind peab mitte petma. Kui rebbane näggi, et ilwes tulli, piddi ta ennast ärrapuggema, agga ilwes wottis tedda warsi kinni. Rebbane, kui üks libba, ütles: terre, terre! jummal olgo teite jures, et teie mind ka kuulete[57]. Ilwes kostis: kül ma tean, sul on libbe keel agga herrikse[58] meel; tulle agga ärra, sinno nahk peab kül wennitud saama. Mis ees, küssis rebbane? Küssid sa weel mis ees, ütles ilwes? So moöt on ammo täis ja wöllas otab sinno peäl. Rebbane kostis: saame nähha. Kui nemmad teele ollid, rägis rebbane ülles, kus head hannid ning partid. Ilwes naeris ja ütles: egga sa mind ahwatled mitte; tulle agga ärra, ehk sa pead mo küsi katsuma[59]! — mis tehha? Waene rebbane peab minnema. Jubba emalt nääb temma need Metsalissed, wöllast ning koera seäl kallal, kes pirritse[60] ammeti peäl olli pantud.

Kui laukoer tedda näggi, siis käskis temma, et rebbane piddi warsi kohto ette wiitud saama. Kunningas küssis hirmsa heälega: miks sinna ratta-roog olled mitte warsi tulnud, siis, kui sind kutsuti? Rebbane kostis: armolinne kunningas! teite tahtminne sündko; agga olge ni helde ja kuulge ommeti, mis luggu se minnoga olnud. Kuidas piddin ma tullema, et se üks wooras tee olli? — Jännes olli rummal, kes isse ärraeksis; kas läks wargusse peäle; hunt kukkus hunti auko sisse ja karro pillus messi-puud ärra. Nüüd agga, et ilwes, kes üks tark mees on, on tulnud, nüüd ma ollen ka hea meelega tulnud ja tahhan kuulda, mis käsko teie mulle annate, — kul, kes kotka assemel olli, hakkas nüüd ta peäle kaebama, ja ähwardas, kui ta piddi mitte laukoera käest öigust saama, et suur södda sest peab sündima. Rebbane tahtis kül hea meelega keik keelda[61] ja teggi keiksuggused känid ja wänid, agga seäl ollid wägga paljo tunnistusse mehhi, kes keik temmale süüd andsid, siis ütles temma: Mis ma sedda kelan, ma pean ommeti surrema; se on keik tössi ning minna ollen keik ärranaernud, ja peälegi kannad ärrawarrastand. Se teeb mul haige weel, et ma ei olle woinud sedda ilwest ka ärrapetta.

Nüüd sai rebbane koerast kinni seutud, et ta piddi üllepotud saama. Rebbane küssendas agga ja ütles: mul on weel rägimist kunningaga. Kunningas küssis: mis sul siis räkida on? rebbane kostis: ma pean ommeti surrema, jo siis se warrandus, mis ma ennsele[62] ollen koggund, ilmaasjata on; wötke teie siis sedda ennese holeks! Laukoer küssis: kus see siis on? Rebbane wastas: ma tahhaksin sedda hea meelega näita, agga se on siit wägga kaugel. Hea kül, ütles laukoer, sa pead sedda näitma ja ma lähhän kasenna[63]. Rebbane kostis: ma külmetan agga wägga se sure kartusse pärrast, saaksin ma ommeti ilwe kassokast ennesele, siis olleks mul soja ollewad. Siis käskis kunningas, et ilwe nahk piddi mahha tombatud ja rebbasel antud saama. Rebbane naeris agga ja ütles sallaia; se on se ees, et ma ep olle saanud sind enne petta. Kui nemmad ollid hea tükki käinud, siis ütles rebbane: mul on wägga soja. Hunt piddi

---

[57] tähele panete.
[58] kelmi.
[59] tunda saama.
[60] piiritsa, timuka.
[61] eitada, ümber lükata.
[62] tv. pro *ennesele.*
[63] tv. pro *ka senna.*

kassokast talloma. Kui nüüd pääw olli loja läinud, siis pugges rebbane metsa ränkas[64] ja nenda pettis ta ka kunningat ja sai keikist lahti.

Öppetus.

Se on kül tössi, et innimestel on lihhane keel, agga ta leikab luise kaela. Se, kes sellel ussub, kellel rebbase meel ja mötte on, se on jubba pettetud. Se on sepärrast innimesse keige surem tarkus, et ta hoiab ennast nisugguste eest, jo ta woib siis julge olla, et ükski temmale meelehaigust ei tee. Nende pettaiatte wiis tunnukse warsi ärra; sest pahha lind pahha laul.

Kui vaadelda «Juttudesse ja Moistatustesse» juurdevõetud palasid, siis annavad need raamatule kohalikku koloriiti. Nii visandatakse «Waeses Ados» üsna kurb pilt eesti talupoja elust. Aado Truuver, töökas ja vaga talumees, saab rohkete katsumuste osaliseks: loodusõnnetused hävitavad ta saagi ja maja, tema lapsed ja naine surevad. Mees ise saab surmava vigastuse heinakoormat kraavist üles tõstes. Kaasinimesed, välja arvatud kõrtsimees, suhtuvad hädalisse ükskõikselt või vaenulikult. Jutu vagatsevat tendentsi näitab selle lõpplahendus, kus peategelasele ilmub surmavoodil ingel, kes viib ta vagade hulka. Teist laadi põhitooniga on «Inno pulmad», mis kujutab endast kahe mõisateenija abiellumise jantlikku lugu, kus ei puudu äravahetamine ja varjusurmast ärkamine. Ei tule aga arvata, et «Juttudele ja Moistatustele» lisatud palad oleksid kõik algupärased; muuseas käsitleb «Wanna Hobbose-raua» ainet J. W. Goethe luuletus «Legende».

Tekib muidugi küsimus «Juttude ja Teggude» kolmandaks trükiks ettevalmistaja isiku kohta. Kahtlemata oli see samuti pastor, aga Willmanniga võrreldes pietistlikumate vaadetega. XVIII ja XIX sajandi vahetuselt on teada rida häid põhja-eesti keele tundjaid (A. W. Hupel, Glanströmid, O. W. Masing, O. R. Holtz). Võib arvata, et isik, kellele Gressel usaldas Willmanni raamatu ümbertöötamise, seisis kirjastusega üldse lähemas kontaktis. Niisuguseks kirjameheks oli XIX sajandi algul O. R. Holtz, kes valmistas ette regulatiivi «Iggaüks . . .» tõlke, mis ilmus juba 1802. aastal Gresseli juures. Ilmselt toimetas Holtz sajandi algukümnendeil ka Gresseli kalendrit, avaldades seal oma jutte ja luuletusi. Holtzi uuspietistliku maailmavaatega käib kokku ümbertöötamisel «Juttudes ja Moistatustes» kasvanud vagatsev vaim, samuti on raamatu

[64] padrikusse.

lõppu lisatud jutud oma ilmelt lähedased Holtzi «Lugemiste» repertuaarile, langedes ühte koguni mõningates motiivides (äravahetamine). Sõnavara, grammatika ja ortograafia alal leiame «Lugemistes» just niisuguseid iseärasusi, mis on Willmanni teksti sisse toodud selle ümberredigeerimisel (näit. harju murraku sõna *vohmima* 'laimama, taga rääkima'). Mõned laused on mõlemas raamatus väga sarnased (*«Nenda parrandab Jummal ommad jälled ärra»*[65] ~ *«Kül Jummal ommad jälled parrandab»*[66]). Nii võime Holtzi suure tõenäosusega pidada isikuks, kelle kohta Willmann ironiseerides ütleb, et see on tema raamatus «paljud sõnad teistega vahetanud, koguni terved kirjakohad kustutanud ja teisiti andnud, ja minule paigad peale pannud, kus auku ei olnud. Seda pole ma temale mitte lubanud - - -»[67]

Nagu öeldud, soodustas «Juttude ja Teggude» stiililiskeeleline ümbertöötamine siiski Willmanni raamatu loetavust, nõnda et see võis veel 1838. aastal neljandas trükis ilmuda. Sealjuures on ligi üks kolmandik raamatu repertuaarist läinud rahvatraditsiooni ning hiljem rahvajuttudena üles kirjutatud. «Kolm kosilast» on sel teel pääsenud eesti rahvaluulet esindama ka võõrkeelse publiku ees.[68]

Willmanni jutte, mõistatusi ja praktilisi õpetusi trükiti korduvalt ära nii põhja-eesti kui ka lõuna-eesti kalendrites. Willmanni motiiv on tunginud isegi teise autori kalendrijuttu («Ühe targa Mehe» nokasõda ja saiade sadamine 1860. a. Bormi tähtraamatus). Nõnda oli Willmanni tõlkelisel raamatul, kus eesti olud ja inimene veel peaaegu ei kajastunudki, oma rahvajutulaadiliste süžeede tõttu lugejate hulgas silmatorkav menu. Ka D. H. Jürgensoni eesti kirjanduse ajaloo visandis märgitakse «Juttude ja Moistatuste» kohta: «Veel praegu väga armastatud rahvaraamat; keel on siin-seal natuke kange, üldiselt aga hea ning mõnus.»[69]

[65] O. R. Holtz, Luggemissed Eestima Tallorahwa Moistusse ja Süddame Juhhatamisseks. Tln. 1817, lk. 58.

[66] Fr. W. Willmann, Juttud ja Moistatussed. Tln. 1804, lk. 188.

[67] J. H. Rosenplänter, Beiträge... III (1814), lk. 91.

[68] A. v. Löwis of Menar, Finnische und estnische Volksmärchen. Jena 1922, lk. 197—199.

[69] D. H. Jürgenson, Kurze Geschichte der ehstnischen Literatur. Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft. I Bd., III Heft. Dorpat 1844, lk. 65.

Willmanni pastorlikud reaktsioonilised vaated ilmnevad eriti tema «Ellamisse-Juhhatajas», mis kujutab endast kristlikku kombeõpikut ega sisalda süžeelist elementi. Jumalakartlikkuse ja alandlikkuse jutlustamise kõrval rõhutab raamat siiski kooliskäimise vajadust ja annab juhtnööre ihupuhtuse ning käitumise alal. Willmann näeb vigu nii töötegijate kui isandate juures ja mõistab hukka ka halbu leiva- ja perevanemaid, konstateerides: «Se on parrako Jummal! saggedaste kül leida, et moisa ja perrewannemad wägga kanged on omma perre wasto; et nemmad neid kül sunniwad lia töle, agga neile mitte andwad, mis öigus ja kohhus on, waid neid wahhest weel risuwad. Sedda ei tahha Jummal koggone mitte. - - - Nisuggused leiwa-wannemad, kes omma perrele mitte öiget tenistusse palka ei anna, mispärrast nemmad nendega ei l[e]ppi, need on üllekohtused wargad.»[70] Teisal ütleb kirjanik, et talupojad, kes ausasti elavad ja truult head ja õigust tehes oma ligimest armastavad, on «Jummala ees paljosuremad, ja kallimad, kui kunningad ning wallitsejad, kes holetumad on».[71]

Need üksikud rahvalikud motiivid ei saa muuta üldhinnangut «Ellamisse-Juhhataja» kohta. Seetõttu läheb Willmann eesti kultuuri ajalukku ennekõike «Juttude ja Teggudega», oma 89 jutu raamatuga, mis on ühtlasi läti-eesti kirjandussuhete alguseks. Eesti lugejat rahvusvahelise valmi- ja juturepertuaariga tutvustavad süžeed seisavad raamatus suhteliselt lahus neile järgnevatest utilitaarsetest moraaliõpetustest. Seetõttu oli lugejaskonnas mõju just raamatu ilukirjanduslikul materjalil, mida tõestab ka see, et rahva suust on üles kirjutatud ainult jutte ja valme, mitte neile järgnevaid «Õpetusi». Kuigi Willmanni kogu polnud originaalne, andis ta eesti ilmalikule lugemisvarale avaruse, mis naaberrahvastest puudus vähemalt soomlastel. Nii kirjutas A. Ahlqvist veel 1856. aastal: «Selle [«Juttude ja Moistatuste»] põhisisuks on 90 valmi ja juttu, millest enamik on kõigis Euroopa kirjandustes armastatud loomalood, mida soome keeles leidub vaid väike osa.»[72]

Willmanni raamatus, mis toetus juba 1766. aastal ilmu-

[70] Fr. W. Willmann, Ellamisse-Juhhataja. Tln. 1793, lk. 92.

[71] Sealsamas, lk. 33.

[72] A. Ahlqvist, Wiron nykyisemmästä kirjallisuudesta. Suomi XV (1855). Helsingfors 1856, lk. 27.

nud Stenderi kogumikule, ei saanud (vähemalt ilukirjanduslikus materjalis) nii suurel määral kui järgnevate didaktiliste jutukirjanike juures kajastuda kohalik poliitiline olustik, mõisniku ja talupoja vahekorra teravnemine, mis oli iseloomulik XVIII sajandi viimasele kolmandikule, kus algas kapitalismi elementide sissetung Baltimaade majandusellu.

Kuigi Fr. G. Arveliuse lugemiku «Üks Kaunis Jutto- ja Öppetusse-Ramat» esimene osa ilmus Willmanni «Juttude ja Teggudega» ühel ja samal aastal (II osa 1787), on tema tööd hoopis suuremal määral oma aja vastuoludega seotud. Seda juba ta lugemisraamatu eeskuju tõttu, milleks on Fr. E. v. Rochowi «Kinderfreund» (1776—1779), saksa esimene talurahvakooli lugemik. Selle raamatu saamislugu on tihedasti seotud Saksamaal levinud filantropinistliku pedagoogikaga, mis kajastas kodanluse taotlusi hariduselu vabastamiseks feodaalsetest iganditest. Kapitalistlik tootmisviis nõudis intensiivsemat tööd ning teadlikumat suhtumist ka tegelikelt põlluharijatelt, mis tingis omakorda rahvakooli arendamise. Ja nii ongi Arveliuse «Jutto- ja Öppetusse-Ramatu» lugemispalades didaktiline eesmärk domineeriv, õpetused on ainult ilukirjanduslikus vormis esitatud. Kuigi raamatus pakutakse sel kujul ka mitmesuguseid täiskasvanute eluringi kuuluvaid teadmisi ja nõuandeid, on meil tegu ikkagi laste jaoks kirjutatud lugemispaladega, mis piirab omakorda nende elukujutuse avarust, muutes karakterid üheplaaniliseks ning süžeearenduse primitiivseks, positiivse lahenduse poole suunduvaks. Arveliuse lugemisraamatus tõuseb tugevamini esile ka talurahva huvidele vasturääkiv poleemiline element. Ühelt poolt on see tingitud klassivõitluse teravnemisest 1780-ndatel aastatel. Teiselt poolt mängis siin oma osa ka konservatiivses Leipzigi ülikoolis hariduse saanud Arveliuse enese kitsam silmaring ning tagasihoidlik kodukooliõpetaja-asend. Kuigi ta tundis kaasa talurahva viletsale majanduslikule olukorrale, suhtus ta samal ajal eitavalt valgustuse radikaalsetesse avaldustesse ning pärisorjuse kaotamisse. Chr. Wolffi ratsionalistlikust filosoofiast mõjustatuna arvas Arvelius, et sotsiaalsed pahed, mille hulka ta luges ka talurahva rahulolematuse oma madala seisusega ning vastuhakkamised mõisnikule, kõrvaldab hariduse levimine, talurahva mõistuse ja kommete arenemine.

Praktilise eesmärgiseade tõttu on arusaadav, et Arvelius laiendab «Lühhikese õppetuse» ja Willmanni «Juttude ja Teggudega» võrreldes tunduvalt nende küsimuste ringi, milles ta talupojale üksikasjalikku nõu annab. Tema «Ramma Josepi Hädda- ja Abi-Ramat» (1790) on juba ulatuslik rahvavalgustusteos, mõistliku elukorralduse õpik. Teatavasti on seegi võõrastel eeskujudel (R. Z. Beckeri järgi) koostatud. Küll tuleb aga öelda, et Arveliuse «Jutto- ja Õppetusse-Ramatu» kümmekond algupärast pala kuuluvad tema kõige rohkem väljaarendatud juttude hulka ning võimaldavad tähelepanelikul lugejal märgata, et raamat on Alutaguses kirjutatud (Arvelius oli tollal Kiikla mõisas koduõpetaja), kuna nendes lugemispalades peegelduvad Virumaale spetsiifilised talupojaelu üksikasjad. Ulatuslik «Ramma Josepi Ello, Õppetused ja Könned» on eesti lugemisvaras esimene pikem jutustus, kus pakutakse üksikasjalik pilt talupojaelu ümberkorraldamisest ratsionalistlikel põhimõtetel. Keeletundmise poolest ületab Arvelius Willmanni tunduvalt.

Juba täiesti algupärase proosateose kirjutas J. W. L. Luce oma «Sarema Jutto ramatu» näol (I — 1807, II — 1812). Seetõttu kajastuvad selles õige mitmed Lääne-Saaremaa külaelu iseloomulikud jooned XVIII ja XIX sajandi vahetuselt. Teiselt poolt koostas Luce aga oma raamatu pärisorjuse kriisi perioodil, mida iseloomustas talurahva rahulolematuse kasvamine. Seoses uute talurahvaseaduste ettevalmistamisega käsitleti elavalt agraarprobleeme; Luce võttis isiklikult osa Saaremaa rüütelkonna vastavatest nõupidamistest. See vajutas oma pitseri ka tema «Sarema Jutto ramatule», kus kirjamees idealiseerib patriarhaalseid suhteid aadli ja talupoja vahel, kujutades mõisnikku talurahva heategijana. Sellisena arendas ta edasi juba Arveliuse loomingus visandatud õiglase mõisniku ja temale truu talupoja ideaalkujusid. Selles eluvõõras tendentsis peegeldub ühelt poolt aadli püüe pärisorjuse kriisi pitsitustes käärivat talurahvast võimalikult sõnakuulelikumaks agiteerida, teiselt poolt aga ka vahepeal mõisaomanikuks tõusnud Luce vaadete muutumine konservatiivses suunas. Seevastu osutuvad talumajanduse kapitalistliku arenemistee toetamiseks Luce nõuanded rahvale, et see rahalisi sissetulekuid hangiks. Rahvavalgustuslik eesmärk valitseb ka tema «Sarema Jutto ramatu» ja «Terwisse Katekismusse» (1816)

meditsiinilistes juhtnöörides ning nõuannetes, kuidas talumajandust paremale järjele tõsta.

Kuigi Luce juturaamat on algupärane, vähendab selle ilukirjanduslikku väärtust kitsarinnaline didaktiline eesmärk. Ka ei pühenda autor küllaldast tähelepanu oma ainestiku kunstilisele kujundamisele, mistõttu tema jutud jäävad suurel määral värvivaeseks ning kuivaks. Nagu Arveliusel, puudub ka Lucel huumor. Kui Willmann heitis kohati nalja naise puuduste üle, siis Luce tõstab teda esile eeskujuliku perekonnaelu põhilise kindlustajana.

Oma ideelise ühekülgsuse ja kunstilise ilmetuse tõttu on Luce juturaamat eesti kirjanduse ajaloos kõige vähem tähelepanemist leidnud, jäädes rohkem kohalikuks Saaremaa nähtuseks.

O. R. Holtzi «Luggemissed Eestima Tallorahwa Moistusse ja Süddame Juhhatamisseks» (1817) ilmus ajal, kus ratsionalismi valitsusaeg oli juba möödumas: Keila pastori ning praosti maailmavaates mängisid olulist osa XIX sajandile iseloomulikud uuspietistlikud noodid. Seetõttu ei leia me tema «Luggemistes» enam tervishoiualaseid ja põllumajanduslikke nõuandeid; mõistustarendava suuna traditsiooni tähistavad siiski raamatus leiduvad proosavalmid ja mõistatused. Holtzi ideaaliks oli jumalakartlik ning ligimesearmastaja inimene, kes ei aja taga «selle maailma» uhkust. Seost oma aja sotsiaalse võitlusega näitab tema suhtumine talurahva priikslaskmisse. Osa võtnud 1816. a. agraarseaduse ettevalmistamisest, esineb Holtz — vastupidi Arveliuse ja Luce eitavale suhtumisele talurahva vabastamisse — oma juttudes «priiuse» õigustajana ning kaitsjana, manitsedes talupoegi maata vabastamist tänuga vastu võtma kui tsaari ja mõisnike heategu.

Otsese rahvavalgustusliku eesmärgi taandumise tõttu on «Luggemistes» jällegi esikohal ilukirjanduslikud ained. Willmanni raamatut meenutab Holtz ka sellepoolest, et ta eraldab moraali süžeele järgnevasse «Öppetusse». Viimases esiletoodud pastorlikud ideed on sageli nõrgalt seotud jutu sündmustikukäiguga. Pealegi leiame Holtzi raamatus mõnikord üsna ülemeelikuid lugusid. Ilmselt toetuvad niisugused süžeed väliseeskujudele. Holtzi eesti ainestikul kirjutatud palad on hoopis primitiivsemad ning küllastatud vagatsevatest manitsustest. Erandi moodustab «Jut on se Koroke, Öppetus on se Iwwa», mis osutub eesti vanima

kirjanduse kõige õnnestunumaks külajutuks. Holtzi raamat tõuseb tolle aja taustal esile ka oma parema keele ja stiililiste väärtuste poolest. Nii oli Holtzil «professionaalseid» eeldusi eesti didaktilise lugemisvara üldpildis esile tõusta, kuid tema usupietistlik maailmavaade ning sagedane väliseeskujudele toetumine kärpisid tal tiivad. Ühtlasi ei saanud Holtzil olla mingit nimetamisväärset mõju eesti proosa edasisele arenemisele, sest otsekohe alustas tegevust hoopis suuremate võimetega literaat O. W. Masing, kes esitas talurahvakirjandusele juba tõsisemaid nõudmisi.

Nõnda näeme, kuidas eesti jutukirjanduse esimene ulatuslikum arenemisperiood sai oma ilme kohalike olude ja väliste kultuuriliste mõjustuste risttuultes, kuidas selle kunstilise kaalu määrasid kirjameeste loominguvõime kõrval eesti kirjavara tekkimise spetsiifilised tingimused, kus puuduliku lugemisoskusega talupojale kirjutasid temast rahvuselt, hariduselt, maailmavaatelt ning ühiskondlikult positsioonilt suuremal või väiksemal määral eemal seisvad asjaarmastajad.

LUULEST XVIII JA XIX SAJANDI VAHETUSEL

Eestikeelse ilmaliku värsiloomingu esimeseks etapiks oli juhuluule XVII sajandil ja XVIII sajandi algul. Pulma- ja matuselaulude näol oli see mõeldud kasutamiseks kohalikus saksa (või rootsi) seltskonnas. Rahva hulka jõudis eestlase Käsu Hansu kaebelaul. Üldiselt rahuldas aga talupoja ilmaliku laulu tarbeid regivärss. Vana rahvalaulu struktuuri kõrvale hakkas XVIII sajandi lõpul tungima riimilist elementi. See areng viis uuema rahvalaulu tekkimisele, mis baseerub Euroopa suurte rahvaste rõhulis-riimilis-stroofilisele värsisüsteemile. Balti saksa elemendiga suhtlevatel teenritel, ametnikel ja käsitöölistel oli tähtis osa saksa ballaadide, romansside ja muude uueaegsete luuletoodete levitamisel eestlaste hulgas.[1] Trükis ilmus sellelaadilisest repertuaarist «Üks hirmus, ja töest sündinud Luggu, ühhest Kornetist», mida anti välja nii põhja- kui ka lõuna-eesti keeles; et seda on lauldud rahvasuus, näitavad hilisemad folkloristlikud üleskirjutused. Kuid rõhulis-riimiline luulestiil ulatus juba XVII sajandil eesti talupojani ka kirikulaulu näol. Rohkem kui luterlik kuiv värsiveeretus lähendas rõhulis-riimilist süsteemi eestlastele vennastekoguduse liikuvam ning erksam vaimulik laul oma «rahvaliku mängulaulu taoliselt mõnusalt jutustavate sõnadega».[2] Hernhuutlike motiividega pietistlikke laule kohtame juba niisuguses varases proosakogumikus nagu «Hansu ja Mardi jutt» (1739).

Rahvakooli lauluõpetus, nii palju kui seda esines, piirdus luterlike koraalide tuupimisega. Alles XIX sajandi algul rõhutas Tartu ülikooli juurde loodud koolikomisjon

[1] O. Loorits, Estnische Volksdichtung und Mythologie. Trt. 1932, lk. 87.

[2] Eesti muusika I. Tln. 1968, lk. 18.

vajadust õpetada koolides kõlblikke ilmalikke laule. See nõue leidis rakendamist ainult erandjuhtudel (Kanepi koolid) ja jäi vagadust kultiveeriva pietismi pealetungi tõttu praktikas varsti hulgaks ajaks hoopis kõrvale. Vajaduse tekkimist ilmalike laulutekstide järele näitavad siiski esimeste lauldavaid laule sisaldavate värsivihikute «Monned Laulud» (1806) ja R. J. Winkleri «Eesti-ma Ma-wäe söa-laulud» (1807) ilmumine. Viimase otstarve on teada — ta pakkus patriotismi õhutavaid marsilaule eesti maamiilitsale. «Monnede Laulude» eesmärk pole nii selge. Seegi tõi lauldavaid laule, aga kelle jaoks? Nähtavasti eespool mainitud sakslastega suhtlevatele eestlastele, kes olid saksa viisi- ja laulurepertuaariga juba tuttavad.

Need kaks brošüüri osutuvad siiski erandnähtuseks. Luule piiratud esinemine tolleaegses trükitoodangus sõltus asjaolust, et talupoeg polnud harjunud lüürikat lugema. Esimeste juturaamatute autorid Fr. W. Willmann ja Fr. G. Arvelius olid julgenud poetada mõned õpetlikud värsid ainult proosapalade vahele või lõppu.

Genuiinse leelutamise ja kirikulaulu laulmise tõttu mõisteti värsse ennekõike ühe osana tervikust, mille moodustasid sõnad, viis ja esitamissituatsioon (tavad, pidulikud sündmused). Lugemiseks hakkas lüürikat pakkuma kõigepealt kalender. Selle algatajaks oli J. G. Schwabe, kes avaldas Lindforsi 1796. a. tähtraamatus «Laulu», kus tõstetakse esile talupojaelu heledaid külgi. Sellele järgnesid «Lapse uinutamisse Laul» (1797) ja loodusluuletus «Kewwade laulda» (1798). Samaaegselt Schwabe esimese luuletusega ilmus 1896. a. Grenziuse kalendris G. A. Oldekopi sulest Chr. F. Gellerti hommikulaulu tõlge.[3] Need lüürilised luuletused olid ilmselt juba lugemiseks, sest noote polnud ligi antud. (Schwabe «Laulu» jaoks ilmus viis 1832 J. H. Rosenplänteri «Beiträge» XX vihikus, kevadelaulu jaoks 1847 E. H. A. Hörschelmanni noodiraamatus «Mönned armsad laulud»). Ka XIX sajandi algukümnendeil kohtame kalendrites, eriti Grenziuse omas, lüürikat. Osalt on need Oldekopi laulud. 1814. a. Grenziuse kalendrist leiab «Beiträge» (XII, 1818) anonüümne arvustaja «aina

[3] Selle tekst on tundmatu, sest kalender pole säilinud. Tähtraamatu sisu registreerib J. H. Rosenplänteri «Bibliotheca esthonica».

poeetilisi tooteid». Seal on kiigelaul, kus tüdruk noormeest peibutab, aga pärast oma sõna murrab ja poisi hülgab, Oldekopi laul «Se talw, se kange talw» ja lõpuks epigramm «Naisi lomissest», mis toetub ilmselt saksa luuletaja M. Claudiuse epigrammile «Aus dem Englischen». See meeleoluline mitmekesisus andis juba aimu luule avaratest võimalustest, nii nagu seda põhiliiki kultuurmaailmas mõisteti. Hoopis teiste tundmustega pani 1814. a. tähtraamatu käest «Beiträge» arvustaja, kes kinnitab, et ei esimene ega viimane äsja mainitud luuletustest ei sobi koguni mitte kalendrisse kui rahvaraamatusse, mis peab maarahva moraalsele kasvatamisele kaasa aitama. Valitsevat käsitust arvestades ei teinud J. G. Schwabe nähtavasti katsetki talurahva kurnamist puudutava luuletuse «Eestima tallomehhe laul» avaldamiseks, kuigi ta oli selle kalendri jaoks mõelnud.

Luule puhtutilitaarse mõistmise ja rakendamise tõttu on arusaadav, miks vaadeldaval perioodil ilmus ainult paar lauldavate laulude kogu ja hulk luuletusi jäi käsikirja («Ehstländische poetische Blumenlese» tundmatu autor, Oldekopi laulud, samuti P. Mannteuffeli ja K. J. Petersoni luuletused). Kõige rohkem, et niisuguseid värsitooteid avaldati näitena saksa lugejatele, nagu tegi seda J. H. Rosenplänter oma «Beiträges». Sel alusel on sündinud ka tema õhuke värsivihik «Lillikessed» (1814), mis sisaldab ainult kaheksa mitmesugust luuletust, peamiselt «Beiträges» ilmunud P. H. Frey ümberpanekutest. Nendest on parim «Waene ning rikkas», tõlgitud Johannes Ewaldi järgi, kes oli XVIII sajandi teise poole taani luuletaja ning näitekirjanik. Kuigi Frey toetus ilmselt Ewaldi luuletuse saksakeelsele tõlkele, võime siit arvestada siiski eesti-taani kirjandussuhete algust.

Muude luuletuste kõrval leiame «Lillikestes» ka valmi «Lonkjad», mille eeskujuks on Chr. F. Gellerti «Das Land der Hinkenden». Valm oli üks nõva, mille kaudu talupoeg võis kergemini jõuda värsside lugemise juurde. Teatavasti kodunes eesti lugemisvaras kõige enne proosavalm (J. M. Hehn, Fr. W. Willmann) ja loomasüžeedega juba rahvajuttude kaudu tuttav lugeja õppis nendest nähtavasti mõnu tundma, aga ka nende allegoorilise vormi taha peidetud mõtet eraldama, pealegi kui piibel ja kirikus kuuldud jutlus kasutasid analoogilist mõistukõnet. Värssvalm ilmus eesti kirjandusse XIX sajandi algul. Valmi teed

trükiteostesse soodustas muidugi ka ratsionalismiajastu kõrge hinnang sellele žanrile kui inimese mõistuse ja kommete arendajale. Kes oli värssvalmi tooja eesti kirjandusse, pole päris selge. Juba G. G. Marpurgi raamat «Könne Jutto nink Juttustamisse» (1802) on sisaldanud valmi «Kaks Ma-rotti», kuid väljaande kaotsimineku tõttu ei tea me, kas on juttu proosa- või värssvalmist. Küll leiame aga tema säilinud teosest «Weikenne oppetusse ning luggemisse Ramat» (1805) värssvalmi «Se köt nink ihho luliikmisse», mis on seega esimene säilinud selle žanri esindaja eesti rahvalugemisvaras. 1806. aastast peale ilmus Gresseli kalendris R. J. Winkleri valme; lõuna-eesti keeles jätkas värssvalmi viljelemist Grenziuse tähtraamat. Viimati mainitud materjal («Zirp ning Kussikuklane», 1811; «Sussi nink lammas», 1812) on koos kalendritega unustusse vajunud või hoopis hävinud (valm vanast ja noorest vähist, 1813). R. J. Winkleri valmid avaldas J. H. Rosenplänter pärast luuletaja surma «Beiträges» ja samast laost ka eribrošüürina («Juttud», 1816).

Siin visandatud luule rahva juurde jõudmise juhud kuuluvad XVIII sajandi lõpuaastatesse või juba XIX sajandisse. Kuid üksikuid eestikeelseid luuletusi trükiti ka 1780-ndatel aastatel. Siin pole eesti tarbija teenindamine sugugi nii keskne. Ilmusid nad enamasti saksakeelsetes väljaannetes ja Saksamaal, mis puhul saame rääkida kõige rohkem teksti looja huvist eesti keele kasutamise vastu kas oma tunnete sõnastamisel või võõrkeelse teksti tõlkimisel. Mõnigi kord avaldati kunstluule töid kõrvuti rahvalauludega, et anda näiteid eesti keelest ja rahva vaimsetest võimetest. Koos nootidega trükitud palad teenisid aga tänapäevani laulupraktikas kasutatavat tava esitada eri rahvaste laule nende oma keeles. Niisuguse vähetuntud rahva nagu eestlaste idioom paistis selles plaanis eriti eksootilisena. Oma noodiraamatus «Lieder und Handsachen für das Klavier und den Gesang» (1784), kus leidub kaks allpool käsitlusele tulevat eesti laulu, iseloomustab A. T. Grahl ka eesti keelt, märkides, et see on oma väljenduste lühiduse ja piltlikkusega väga poeetiline, kuigi veel kultiveerimata; samas antakse juhiseid eesti keele hääldamiseks. Ühtlasi tuleb silmas pidada, et eestikeelsete laulude laulmine jätkus balti saksa seltskonnas ka XVIII sajandi lõpul, nagu see oli tavaline juhuluule õitsengu ajal. Nii kirjutab Fr. D. Lenz seoses tuntud lau-

luga «Minno Römo olli Rosi»: «Pealegi on tal [s. o. eesti keelel] teatav heakõla, mis tema väga musikaalseks teeb. Järgnev väike eesti aaria kõlab proua v. L. ja preili v. A. suus kindlasti niisama meeldivalt kui itaalia oma.»[4] «Pulma Laulu» («OH ma waene Naisokenne!») korduv trükis ilmumine XVIII sajandi lõpukümnendeil ja XIX sajandi algul laseb oletada, et seda on kasutatud pulmatseremoonia sisustamiseks. Laulmist eeldab ka «Üks Ennemuiste Luggu ühhe Warga peäle» — kuidas muidu seletada tema tungimist eesti rahvatraditsiooni.

Oma kaudse funktsiooni tõttu on XVIII sajandi eesti luulenäited trükki pääsenud juhuslikult ja mitme käe vahendusel. Seetõttu on nende saamisloos, autorites ja ilmumisandmetes mõndagi segast.

Äsja mainitud «Pulma Laul» on dateeritav 1717. aastaga, kus toimus Metsiku mõisa omaniku Heinrich v. Helleri pulm, milleks see juhuluuletus on kirjutatud; tema vanim säilinud trükis arvatakse kuuluvat XVIII sajandi keskpaika. «Üks Ennemuiste Luggu», mida on korduvalt koos «Pulma Lauluga» trükitud, kuulub A. Annisti vastava uurimuse[5] järgi P. Mannteuffelile, kes sündis 1768. Niisugusel juhul võib «Luggu» pärineda alles 1790-ndatest aastatest. On teada, et Mannteuffel tollal tõesti eesti keeles luuletamisega tegeles. Ja nähtavasti mitte ainult oma kitsas kirjutustoas: pärast Ravila krahvi surmagi on edasi elanud tema luuletajakuulsus. Nii omistab G. J. Schultz-Bertram tuntud satiiri «Die Oberpahl'sche Freundschaft» Mannteuffelile[6], kuigi selle autoriks on teatavasti J. J. Malm. Sellest menust hoolimata tuleb «Loo» Mannteuffeliga sidumist teatava ettevaatusega võtta. A. Annist otsib selle värssdialoogi juures sarnasusjooni ennekõike jutustusega «Aiawite peergo walgussel» (1838), mille ilmumist eraldab «Loo» oletatavast tekkeajast enam kui 40-aastane vahemaa. Selle aja jooksul olid muutunud aga nii Mannteuffeli maailmavaade kui ka kirjanduslikud tõekspidamised. Ravila krahvi varasem käsikirjaline luule

---

[4] Fr. D. Lenz, Volks-Anekdoten aus Livland (Ehstnische Sprache). — Fr. G. Findeisen, Lesebuch für Ehst- und Livland IV. Oberpahlen 1787, lk. 370.

[5] A. Annist, «Üks Ennemuiste Luggu ühhe Warga peäle». Keel ja Kirjandus 1966, nr. 2, lk. 97—105.

[6] G. Bertram, Baltische Skizzen II. Dorpat 1873, lk. 195.

on lastud kaotsi minna, kuid sellega kokku puutunud A. Paltser[7] ja M. Kampmaa[8] toovad siiski mõningaid iseloomustusi, ja «Eesti kirjanduseloo peajoontes» leiame isegi paar-kolm redigeerimata luuletusekatkendit, mis on ehk ainsad näited Mannteuffeli tekstidest, mida pole parandanud võõras käsi. Ka neid materjale tuleb «Loo» autorsuse määramisel arvesse võtta. Kõige tähtsam on aga luuletuse fooliovälјaande olemasolu, mida A. Annistil pole olnud võimalik leida, kuid mida G. Suits ja M. Lepik on oma lugemiku «Eesti kirjandusajalugu tekstides» koostamisel kasutanud.[9] See on tõendiks, et «Pulma Laulu» ja «Loo» paralleelne väljaandmine (kuigi mitte ühes vihikus) läheb nähtavasti kaugemale minevikku kui ainult 1790-ndad aastad. Nagu öeldud, seob H. Treumann «Pulma Laulu» fooliovälјaande koguni XVIII sajandi keskpaigaga.[10] Võimalik siiski, et mõlema luuletuse suurekaustalised trükised ilmusid 1770-ndatel aastatel, kui trükkal A. H. Lindfors-vanem astus energilisi samme endise Köhleri trükikoja õiguste ja kirjastustegevuse taastamiseks.

Midagi ei tea me 1779. aastal almanahhis «Ehstländische poetische Blumenlese» ilmunud luuletuste «Oh ärge kiitke mulle ööd», «Tomas ja Liso» ja «Saks pakkus rikkust minnule» autori (*resp.* tõlkija) kohta, kellel pidi kogumiku eessõna järgi hulk eestikeelseid värsse varuks olema. Esimese ja viimase pala kohta on väljaandes märgitud, et need pärinevad operetist «Jagd». Tegu on siin saksa laulumängu looja Johann Adam Hilleri (1728—1804) koomilise ooperiga «Jaht» (1769), mis ületas kõiki teisi tema operette, saades suure menu osaliseks.[11] «Jahi» tekst kuulub Christian Felix Weissele (1726—1804), kes oli G. E. Lessinguga koos Leipzigis teoloogiat õppinud; hiljem pühen-

---

[7] P. Mannteuffel, Villem Navi elupäevad. Trt. 1922, lk. 6 («Esisõna»).

[8] M. Kampmann, Eesti kirjanduseloo peajooned I. Tln. 1912, lk. 280—281.

[9] G. Suits, M. Lepik, Eesti kirjandusajalugu tekstides. Trt. 1932, lk. 156.

[10] Keel ja Kirjandus 1966, nr. 2, lk. 98.

[11] Hiller on seotud ka Baltimaadega: Kuramaa hertsogi kutsel reisis ta kaks korda Miitavisse (Jelgava), peatudes seal 1785—86 terve aasta. 1780 ilmus Hilleri poolt viisistatult esimese balti saksa naiskirjaniku Elisa von der Recke «Geistliche Lieder einer vornehmen kurländischen Dame».

dus Weisse siiski teatrile. Ta andis välja ka nädalalehte «Der Kinderfreund» ja koostas lastelaule. Oma maailmavaatelt oli Weisse saksa valgustuse esindaja. Ta uskus kasvatuse piiramata jõusse, astus välja religioossete ja natsionalistlike eelarvamuste vastu ning suhtus kriitiliselt aadlisse. «Jahi» süžee aluseks on armastuslugu, kus kahe noore — Christeli ja Hanncheni vahekorda toob ajutisi tõkestusi viimase salajane linnaviimine krahv v. Schmetterlingi poolt. Aarias «Saks pakkus rikkust minnule» jutustabki Hannchen, kuidas ta krahvi meelitustele vapralt vastu pani. Teine armastajapaar operetis on Töffel ja Röse (Christeli õde). «Oh ärge kiitke mulle ööd» on Röse aaria. Tõlkija on originaali jälginud selle aja kohta üsna täpselt. Röse laulus on tekitanud raskusi mõningate rahvausundi alale kuuluvate mõistete edasiandmine (*Rübezahl* > Noida juur; *Drache* > valge mees), mistõttu see on nõrgem Hanncheni aariast. Luuletuse «Tomas ja Liso» puhul almanahhis allikat ei viidata ja seepärast on seda dialoogi algupäraseks peetud. Igatahes operetist «Jaht» me selle eeskuju ei leia.

Eespool mainitud A. T. Grahli raamat «Lieder und Handsachen» (Leipzig 1784)[12] sisaldab kaks eestikeelset laulu: «Tio» ja «Liesole». Esimene nendest («Tio tassane ja helde») on üldtuntud ning kirjandusluguides mainimist leidnud. «Liesole» on seevastu hoopis varju jäänud. Seda laulu käsitleb ainult J. Roos ühes artiklis.[13] Ometi väärib «Liesole», ka kunstiliselt, samavõrra tähelepanu. Sentimentaalse «Tio» kõrval iseloomustab tema paarimeest talupoeglikult nähtud looduslik tagapõhi. Armastustundmused tõusevad esile alles viimases salmis, kuid samal ajal siirdub tähelepanu inimelu filosoofilistele aspektidele. Luuletuse kujundi- ja värsiarendus on küllalt algeline, kuid keelelt on «Liesole» üsna ladus; märkame ainult mõningaid keelevigu ja germanisme. Et Grahli raamat on haruldane (enne Teist maailmasõda hoiti selle ainsat eksemplari Saksa riigiraamatukogus Berliinis), toome alljärgnevalt luuletuse teksti J. Roosi mainitud artikli järgi.

---

[12] J. Fr. v. Recke ja K. E. Napiersky «Allgemeines Schriftsteller- und Gelehrten-Lexikoni» järgi leidusid ka Grahli teises noodiraamatus «Oden und Lieder» (Leipzig 1779) mõned eestikeelsed laulud, mis olid ühe Eestimaa daami luuletused. Selle teose säilimise kohta pole andmeid.

[13] J. Roos, Ühest vanast noodiraamatust. Eesti Kirjandus 1939, nr. 4, lk. 161—166.

Vaata, minno armas Lieso
Kuida talve möda lääb
Kevadene aeg meil tõtnud
Ue rõmoga meil jääb
Lumme hanged sullanud
Jõe katted katkenud.

Pea lilled õitsvad jälle
Ja need linnud laulavad
Keik need heinamaad ja põllud
Haljendama hakkavad,
Veiksed lautast hüppavad
Karja lapsed oiskavad.

Lasse meid ka rõmo maitsta
Kevvadesse aia sees!
Vaat! ei au, ei rikkus seisa
Selle vastu ellades.
Mõtle! ruttes lennab ta
Meie nore aega.

Andreas Traugott Grahl (sündinud u. 1745) on Eestimaal koduõpetajaks olnud ja siit 1780-ndatel aastatel Moskvasse siirdunud, kus ta suri. Eestist on ta saanud ka kõne all olevad laulud. Omal ajal polnudki «Liesole» nii tundmatu, kui kirjandusajaloo ükskõiksusest tema vastu võiks järeldada. Laul ilmus — küll rohkete trükivigadega — ka J. Chr. Petri raamatu «Ehstland und die Ehsten» teises osas (lk. 70—71), samuti Chr. H. J. Schlegeli reisikirjelduses «Reisen in mehrere russische Gouvernements in den Jahren 1801, 1807 und 1815» (V kd., lk. 158—159). Petri ütleb, et laulu autoriks on saksa luuletaja, Schlegel jätab aga asjatundlikumate otsustada, kas eestlane võib niisuguse luuletuse koostanud olla.

«Tio» on Grahlil kolmesalmiline. Selle laulu teisendi «Minno rõmo olli Rosi» avaldas Chr. H. J. Schlegel ajakirjas «Der Teutsche Merkur vom Jahre 1788» (5 salmi). Siiamaani on eesti kirjanduslugu arvestanud nende kahe välismaise allikaga. Tegelikult ilmus aga veel enne Schlegeli publikatsiooni 1787. a. aprillis Põltsamaal Fr. G. Findeiseni vihikute kaupa väljaantud kogumikus «Lesebuch für Ehst- und Livland» (IV, lk. 371) Roosi-laulu esimene trükiredaktsioon («Klage bey den Grabe einer Geliebten») koos saksakeelse tõlkega. Laulu avaldas Tartu pastor Fr. D. Lenz (saksa «Tormi ja tungi» demokraatliku draamakirjaniku J. M. R. Lenzi vend), pärastine Tartu

ülikooli esimene eesti keele lektor, kellelt on hiljem ilmunud seadusetõlkeid ja muid eestikeelseid asju. Findeiseni väljaandes leiame luuletuse koguni kaks korda. Teistkordse avaldamise, mis puhul oli lisatud ka noot, põhjustas trükivigade kõrvaldamise vajadus.[14] Esitame alljärgnevalt viimase redaktsiooni, kusjuures joone all on viidatud lahkuminekutele esitrükiga võrreldes.

Minno Römuks olli Rosi[15]
Römuks[16] omma Wennale.
Eile öitsis[17], tänna närtsis
Närtsis, joudis Surmale.

Nenda on need Ilma Römud
Ürrike on nende Önn.
Tänna paistab Pääw[18] meil selgest,
Homme[19] Pilwed kattawad.

Minno Rosi öitseb[20] jälle
Sure Issa Rohho A'as[21]
Joua aeg, ja wi mind senna[22]
Kus meid Surm ei lahhuta.

Grahli Tiiu-laulu ja Lenzi Roosi-teisendi võrdlus näitab, et mõlema tekstid on algselt olnud õige lähedased. Ainult esimeses salmis on lahkuminekuid:

Tio tassane ja helde
Olli armas minnule
Pea öitsis pea näertsis
Näertsis joudis surmale.[23]

Kas Tiiu või Roosi poole pöördumist tuleb algupäraseks pidada, seda on raske öelda. Kuid «Tio» varajasem ilmumine ning tema esimeste värsside ladusam sõnastus viitak-

[14] Fr. G. Findeisen, Lesebuch für Ehst- und Livland V. Oberpahlen 1787, lk. 472.
[15] Minno Römo olli Rosi,
[16] Römücks
[17] Eila heitsis
[18] Päew
[19] Omen
[20] heitsib
[21] Aijas.
[22] Jouwa Aeg, ja wi meid senna,
[23] G. Suits, M. Lepik, Eesti kirjandusajalugu tekstides. Trt. 1932, lk. 153.

sid nagu sinnapoole, et luuletus on algselt pühendatud Tiiule.

Schlegeli poolt avaldatud 5-salmiline variant on Lenzi Roosi-laulu edasiarendus; kolme esimese salmi mõne detaili osas on nähtavasti arvestatud ka «Tiot». Kaks viimast salmi on teema iseseisev jätkamine, kusjuures võime märgata juba eespool leiduvate motiivide varieerivat kordamist:

Ja se mötte Rosi peäle
Lühhendago meie aeg
Löpwad otsa meie römud
Oh siis löppeb kurbadus ka.

Kerge muld se katko kinni
Sedda kallest pörmokest
Lilled öitske haua peale
Oepik laulgo halledast.[24]

Tsiteeritud salmide sepitseja keelelised võimed on olnud väiksemad põhiosa autori omadest. Trükivigu on palju ka Schlegeli variandi kolmes esimeses salmis.

Eesti lugejateni jõudis Tiiu-laul 4-salmilisena Minuthi kalendri kaudu 1818. aastal, kodunedes ka rahvatraditsioonis. Kalendriredaktsioon toetub osalt Grahli «Tiole». Selle teise ja kolmanda salmi vahele on kiilutud Schlegeli viimane (5.) stroof. Kalendriteksti stiililiselt silutud teisendid leiame ka K. E. Söödi ja G. Suitsu «Eesti luulest» ja J. Kärneri antoloogiast «Sada viiskümmend aastat eesti luulet». P. Rummo «Eesti luule» toob ära Tiiu-laulu kolmesalmilise algredaktsiooni.

Keerukas lugu on laulude autori küsimus. Grahli noodiraamatus on «Tio» algusesse paigutatud märkus «Von einer ehstländischen Dame»; laulu «Liesole» eest me niisuguseid andmeid ei leia. Seevastu kirjutab Grahl oma teose eessõnas: «Eesti daamid, kelle teenete tõttu olen nende lauludega tutvunud, ei pane mulle pahaks, kui neid avaldades muusikapublikule tutvustan.»[25] Antud sõnastus jätab lahtiseks, kas nende daamide teene seisnes ainult laulude edasiandmises või on tegu teksti autoriga, ja kui nii, kas siis kummagi laulu sõnadel on eri naisautor. Et

[24] G. Suits, M. Lepik, Eesti kirjandusajalugu tekstides, lk. 107.

[25] T. Jakobson, Veel vanemaist noodiraamatuist. Postimees 21. VIII 1937, nr. 224.

Grahli teise raamatu «Oden und Lieder» bibliograafilistes andmetes on selgesõnaliselt räägitud ühe Eestimaa daami luuletustest, siis kaldub mõte sinnapoole, et keegi haritud balti saksa naine tõepoolest asetus mehe seisukohale ja kujutas, kuidas see oma varalahkunud armastatut (naist) taga leinab. Pole võimatu, kuigi kogu eesti kirjasõna kuni «pöörase Lydia» sisseastumiseni oli meeste kätetöö. Ainsaks toetavaks paralleeliks on, et XVIII sajandi teine pool tõi ka balti saksa kirjandusse esimesed luuletavad naised Kuramaalt (Elisa von der Recke, Sophie Schwarz), «Ehstländische poetische Blumenlese» silmapaistvamaks luuletajaks oli aga Saksamaalt sisserännanud Sophie Albrecht. Ehk inspireeriski ajavaim mõnda kohalikku daami koguni maakeeles värsse tegema? Aga naissoo esindajad pole siin ainsad pretendendid. Schlegel kinnitab, et «Minno Römo olli Rosi» autoriks on Harjumaa Sausti ehk Kaarepere mõisa omanik v. Tiesenhausen, kes olevat selle loonud oma abikaasa surma puhul. Kuigi laulus endas kõneldakse küll surnud õest, peaks luuletusel siis mingi seos olema riigikrahv Bernd Heinrich v. Tiesenhauseniga (1703—1789) ja tema abikaasa Johanna Elisabethi (1718—1774) surmaga. (Muide, Tiesenhauseni õde Magdalena suri 1768. aastal). Kahjuks pole aga selle omaaegse rüütelkonna peamehe ning maanõuniku eestikeelsete kirjanduslike harrastuste kohta midagi teada. Kõige rohkem, kui ta enda seisukohalt ümber töötas olemasoleva Tiiu-laulu. Ühes punktis räägivad aga kõik allikad üht ja sedasama — nimelt, et on tegu Eestis sündinud luuletusega, mitte tõlkega saksa keelest.

Eespool mainitud «Monned Laulud» (1806), esimene eesti keeles ilmunud värsivalimik, sisaldab üheksa pala. Oma algupäralt osutuvad need saksa lauldavate laulude ümberluuletusteks. Teatavasti viisid «Göttingeni Hiie» luuletajad (L. H. Chr. Hölty jt.) moodi rahvaliku laulu. Nii leiamegi valimikust kaks Hölty tõlget: «Kurwa meelt jahhutada» (<«Lebenspflichten») ja «Nutto-laul ühhe issa haua jures» (<«Elegie bei dem Grabe meines Vaters»). Luuletuse «Weike on kül mino maia» originaaliks on laul «Genügsamkeit» saksa talupojaelu käsitlevast näidendist «Ehrlichkeit und Liebe» (autor Chr. J. Wagenseil). Almanahhis «Ehstländische poetische Blumenlese» esinenud «Saks pakkus rikkust minnule» (Chr. F. Weisse järgi) ilmus «Lauludes» juba teistkordselt. Saksa eeskujudel tungis ka eesti lauldava laulu ideelisse koesse idülliline elukäsitus koos

rõõmsale tööle õhutamisega, mis on iseloomulik saksa nn. *Aufmunterungslied*'ile. Niisuguse, tegeliku elu raskustega vastuolus olevat rõõmsa meeleolu rõhutamist kohtame ka Oldekopi lauludes. Kõrgpunkti saavutas see maneer J. V. Jannseni «Eesti Laulikus». «Monnedes Lauludes» esindab seda suunda «Weike on kül mino maia»:

Weike on kül minno maia,
Agga rahhul ellan ma,
Ei ma rikkust takka aia,
Siiski römo löpmatta!
Armastus, sa punnud meile
Kennad kronid lilledest;
Uhked! jägo rikkus teile,
Minna wist ei holi sest.[26]

Teine tendents lauldavas laulus oli kristlik-sentimentaalne, kusjuures tõstetakse esile elu põgusust ning kannatusi, mille raskust aitab siiski kanda teadmine vaga ning õiglast inimest ootavast taevalikust õnnest. Nii loeme luuletusest «Kurwa meelt jahhutada»:

Neio lähhäb römoga
Laulataja ette,
Enne öhto-kastet ta
Langeb surma kätte;
Saatke murred tulese,
Nutma mitte jäge,
Meiegi siit lähhäme,
Siis neid jälle näme![27]

«Monnedel Lauludel» on antoloogiataoline ilme. Peale juba mainitud «Blumenlese» aaria kohtame siin O. R. Holtzi laule «Ühhel emmal laulda, omma last immetades» ja praegu tsiteeritud «Kurwa meelt jahhutada»; R. J. Winklerile kuulub nähtavasti «Ühhe perrenäese hommiko-laul». Koostamisest osavõtjaks tulebki pidada Holtzi, kelle uuspietistlik meelsus kõlab selgesti «Monnedest Lauludest» vastu. Lisaks sellele on Winkleri materjalide hulgas säilinud kõne all oleva värsivalimiku luuletusi, mis on kirjutatud Holtzi käega ning näivad osalt kuuluvat otse «Monnede Laulude» käsikirja.

J. H. Rosenplänteri «Bibliotheca esthonica» registreerib värsivalimiku anonüümsena, kuid äärele on kirjutatud: «Nähtavasti Holtzilt. Vt. «Luggemissed» ja võrdle.» Hiljem

[26] Monned Laulud. Tln. 1806, lk. 8.
[27] Sealsamas, lk. 2.

hakati aga «Monnede Laulude» autoriks pidama H. Wahli. Esimesena teeb seda M. Jürgensi «Ramatute nimmekirri» (1857). Mis M. Jürgensi sellele oletusele viis, pole selge. Kõige lihtsam on arvata, et tema kätte sattus «Monnede Laulude» eksemplar, millele oli sisse kirjutatud tema kunagise omaniku (kellegi H. Wahli) nimi. Et Jürgensi kataloogis on mitmeid teisigi ebatäpseid atribueerimisi, siis ei saa teda ka «Monnede Laulude» puhul ilma pikemata usaldada. Teist teed pidi kandis selle õhulossi jaoks ehitusmaterjale kokku M. Lipp. Nimelt tõstab viimane oma «Kodumaa kiriku ja hariduse loos» esile neid hilisemaid mõisnikesugukondi, kelle esiisad on võrsunud eesõigusteta seisustest või koguni eesti rahva hulgast. Üks niisugune on Heinrich Wahl.[28] Järgmise sammuna identifitseerib M. Kampmaa «Monnede Laulude» autori ja M. Lipu poolt esiletõstetud Heinrich Wahli, pidades viimast tema hea keele pärast koguni eestlaseks.[29] Kes oli siis Johann Heinrich v. Wahl (1725—1795) tegelikult? «Genealogisches Handbuch der livländischen Ritterschaften» märgib, et see 1795. a. Viinis aadlitiitli omandanud mees on olnud valitseja Lätimaal mitmes Võnnu (Cēsise) ja Volmari (Valmiera) maakonna mõisas, 1760.—1770-ndatel aastatel aga Pangodis ja Nõos (viimases rentnik). Tema esiisad, kelle hulgas leiame ohvitsere, pärinevad Liivimaalt; paistab, nagu oleks tema vanaisal juba mõisaid olnud.[30] J. H. Wahli peab «Genealogisches Handbuch» haritud meheks, nagu näitavat tema kirjad ja ühe kirikuvisitatsiooni protokollid, mille koostamine on langenud J. H. Wahli ülesandeks. J. H. Wahli poolt hangitud varandusi suurendas oluliselt tema poeg Karl Gustav (1766—1825), kes tõusis Põltsamaa lossimõisa rentnikust Kavastu jt. mõisate omanikuks. K. G. Wahli peab Schultz-Bertram eespool mainitud satiiri «Die Oberpahl'sche Freundschaft» objektiks. Balti saksa allikad ei tea midagi J. H. Wahli luuletamisest eesti keeles. Teatava argumendina tema autorsuse kasuks räägiks nagu seik, et «Monnedes Lauludes» leiduv luuletus «Nutto-laul ühhe issa haua jures» on Holtzi «Luggemistes» toodud and-

[28] M. Lipp, Kodumaa kiriku ja hariduse lugu II. II anne. Jurjev 1899, lk. 164.

[29] M. Kampmann, Eesti kirjanduseloo peajooned I. Tln. 1912, lk. 236—237.

[30] Jahrbuch für Genealogie, Heraldik und Sphragistik 1903. Mitau 1905, lk. 80.

mete järgi «ühe siitmaa mõisniku» poolt tõlgitud. Aga kas pole tõenäolisem, et sõnaga s i i t m a a mõtleb Holtz pigemini Eestimaa kubermangu, mitte aga kogu Eestit. Sellisel juhul tuleb ka selle laulu autorit otsida Põhja-Eesti mõisnike hulgast. Nõnda puuduvad meil kindlad tunnistused Heinrich Wahlist kui luuletajast, samuti nagu selle aadlitiitli ning jõukuse poole rühkiva majandusmehe kirjanduslikest huvidest üldse, eriti veel põhja-eesti keeles. Ühtlasi ei oska kuidagi seletada, mis põhjustas luuletuste väljaandmist veel kümme aastat pärast koostaja surma. Kuigi andmed H. Wahli huvide ja hariduskäigu kohta on alles puudulikud, võib kahelda isegi selles, et «Monnedes Lauludes» leidub üldse tema töid.

Nagu praegu vaadeldud kogumik, nii pakkus laulutekste ka järgmisel, 1807. aastal ilmunud Reinhold Johann Winkleri «Eesti-ma Ma-wäe söa-laulud», ainult selle vahega, et värsivihiku ideeline eesmärk on uus, nimelt patriootiliste tunnete õhutamine. Selle põhjustajaks oli Napoleoni-vastane võitlus aastail 1805—1807, enne Tilsiti rahu, kus rindejoone lähenemisest tingituna värvati ka eestlasi maamiilitsasse. Winkleri värsikogu koosneb viiest laulust, mille rakendusvõimalusi näitavad juba nende pealkirjad: «Söa wasto walmistamisse aial», «Jummalaga-jätmisse laul» ja «Söa-laulud marsi peäl laulda». Viimati mainitud üldpealkirja all leidub eespool mainitud saksa rahvalik-väikekodanliku luuletaja M. Claudiuse ballaadile «Goliath und David» toetuv «Üks suur mees olli ennemuist / Pitk Koljat nimmega», mis osutub esimeseks väärtkirjandusse kuuluva ballaadi tõlkeks eesti keelde. Kogumiku esimese pala «Söa wasto walmistamisse aial» («Miks meil wessi silmas?») eeskujuks on Chr. A. Overbecki luuletus «Trost für mancherlei Thränen», mis ilmus «Göttinger Musenalmanachis» 1781. aastal. Originaali jälgib Winkler luuletuse algul ja lõpul, kuna keskosa paistab olevat tema enda looming. Huvitav on kogumiku kõige populaarsema teksti «Jummalaga-jätmisse laulu» kirjanduslik tagapõhi. Luuletus algab sõnadega «Nüüd, mehhed, olgem tuggewad!» ja selle eeskujuks on saksa feodalismivastase kirjaniku Chr. Fr. D. Schubarti kuulus «Kap-Lied», mis loodi 1787. aastal ühe Hollandile müüdud saksa rügemendi lahkumise puhul Aafrikasse. Siin jälgib Winkler originaali 6 esimese salmi ulatuses, kuna laulu teine pool läheb oma teed.

Sellest näeme, et Winkleril ei puudunud isiklik loomin-

guline aktiivsus. Tema sõjalaulud püüavad tõsta soldatite võitlusmeeleolu, sisendades nendesse julgust, võiduusku, kuulsuselootusi, veendumust isamaa kaitseks toimuva sõja õigsuses. Samal ajal näidatakse vaenlase alatust ning südametut laastamist võidetud aladel. Mõningate sentimentaalsete motiivide juures on «Söa-lauludel» üldiselt optimistlik-üleskutsuv laad. Kogu viimases luuletuses «Kes polle walmis söale», kus naeruvääristatakse kõrvalehoidujaid, kohtame koguni satiirilisi noote:

Jääb temma agga paigale
Kui waenlane jo liggi:
No siis ta tehko noppeste
Keik aitad, kirstud lahti,
Ja andko tänna wiljokest,
Ja home jälle rahha,
Siis wiimse rie-hilbokest,
Ja wimaks omma nahka.[31]

Sellisele pelgurile on vastandatud tõeline isamaa eest võitleja, keda saadab au ja kuulsus:

Ja kui üks loukoer söddib ta,
Sest Keisri eest ta woitleb;
Ta surma orgus kartmatta,
Sest oma maad ta kaitseb.
Kui kaljo on ta kindel meel,
Kui jöggi tema wahwus;
Ja surm ja hirm käib temma eel,
Ta jälgedes on woimus.[32]

Winkleri värsiarenduses on teatavat piltlikkust ning hoogsustki, kuigi teiselt poolt kohtame rütmikonarusi, väga umbmääraseid või otsitud riime ning vigast keelekasutust. Ta marsilaulud on eestlaste suus kõlanud veel hilisemategi sõdade ajal.

Winkleri värsivihik ilmus Gresseli kirjastusel Tallinnas. Analoogiliseks nähtuseks Tartu sfääris oli eespool mainitud Fr. D. Lenzi samuti 1807 ilmunud «Liwlandi maa-Soldatile kui nemmad peaksid waenlasse wasto söddima minnema». Selle originaal — balti saksa autori Chr. W. Brockhuseni «Zuruf an die Landmiliz Livlands» on samas brošüüris ära toodud.

Veel enne kui ilmus «Söa-laulud», hakkas Winkler oma lüro-eepilisi luuletusi avaldama Gresseli «Eesti-Ma Rahwa

[31] R. J. Winkler, Eesti-ma Ma-wäe söa-laulud. Tln. 1807, lk. 13.
[32] Sealsamas, lk. 14.

Kalendris». Nimelt leiame juba 1806. a. tähtraamatus anonüümse valmi «Laste kawwalus». Sellega sai Winkler kõrvuti Marpurgiga eesti värssvalmi algatajaks. Järgnesid «Wallelik pois ja temma issa» (1807), «Körwits ja tammetõrro» (1808), «Loukoer ja Lamba-tal» (1809) ning «Haige ja temma Õppetaja» (1809). Lüroeepika kogu väljaandmiseni Winkler oma eluajal ei jõudnud. Nagu eespool öeldud, tegi seda pärast luuletaja surma J. H. Rosenplänter. Kõne all olev «Juttud» (1816) koosneb kaheteistkümnest luuletusest, millest rohkem kui pooled osutuvad valmideks. Lisaks sellele leiame värsivihikust ballaadi «Laul ausast mehhest», mille eeskujuks on olnud G. A. Bürgeri «Das Lied von braven Mann». See üllas lapse elu päästmise süžee on ka hiljem eesti kirjanike tähelepanu köitnud. Nimelt on Bürgeri poolt käsitletud motiiv aluseks Suve Jaani jutule «Kes omma mele-pahhandajale andeks annab», mille leiame tema trükkimata jäänud kogumikust «Wälja-Öied». Seevastu võisid ka lugejad tutvuda selle teema kolmanda arendusega eesti keeles — C. W. Freundlichi luuletusega «Vahva mees», mis ilmus B. Gildenmanni «Lillekeste» esimeses osas.

Kõige huvitavam luuletus «Juttudes» on kahtlemata filosoofiline ood «Kahhesuggune innimeste surus». Ka see pole originaalne, vaid toetub Austria publitsisti ja kirjaniku Aloys Blumaueri (1755—1798) eeskujule. Blumauer toimetas 1782—1784 Viini valgustuse põhilist häälekandjat «Wiener Realzeitung»; pikemat aega oli ta seotud «Wiener Musenalmanachi» väljaandmisega. Blumauer oli mõõduka valgustuse poolehoidja, kes astus välja ebausu, vagatsemise, vaimupimestamise jm. igandite vastu. Luuletuses «Kahhesuggune innimeste surus» seatakse avalikule, välise hiilgusega ümbritsetud kuulsusele vastu tagasihoidlik sisemine väärikus, vaikne suurus. «Waikne surus! Sind ma kummardan» — nii kõlab oodi eluideaal.

Siiski ei puudu «Juttude» intellektuaalse laadiga repertuaari hulgas ka paar eleegilist luuletust («Issa, surma wodi peäl» ja «Weike lapse haua jures»), kus, nagu pealkirjad näitavad, arendatakse tuttavaid kristlikke haledustundmusi.

Winkleri valmide põhiallikaks on saksa valgustuse populaarne luuletaja Chr. F. Gellert. Tema eeskujudel on loodud «Jalloto ja pimme» (<«Der Blinde und der Lahme»), «Noor mees» (<«Der Jüngling»), «Wallelik pois ja temma

issa» (<«Der Bauer und sein Sohn») ja «Laste kawwalus» (<«Die schlauen Mädchen»). Nendest oli «Der Bauer und sein Sohn» proosakujulisena eesti lugejateni jõudnud juba Fr. W. Willmanni «Juttudes ja Teggudes» («Poeg kes woera maale olnud») ja Lindforsi 1794. a. kalendris («Wallelik Hans»). Teise saksa valgustuskirjaniku J. W. L. Gleimi «Von der Eichel und dem Kürbnis» on ainet andnud Winkleri valmile «Körwits ja tamme törro».

«Juttudes» on Winkler oma eeskujusid täpsemini jälginud kui «Söa-lauludes». Kogumiku kõige ladusam pala on «Wallelik pois ja temma issa». Muidu kannatab «Juttud» rütmikonaruste ning väljendusliku ebatäpsuse all, osutudes puisemaks kui luuletaja esikkogu.

Winkler oli esimene luuletaja, kelle nimi ulatus lugejateni: kui kõik eelnenud kalendriluuletused, üksikväljaanded ja «Monned Laulud» olid ilmunud anonüümselt, siis «Söa-laulude» tiitellehelt leiame, et need on «üles pannud» Jüri kihelkonna õpetaja R. J. Winkler.

Eri žanrites arenenud värsiviljelemise tõttu vääribki Winkleri nimi eesti luule ajaloos jäädvustamist, kuigi tema algupärasuse aste pole kõrge.

Üldiselt jutukirjanikuna tuntud O. R. Holtz on kirjutanud ka luuletusi, nagu nägime juba «Monnede Laulude» puhul. XIX sajandi teisel kümnendil ilmus tema värsse Gresseli tähtraamatus. Kolm tema kalendrilaulu anti välja ka pealkirjata eri brošüürina (arvatavasti 1815). Oma tähtsamad luuletused avaldas Holtz koos juttudega raamatus «Luggemissed Eestima Tallorahwa Moistusse ja Süddame Juhhatamisseks» (1817). Nagu Holtzi proosas, nii näib ka tema väheses värsitoodangus olevat nii algupärast kui tõlkelist. Holtz alustas Fr. Schilleri eestindamist, avaldades 1814. aastal «Römo kituse» (<«An die Freude»). Hölty tõlkest «Kurwa meelt jahhutada» oli juttu seoses «Monnede Lauludega». Oma ideeliselt sisult ei lähe Holtzi luuletused lahku tema juttude pastorlikust tendentsist. Kui maha arvata Winkleri sõjalauludega sarnanev optimistliku põhitooniga «Nekruti Jummalaga-jätmisse Laul Söa aial» ja temperamentsem, tänapäeval humoristlikuna tunduv «Ühhe peigmehhe nutto-laul omma prudi tagganemisse pärrast», mis hilisemate äratrükkide kaudu äratas omamoodi tähelepanu veel käesoleval sajandil, siis on Keila praosti värsid kantud elu kaduvuse meeleoludest, mida arendatakse selleks, et lugejas vagadustundeid äratada. Mis

puutub Holtzi luule kunstilisse teostusse, siis mõne üsna voolava salmi kõrval kohtame siiski vemmalvärsilisust ning suuremat keelereeglite rikkumist kui proosas.

Kui Winkleri ja isegi Holtzi nimi on juba ammu XIX sajandi alguse eesti luule arenemislukku kinnistunud, siis G. A. Oldekop oli kuni «Eesti kirjanduse ajaloo» esimese osa ilmumiseni hoopis varju jäänud. Ometi peaks just temale nii loomingu väärtuse, mahu kui ka algupärasuse astme seisukohalt kõige suuremat tähelepanu pühendama. Oldekopi osa alahindamine XIX sajandi kahe esimese kümnendi kirjanduses on tingitud sellest, et eluajal anti tema loomingust autorinime all välja ainult neli luuletust, nimelt «Päiwlik», «Warblanne», «Pimmeda innimise kaibdus» (=«Pimme inniminne») ja «Ello rööm» [=«Rõmo laul», algusreaga: «Piddage rõmo kunna teil ello weel»], millised leiame J. H. Rosenplänteri «Beiträge» XVI vihikust (1823). Sellele materjalile toetuvad kirjandusajalood Oldekoppi käsitledes ja siit on lugemikud ning antoloogiad võtnud oma näited. P. Rummo «Eesti luule» toob Oldekopi «Perran poimamist» ilma kahe lõppsalmita pealkirja «Sügiselaul» all.

Juba alates 1796. aastast ilmusid mõned Oldekopi luuletused Grenziuse kalendris, kuid need jäid anonüümsetena tundmatuks. Alles Oldekopi kiri Rosenplänterile 16. novembrist 1819 annab uurijale selle kohta andmeid. Oldekop tahab teada, kes on «Beiträge» XII vihiku Tartu kalendrite retsenseerija, ning jätkab: «Ma olen sellest huvitatud, sest ma tahan ainult Teile — sub rosa — tunnistada, et ma olen 1796. ja 1797. a. kalendri koostaja. Ma andsin Grenziusele kätte mõtte lõuna-eesti kalendrit trükkida lasta. Et ta hiljem tahtis kõik vanad imeasjad jälle sisse võtta, siis ma keeldusin, kuna ma ennast maha salata ei tahtnud. Sellest hoolimata on hiljem, nimelt 1811. a. kalendrisse - - - vastu minu teadmist ja tahtmist kaks eestikeelset laulu sisse võetud, ja üks nendest 1813. aastal - - - teist korda paljude vigadega ära trükitud.»[33]

«Vanade imeasjade» all mõtleb Oldekop ilmselt tolleaegsetes kalendrites esinenud ebausumärke selle kohta, millal on hea arstirohtu võtta, last võõrutada jne. Eesrindlikud inimesed võitlesid nende väljajätmise eest, kirjastajad aga

[33] G. A. Oldekop J. H. Rosenplänterile 16. XI 1819. KM KO ÕES M. A. 135, l. 4.

lootsid sellega lugejaid võita. Kirjas mainitud 1811. a. kalendris ilmusid Oldekopi luuletused «Römo Laul» (hilisem pealkiri: «Päsokenne») ja «Talwe Laul» (hilisem pealkiri: «Poisikesse rõõm talwe perrast»). Viimasena mainitu, mis algab sõnadega «Se talw, se kange talw», on üks kõige tuntumaid Oldekopi luuletusi, kuid J. Ph. v. Rothi autorinime all. Kuidas see on võimalikuks saanud? G. A. Oldekop tegeles 1781—1820 Põlva pastorina, tema nääl J. Ph. Roth oli aga samas ametis naaberkihelkonnas Kanepis (1798. aastast ka Võrumaa praost). Nagu teada, asutas Roth 1804 Kanepis kihelkonna- ja 1811 nn. vaeste- ja tööstuskooli, kus harrastati ilmalikku koorilaulu. Et tolleaegsetes tingimustes polnud laulurepertuaari käepärast, tuli Rothile appi luuleandeline õemees Põlvast, andes oma värsid sellele kasutada või kirjutades need otse koolis laulmiseks. Seetõttu on Oldekopi luuletustele juurde märgitud saksa lauldavate laulude viisid. Et Oldekopi tekste on Kanepis lauldud, näitab märkus ka tema luuletuse «Tõtte auw» juures: «Se laul laulti Kannepi kirrikun, kui Piibli koggodus koon olli.»[34] Seega kasutati Oldekopi luuletusi Kanepis isegi laiemalt kui ainult koolides. Igal juhul õpiti ja nähtavasti ka kirjutati neid laule hulgaliselt ära, ilma et tekstide tegelikku autorit oleks teatud. Et praost Roth oli laulud koolis kasutamiseks andnud ja neid ehk ka ise osalt õpetanud, siis läksid nad rahva teadvusse «vana praavuski» töödena. Kanepis lauldi neid aastakümneid pärast Rothi surma 1818. aastal. Veel 1930-ndatel aastatel on Oldekopi värsse rahvalauludena üles kirjutatud. Omaaegse Kanepi kihelkonnakooli õpilane Daniel Tamm (sünd. 1795) kinkis ühe niisuguse laulude kogu Vastseliina pastorile G. A. Masingule, J. Ph. Rothi tütrepojale. See vihik kandis pealkirja «Römu laulu ramat» ning sisaldas 24 luuletust koos ühe lahtisele lehele kirjutatud vaimuliku lauluga. Mainitud käsikirja andis Masing hiljem üle Eesti Üliõpilaste Seltsile; selle põhjal tutvustas O. Sild 1902. aastal J. Ph. Rothi kui luuletajat.[35] Praegu on D. Tamme käsikirja asukoht teadmata. Küll on aga Kirjandusmuuseumis säilinud teisi niisuguseid kohalike inimeste poolt üleskirjutatud laulukogusid, mille autoriks on (harilikult hiljem ning

[34] KM KO ÕES M. A. 185:5, l. 21.

[35] O. Sild, Johann Philipp von Roth. Eesti Üliõpilaste Seltsi Album VII. Trt. 1902, lk. 139—166.

haritud käekirjaga) märgitud kas Roth[36] või siis Roth ja Oldekop mõlemad[37].

Oldekopi laulude kõige autentsem ärakiri pärineb J. H. Rosenplänterilt. 1823. aastal «Beiträges» avaldatud nelja Oldekopi luuletuse juures leiame J. H. Rosenplänteri joonealuse märkuse, kus ta tsiteerib Oldekopi kirja järgmist kohta: «Kui need laulud peaksid poolehoidu võitma, siis võiksin ma küll ühe väikese kogu trükkida lasta, milleks ka paljud sõbrad on nõu andnud, mina aga siiamaani kartlik olnud.»[38] Nähtavasti saatis Oldekop oma laulud J. H. Rosenplänterile tutvumiseks. Et ta kavatses neid trükis avaldada, pidi Rosenplänter käsikirja autorile tagastama. Enne seda tegi Rosenplänter sellest endale koopia, mis säilib Kirjandusmuuseumis. See koosneb kahest vihikust, pealkirjadega: «Ehstnische Gedichte von G. A. Oldekop»[39] ja «Ehstnische Gedichte aus dem Deutschen übersetzt von G. A. Oldekop»[40]. Esimene, s. o. algupärandite vihik sisaldab 19 luuletust, teine — 22. Kahtlemata tähendab see eesti luule algusaegade ajaloolise pildi olulist vaesestamist, et need materjalid on ikka veel trükis avaldamata.

Ülalpool mainitud Kanepist pärinevates käsikirjades esinevad valdavas osas samad laulud, mis on meile tuttavad Rosenplänteri koopiate kaudu. Kuid neis leidub ka uut materjali, näiteks luuletused «Wellelikkust Römust», «Laul Poimust», «Laul nore eä teest», «Üts Laul» jt. Enamasti on need oma sisult väga lähedased Oldekopi värssidele: nad kutsuvad lapsi üles usinasti õppima ja ausasti elama, kultiveerivad sõprust, kujutavad talutööd. Natuke kaugem on temaatikalt ehk «Üts Laul», kus kaevatakse taga varalahkunud mõrsjat. Kuid ka selles (ja eriti teistes mainitud lauludes) kohtame Oldekopile iseloomulikke kunstilisi võtteid, muuseas teispoolsuse poole juhtivat sümboolikat.

Muidugi jääb lahtiseks võimalus, et ka J. Ph. Roth on oma koolide tarbeks lauldavaid laule loonud või tõlkinud. Nii kirjutab ülalmainitud D. Tamm «Römu laulu ramatu» vahele pandud «Kristusse üllestõssemise laulu» tagaküljel G. A. Masingule: «Wõtke seddä kosti wasta mes teije

[36] KM KO f. 149 m. 40:7; KM KO f. 134 m. 6:5.
[37] KM KO ÕES M. A. 21.
[38] J. H. Rosenplänter, Beiträge... XVI (1823), lk. 150.
[39] KM KO ÕES M. A. 185:5.
[40] KM KO ÕES M. A. 185:6.

Mamma Pappa perrändüs, om minno kätte jänü.» Praegu pole aga veel mingeid konkreetseid tõendeid, et mõnda ilmalikku laulu Rothile omistada. Oma iseloomult oli Kanepi praost kaugel «luuleudust»: ta armastas protsessida, astudes niiviisi ka talupoegade eest välja, ja Liivimaa superintendent K. G. Sonntag nimetab teda «sündinud ärimeheks». G. A. Oldekop seevastu vaevles eluaeg võlgades ja elas pärast esimese naise surma vabaabielu Dorothea Jürgensiga, talutüdrukuga, kellel oli enne Oldekopiga laulatamist seitse vallaslast. (Kokku kuulus Oldekopi perekonda 18 last.) Suhted Dorothea Jürgensiga sundisid teda Põlva pastori kohalt lahkuma ja Tartu asuma, kus 1826. aastal müüdi võlgade katteks oksjonil ka tema maja; vaese ja põdurana elas ta veel kuni 1838. aastani.[41] Oldekoppi tunti luuletõlkijana juba enne nelja laulu ilmumist «Beiträges»[42]; Rothist kui luuletajast pole aga keegi tema eluajal kirjutanud.

Esmakordselt kohtame trükis Rothi nime Oldekopi laulude all 1864. aastal, kui «Eesti Postimehhe Juttotubba» tõi ära luuletuse «Ellajate tullust»[43] (Oldekopil: «Adam ja ellaja»). Ka hiljem on perioodikas ilmunud niisuguseid «Rothi laule». Kirjanduslikke mõjusid on Oldekopilt vastu võtnud tundmatu biograafiaga J. Schwelle («Wanna-mehhe laul», «Söa-mehhe laul»[44]), kelle lähtemiljööd tuleb ehk seega Kanepi-Põlva kandist otsida.

Kindlasti Oldekopile kuuluvate luuletuste hulka saame peale Rosenplänteri ärakirjade arvata algupärandi «Warblanne», mis ilmus 1823 «Beiträges». Muud trükiallikad ei paku kuigi palju lisa. Rothi ja Oldekopi «Tarto Ma Rahwa Näddali-Lehes» leidus nähtavasti ainult «hümn suurele keisrile Aleksander I-le», nagu seda võib oletada mõni aasta tagasi avastatud tsensuurimaterjalide järgi.[45] (Võimalik, et siin on tegu Oldekopi algupärandite käsikirjas

---

[41] L. Anvelt, Biograafilisi pudemeid G. A. Oldekopi vanaduspäevilt. Keel ja Kirjandus 1968, nr. 5, lk. 279—284.

[42] P. H. Frey, Ueber die Ehstnische Poesie. J. H. Rosenplänter, Beiträge... II (1813), lk. 24.

[43] Eesti Postimehe Juttotubba 1864, nr. 30, lk. 120.

[44] J. Schwelle, Kaunid wastsed lustilikkud römo-laulud. Trt. 1852, lk. 7—8; J. Schwelle, Kauni lustilikko Wastse-laulo mönnesuggutse. KM KO ÕES M. A. 189:1.

[45] S. Issakov, J. Peegel, Uusi andmeid esimese eestikeelse ajalehe kohta. Keel ja kirjandus 1967, nr. 6, lk. 339.

leiduva lauluga «Keisrille».) Seega on ekslikud mitmed varasemad vihjed, nagu oleks ajalehes rohkem Oldekopi luuletusi olnud. Pealkirja järgi («Pöimo-laul») võiks arvata, et Oldekopi värsse avaldas ka G. G. Marpurg oma kaotsiläinud raamatus «Könne Jutto nink Juttustamisse» (1802). Kahjuks pole Oldekopi ja Marpurgi isiklikest suhetest midagi teada. «Tee-juhhataja», mida K. Eerme Oldekopi omaks peab[46], kuulub tegelikult C. G. Reinthalile ja ilmus ÕES-i kalendris 1845. aastaks. 1820-ndatel aastatel ilmus Schünmanni tähtraamatus kaks Oldekopi luuletust: «Haina laul» (1822) ja «Tütre kaibdus emma perra» (1827), mis mõlemad leiduvad ka Rosenplänteri ärakirjades, ainult selle vahega, et kaebelaulu objektiks on esialgu olnud isa («Kaibdus essa perra»).

Oldekop tegeles luulega juba XVIII sajandi lõpul, kui ta Grenziuse 1796. a. kalendri jaoks tõlkis Gellerti ülalmainitud hommikulaulu. Enamikus pole tema luuletusi võimalik dateerida. Ainult «Keisrille» on loodud 1804. a. talurahvaseaduse puhul, «Keisri pääl» — 1815; «Tõtte auw» võis sündida kõige varem 1816. aastal, sest siis asutas J. Ph. Roth Kanepis piibli-abiseltsi, mille koosoleku puhul, nagu ülalpool kuulsime, on kõne all olevat laulu lauldud. Seega on Oldekop luuletamisega tegelnud vähemalt kakskümmend aastat.

Oldekopi laulude laadi on määranud esmajoones kooli, erandjuhul kiriku vajadused. See praktiline eesmärk vähendab tunduvalt tema elukujutuse mitmekülgsust ja sügavust, tuues sisse trafaretseid teemasid koos idealiseerivate ametlik-optimistlike lahendustega. Lauldava laulu traditsioone silmas pidades on Oldekop tõlkinud või loonud mitu rõõmule, mängule või usinale tööle õhutavat pala (kaks «Rõmo laulu», «Laste rõõm», «Tütrikuide laul», «Ketramisse man», «Haina laul», «Tö laul») ja hällilaulu «Latse hällitamisse man». Ei puudu ka Winkleri kaudu tuttav «Kui wäggi sõtta lät». Saksa lauldava laulu eeskujud on põhjustanud eleegiliste teemade arendamist («Kaibdus essa perra», «Pimme inniminne», «Kerrik aija pääl laulda»). Selles laadis ei paku Oldekop palju uut; samuti jääb abstraktsemate teemade käsitlemine väheütlevaks («Tõtte auw»).

Esmakordselt eesti luules kohtame Oldekopi käsikirjades

[46] K. Ehrmann, Esimene eesti ajakirjanik. Õitsituled XIII (1935), lk. 18—19.

keisrilaule, kus tänatakse Aleksander I talurahvale osutatud kergenduste ja rahu sõlmimise eest. Oluliseks uueks liigiks on patriootiline dialoog oma maa mehe ja võõra vahel, kusjuures esimene armastab oma sünnipaika, kuigi võõras hindab seda teiste maadega võrreldes armetuks («Essa-maa armastaminne»). Winklerit ja Oldekoppi ei saa siiski eestikeelse patriootilise luule algatajateks pidada: juba A. H. Lücke ratsionalistlikus «Uues Katekismusse Ramatus» (1797) leiame kuivapoolse «Issa-mal ma tahhan jäda».

Kõige silmapaistvamaid võimeid ilmutab Oldekop põllutööga seotud looduskeskkonna ja taluelu meeleoluliste joonte tabamiseks. Rustikaalse teemaga käib harilikult kaasas ka silmapaistev värsistamisoskus, nii et paremad sellelaadilised laulud on oma vähenõudlikus idüllilises laadis üsna loetavad. Oldekop oskab sisse elada talupoja mõttemaailma ning olustikku. Tema lauludes saab omapärase tundetoonituse talutare, kus on hea peesitada, kui pada keeb,

Nink ritsik saina wahhel ka
Om meije mängo mees.
(Perran poimamist.)

Siin kerkivad silmade ette nurm, kus isakodust lahkuv noorik on oma lapsejõuga vilja lõiganud; mets, kuhu lapsed lauldes lähevad karjaga; heinamaa, kus pikkadel kaartel särab kaste ning kuhu varsti kerkib otse seisev kuhjapea; õhtune taluõu, kus perenaine tassib loomadele seljas rohtu ning pereisa annab matist tööloomale kaeru; helde sügis, mis täidab aida ja kõlguse ning toob virgale tütarlapsele kosilase, olgu ta ka vaenelaps; näljane talv, kus tüdrukud istuvad voki taga, et koguda pallapooli ja hamesid pruudikirstu, poisid aga jooksevad «jalaravvun» siledal jääl või maadlevad külma käes särgiväel. Oldekop ei lähe päris mööda ka elu raskustest. Ta vihjab, et siin karmil maal hangitakse leiba suure vaevaga, et taluinimesed ei saa oma tööst kangeid põlvi painutada; ta maalib lugejale ette, missuguse pöörde võib teha noorik, kes on kosilase oma võrku püüdnud:

Perran sajan känap ta
Soe karwa wälja,
Istub tõiste kombega
Omma mihhe sälja.
(Saja [= saaja] *laul.)*

Kui sünnivad lapsed leiba nõudma, kasvavad mehe mured ja naise rahulolematus. Kuid Oldekopile iseloomulikul viisil suubuvad niisugused üksikud teravad nüansid lepitavasse lõppakordi.

Maaelu ja -looduse motiividega küllastatud luuletustest on esileküündivamad kaks õhtulaulu — algupärane «Suwwe õddang» («Jo se taiwas werretap») ja tõlkeline «Tallomihhe õddango laul» («Jo nakkap illus päiwakenne»), mis väärtustavad rahulikku talupoja-elu suvise looduse rüpes, ja «Perran poimamist», kus õnnetundega vaadeldakse sügisest nurme, mille saak kindlustab talvise toidu. Mõnikord seob Oldekop loodusmotiivid armastusteemaga. Selline on üks tema paremaid algupärandeid — «Poimo laul», kus noormees avaldab neidu lõikusele kutsudes leidlikult oma kavatsust sügisel kosja tulla:

Paljo poisi tahhawa
Süggise so kossida.
Ent ma tija, kes jo tõttap
Ärmo melega so wõttap,
Ehk küll paljo tahhawa
Süggise so kossida.

Weel om siid mul allale,
Mes sa kinksit minnule.
Külla poisi sedda näiwa
Kaddelikkult pühhapäiwa,
Et mul iks om allale,
Mes sa kinksit minnole.

Luuletaja püüab sisse elada laste hingeelusse, mõistab nende liikumise ja mängu vajadust, eristab poiste ja tüdrukute kalduvusi. Siia kuulub üks tema tuntumaid laule — «Poisikesse rõõm talwe perrast».

Oldekopi väärtuslikuks jooneks on huumor, mis muudab tema loomingu meeleoluliselt mitmekesisemaks. Seda kohtame tõlkeluuletustes («Rätsep kergejalg», «Weinsperri naise», «Adam ja ellaja»), aga ka algupärandites («Laiskleja», «Saja [=saaja] laul»). Ei puudu varane piibu ülistus eesti keeles («Hanso rahholik meel»), kus kõik peale tubaka vähetähtsaks tunnistatakse. Nii osutub Oldekop Faehlmanni eelkäijaks, andes oma panuse üldeuroopalisse tubakapoeesiasse. Oldekopi juures tõuseb esile omapärane võte käsitleda sama teemat kord tõsises, kord humoristlikus valguses. Niisugused luuletusepaarid esinevad päikese («Päiwlik») ja kuu («Ku») kohta. Kuud soodsast küljest nähes kirjutab Oldekop:

Kui mo tee pääl pimme ö
Johhup wahhest päle,
Nink ei nä, kas lät se tee
Hä wai kurra käele:
Nink sis koggemata sa
Tullet omma walgega,
Siis saap südda rõõmsas.

Vasturääkivates värssides loeme aga järgmist:

Melles päiwa ajal sa
Henda sis ei näüta?
Melles öse ütsinda
Sädust mõtlet täüta?
Wargil näüdat walgust sa
Neile appi tullet,
Sõbbrust peat wargoga
Warras essi ollet.

Luuletuses «Warblanne» on humoristlik ning tõsimeelne käsitlus pakutud ühes ja samas laulus.

Oma ideestikult on Oldekopi looming didaktiline. Kuigi luuletaja näeb maailma selle emotsionaalsest küljest, rõhutab ta samal ajal töökust, usinat õppimist, tervise karastamist, lihtsust, piskuga leppimist. Korduvalt vastandab ta talurahva tööka ning loomuliku elu rikaste küllase, kuid moonutatud keskkonnaga. Inimestevahelistes suhetes tõstetakse esile töörõõmu, sõprust, ustavust, pehmet südant, rahulikku meelt, halastust loomade ja kannatajate vastu, perekonnaõnne, teiste heaks töötamist. Enamasti ei ole aga luuletaja õpetustega pealetükkiv, ta esitab oma tendentsi elu- ja loodusekujutuse optimistliku meeleolu kaudu või toob hinnangu esile negatiivse nähtuse koomilisse valgusse asetamisega.

Oldekoppi iseloomustab üsna hea tartu murde tundmine, kuigi tema juures ei puudu ka keelevead ja germanismid. Luuletaja sõnavara on suhteliselt rikas ja mõttearendus enamasti ilmekas ning konkreetne. Kuigi pole puudu otseütlemistest, püüdleb Oldekopi stiil kujundilise kehastamise poole:

Ent illusamb kui kuld om tõest
Se röa kõrreke,
Kumb kummardap meid nüüd se eest,
Et tööd me teggime.
(Perran poimamist.)

või:

Talwe särk säljan
Om kigel maal;
Kik leinap wäljan
Se taiwa al.
(Talwe laul.)

Võrdluste, personifikatsioonide, hüüd- ja küsilausete, anžambmaanide ning mitmesuguste kordustega saavutab Oldekop oma paremates luuletustes meeleolulise elevuse ning värsi voolavuse — lauldavale laulule vajaliku kerguse. Vähemõnnestunud värssides kipub rütm ja sõnastus konarlikuks jääma. Luuletaja riimikasutus juurdub ajajärgu traditsioonides. Kuigi valitseval kohal on kulunud riimipaarid ja ebapuhtad või ainult sõnalõppudes avalduvad kokkukõlad, liituvad mõne puhul värsid ka ladusalt uudsetes kõlapaarides. Iseloomulik on Oldekopile luuletuste puänteerimine, mis avaldub enamasti lihtsa talutöö või looduse piltide tõstmises uuele tasandile sümboolika rakendamise abil:

Tulle, tüdrik, poimama
Tulle omma zirpiga.
Ütte kokko tööd me teme,
Ütte kokko taiwa läme,
Kui surm tulleb zirpiga,
Meid ka ütskõrd poimama.
(Poimo laul.)

Rohkem kui pooled Oldekopi luuletustest on tõlked saksa keelest, mille kohta ta kirjutab J. H. Rosenplänterile: «Nende puhul pean märkima, et ma ei ole ennast kindlalt sidunud saksa originaaliga, kuna ma kartsin, et võõras kergesti avastatakse. Ma püüdsin nii palju kui võimalik tabada rahvuse vaimu, kellele ma kirjutan.»[47] Niisuguse ümbertöötamise tõttu pole Oldekopi eeskujusid kerge leida. «Kui wäggi sõtta lät» toetub muidugi Chr. Fr. D. Schubarti «Kap-Lied'ile», samuti on juba Winkleri kaudu teada ballaadi «Koliat» eeskuju — M. Claudiuse «Goliath und David». Saksa kirjanduses korduvalt käsitletud «Weinsperri naiste» aine on värsistanud G. A. Bürger 1774. aastal ja seda on seal palju lauldud J. André viisiga. Üldse on väliseeskujud toonud Oldekopi luulesse süžeelist elementi. Kui peame silmas, et niisugused laulud nagu «Perran poimamist», «Tallomihhe õddango laul» ja «Päsokenne» on tõlkelised, siis näeme, et saksa maa-aineline idüll on

[47] J. H. Rosenplänter, Beiträge... XVI (1823), lk. 150.

mõjutanud Oldekoppi ka sisuliselt. Muidugi on tõlgetes kõige ilmsem lauldava laulu traditsioon: kõik Oldekopi neli rõõmuülistust on mugandused, samuti enamik lasteja sentimentaalseid laule.

Oldekop laulis kuust — taiva tsõõrikesest, K. J. Peterson päikesest — sinitaeva silmast. Kas need kaks meest kujutavad endast XIX sajandi alguse eesti luule kuud ja päikest? See ei tähenda muidugi, et Oldekop oleks oma valguse saanud Petersonilt: vaevalt need kaks ummikusse jooksnud eluga inimest tundsid teineteist kui luuletajat. Sellest hoolimata oli Oldekopi ja Petersoni saatus ühesugune: ainult järelmaailm võis ja võib sajandi-poolteise pikkuse vahemaaga lahutatult nende poeediisiksusest pildi saada ja seda tänu J. H. Rosenplänterile, kes nii Petersoni kui ka Oldekopi värsid säilitas. Ometi olid nad mõlemad tahtnud, kumbki küll eri mõttes ja eri tasemel, maarahvale rääkida ning eesti keele abil taevani tõusta. Laseb ju Oldekopki oma maa mehel öelda:

Oh keel, mes emma rinnan minna
Jo opnu rõmoga,
Ma hoija so, nink, Jummal, sinna
Mo kele moistat ka.
(Essa-maa armastaminne.)

Tõsi küll, keel, mida Oldekop ise lapsena õppis, oli saksa keel, kuid oma teise naise, vabastatud pärisorjaga rääkis ta arvatavasti vähemalt esialgu tartu murret, mis seletab ka Oldekopi luule suuremat keelelist paindlikkust teiste balti saksa autoritega võrreldes.

Niisiis, Oldekopi ja Petersoni vahel pole mingit järjepidevust. See oli tingitud eesti kirjanduselu algelistest oludest pärisorjuse lõpukümnenditel. Eelneva eestikeelse luulega on Oldekopi kontaktid nähtavamad ja siin kujutab tema looming parimat, mida teatava luuleandega muulane võis sel alal pakkuda. Kuigi Oldekopi surma-aastal ilmunud jutustuses «Aiawite peergo walgussel» leiame P. Mannteuffeli võib-olla sajandi algukümnenditesse tagasiulatuvaid luuletusi, millest mõned on Oldekopiga temaatiliselt kokkulangevad, tähendab Oldekopi looming siiski ühe arengufaasi lõppu eesti värsi ajaloos — nüüd oli aeg sisse astuda oma maa meestel, mida K. J. Petersoni noorusevaimustuses loodud oodid kõige paremini tõestasid. Eesti murdeluule ajaloos tähendab Oldekop aga peaaegu et esimest peatükki.

PAAR SÕNA ROBINSONAADIDEST MUJAL JA MEIL

Mineviku hämarusest terendavate ajalootegelaste puhul on kombeks rõhutada nende inimlikku suurust ning kõrgeid ideaale, mille eest kõne all olev isik on võidelnud. Niisugust kalduvust võib märgata ka seoses Daniel Defoe'ga (1660—1731), kelle kohta on väidetud, et ta kujutavat oma maailmakuulsa romaani «Robinson Crusoe» peategelases allegooriliselt iseenda elu: niisama üksik, kui oli Robinson asustamata saarel, niisama eraklik olnud ka Defoe oma aja ühiskonnas.[1] Neid eeskujusid on allpool siiski raske järgida, sest mis puutub Defoe biograafia «positiivsusse», siis on realistlikumad uurijad pidanud kokkuvõtteks märkima, et siin on tegemist eluga, «millel oli palju põhjust karta päevavalgust».[2] Elades Inglise ajaloo ühel sündmusterikkamal perioodil, kus kodanliku revolutsiooni läbiteinud ühiskonda vapustasid edasised võitlused oma eesõigusi tagasiihkava aadli ja igasuguste vahenditega võimu ning jõukuse juurde tungiva kodanluse vahel, ei seisnud Defoe kaugeltki mitte eemal avalikust elust, vaid askeldas väsimatult Londoni maailmalinna majandusliku, usulis-poliitilise ja kirjandusliku võitluse keerises.

Defoe XVII ja XVIII sajandi vahetusel kulgenud juhtumusterikka elu ning mitmekülgse kirjandusliku tegevuse jälgimine viib meid nii hämarasse minevikku, et kirjandusloolased pole leidnud selle Londoni küünlavalaja ainsa poja sünnidaatumitki. Vanemas kirjanduses anti harilikult aasta 1661, uuemal ajal on aga hakatud arvama, et Defoe sündis 1660. a. sügisel: nimelt meldis ta 1684. aastal rikka Mary Tuffleyga abielludes ennast 24-aastaseks.

Tänapäeval tuntakse laiemas lugejaskonnas Defoe'd 1719. aastal anonüümselt ilmunud romaani «The Life and

---

[1] V. Kruuspere, Daniel Defoe. Noorte Hääl 30. IX 1960, nr. 40.
[2] Y. Hirn, Valtameren saari. Helsinki 1928, lk. 150.

strang surprising Adventures of Robinson Crusoe . . . Written by Himself» («Robinson Crusoe elu ja kõigiti imestusäratavad seiklused . . . Kirjutatud tema enda poolt») I osa autorina, kuid selle loomise ajal lähenes ta juba kuuekümnendale eluaastale. Eelnenud perioodil oli Defoe õppinud kõigepealt kodanlikes ringides levinud dissenterite usulahu seminaris. Edasi tegeles ta kogu oma elu jooksul majandusalal — sukavabrikandina ja kaupmehena, vedades kangaid välja ning veine sisse. Kuigi Defoe ei olnud saamatu ärimees, kaotas ta korduvalt varanduse ning alustas oma tegevust uuesti. (Kodust lahkunud ning ennast Londonis varjava inimesena surigi Defoe 1731. aastal.) Anglikaani kiriku poolt tagakiusatud dissenterite hulka kuuluva eesõigusteta kodanlasena toetas Defoe suu ja sulega, eriti oma elu esimesel poolel, kodanlik-demokraatlikku programmi esindavaid valitsejaid ning poliitilisi ringkondi, võideldes katolitsismiga liidus oleva riigikiriku ja feodalistlike põhimõtete vastu. Selles osas kujunes tema tegevuse tipuks kavala pamfleti «Lühim vahend arveteõiendamiseks dissenteritega» avaldamine 1702, mille tagajärjel see «kõhetu, ligi 40-aastane keskmist kasvu mees, tõmmu, tumepruunide juustega, hallide silmadega, kongus ninaga ja suure sünnimärgiga suu juures» (nagu loeme politsei jälitamisüleskutsest), mõisteti häbiposti, suurt rahatrahvi maksma ning määramatuks ajaks vangi. Ta sai küll 1703. aastal vabaduse, kuid nüüd juba valitsuse agendina.

See uus asend ei takistanud (vaid võib-olla soodustaski) teda oma ajalehes «Prantsuse asjade ülevaade» (ilmus aastail 1705—1713) muu hulgas arendamast progressiivseid ühiskonnakriitilisi ideid, mis kindlustas väljaandele laia populaarsuse.

Juba küpses eas kirjutatud pikkade proosateostega, mis järgnesid «Robinsonile», sai Defoe inglise realistliku romaani rajajaks. See ei tähenda, et ta poleks oma üle 250 töö ulatuvas loomingus kasutanud ka paljusid teisi stiile ja žanre, eriti publitsistika alal. Tema pamflettidest oli juttu juba eespool. Edasi võib mainida majandus- ja kultuurielu demokraatliku ümberkorraldamise projekte, mitmesuguseid majandusgeograafilisi ja ajaloolisi ülevaateid (muu seas ka «Praeguse Moskoovia tsaari Peeter Aleksejevitši erapooletu ajalugu»), õpetlikke traktaate (teiste hulgas majanduslikku ettevõtlikkust propageeriv «Eeskujulik inglise kaupmees»), esseid kirjanduslikel tee-

madel jne., kuni niisuguste müstikasse kuuluvate teosteni, nagu «Maagika süsteem» või «Kuradi riigi ajalugu nii minevikus kui tänapäeval». Ka pärast 1703. aastat alanud ilukirjanduslikus loomingus pole Defoe kaugeltki ainult realistliku romaani viljeleja. Ta kirjutas ka ajaviitelugusid kuulsatest röövlitest ning koguni ühe kuureisi käsitleva fantastilise jutustuse, mis kujutab endast satiiri Inglismaa sündmuste kohta. Defoe nimi ilmus viiendas trükis ka niisuguse raamatu kaanele nagu «Tõepärane jutustus kellegi pr. Veali vaimu ilmumisest järgmisel päeval pärast tema surma kellelegi pr. Bargrave'ile Canterburys». Ühesõnaga — Defoe tegeles kirjanikuna kõigega, mis oli huvitav või mida sai teha huvitavaks noorele kodanlikule Inglismaale. Sealt ka tema teoste paljulubavad ning efektsed pealkirjad.

Publikut köitvate uute teemade otsingul jõudis Defoe lõpuks ka laiade elukujutuste — realistlike romaanide — juurde, mis pole oma tähendust kaotanud tänapäevani. Nendest võiks mainida järgmisi: «Kuulsa kapteni Singletoni elu, seiklused ja mereröövid» (1720), «Kuulsa Moll Flandersi õnned ja õnnetused» (1722; mõlemat romaani on veel nõukogude perioodil vene keeles välja antud), «Tõesti auväärse koloneli Jacki tähelepanuväärne elulugu» (1722), «Edukas armuke ehk leedi Roxana nime all tuntud preili de Beleau elulugu» (1724) jt. Nende teoste peategelased on enamasti ühiskondlikult alaväärtuslikud inimesed (Singleton on piraat, Moll Flanders ja Jack äritsevad vargusega, Roxana on seiklev kurtisaan), kuid sealjuures energilised, kalkuleerivad isiksused, kes kõigi lubatud ja lubamatute võtetega vallutavad endale eluhüvesid. Järgides hispaania kelmiromaani traditsiooni, andis kirjanik oma keerukatele süžeedele hoopis sügavama sotsiaalse põhjenduse sellega, et näitas, kuidas tegelikkus võib moonutada inimesi moraalilagedaiks avantüristideks. Sellisena on Defoe loomingu kandepinnaks avaramad humanistlikud ideed. Samuti nagu «Robinson Crusoe», on need teosed kirjutatud autobiograafia või memuaaride vormis, kus kirjanik saavutab olustiku ning tegelaste mõtete ning tundmuste täpse edasiandmisega rahvalikus keeles silmatorkava vaatlikkuse ning usutavuse, mis oli nende teoste populaarsuse üheks põhjuseks. «Moll Flandersit» peeti XVIII ja XIX sajandi Inglismaal niisama kuulsaks kui «Robinson Crusoe'd».

Viimati mainitud teos, olles kantud Defoe talendi väärtuslikest joontest, erineb ülal käsitletud moraalikriitilistest romaanidest: «Robinson Crusoe» kujutusobjektiks pole pahelise elemendi seiklused, vaid asjalik ning ettevõtlik inimene, kelle elujuhtumused, tänu ereda lõunamaise (kuigi mitte geobotaaniliselt õige) looduse taustal arendatud lihtsale süžeele, muutusid erakordselt huvitavaks hoopis laiemalt ja kauemini kui ainult Inglise merening koloniaalriigi lugejatele XVIII sajandil. Romaani kandev murdumatu inimtahte ning loova töö paatos on raamatule kindlustanud tänapäevani (ning kindlasti ka kaugele tulevikku) ulatuva tunnustuse, mistõttu «Robinson Crusoe'd» on peetud maailmakirjanduse kõige menukamaks teoseks. Selline väide on õigustatud, eriti kui silmas pidada mitte ainult Defoe romaani ennast, vaid ka selle mõjul kirjutatud analoogilisi teoseid, mida kirjandusloos tuntakse robinsonaadide nime all.

Sealjuures polnud Defoe esimene, kes käsitles asustamata saarele sattunu elu ja elamusi. Juba antiikkirjanduses näidatakse niisuguse õnnetuse ohvriks langenud inimese kannatusi (nn. Filoktetese süžee; ka Sofoklese samanimeline näidend). Hilisematest robinsonaadidest olid nähtavasti Defoe'legi tuttavad XII sajandi araabia filosoofi ning kirjaniku Ibn Tofaili (ka Ibn-Tufeil, keskajal Abubaceriks nimetatud) teos «Haij ibn Jaksān» ning hollandlase Hendrik Smeeksi utoopiline romaan «Kirjeldus võimsast Krinke Kesmesi kuningriigist» (1708). Ühtlasi kirjutati Inglismaal XVII sajandil ja XVIII sajandi algul lugejate geograafilis-eksootilise huvi rahuldamiseks tõeliselt läbielatud laevahukkudest ning elamisest inimtühjades paikades. Teatavasti kasutas Defoe andmeid šoti meremehe Alexander Selkirki kohta, kes neli aastat elas ühel Vaikse ookeani tühjal saarel — 600 km Lõuna-Ameerika rannikust (Más a Tierra saar Juan Fernándezi saarestikus). Neid materjale avaldas oma ajalehes tuntud inglise ajakirjanik Richard Steele. Sama autor käsitles aga ka teist tõestisündinud juhtumina esitatud lugu, mis «Robinson Crusoe's» kajastub ainult II ja III peatükis toodud episoodis mauri poisist Xuryst, kes aitab Robinsoni mereröövlite orjusest põgeneda ning kelle viimane omakorda orjaks müüb. Ei oleks põhjust seda lugu siin puudutada, kui see poleks juba XVIII sajandil jõudnud eesti lugejateni. Küsimuses on Fr. W. Willmanni «Juttudes ja

Teggudes» (1782) ilmunud jutuke «Inkle ning Jariko». See XVIII sajandil väga populaarne liigutav lugu leidub juba prantslase Jean Mocquet' reisikirjelduses (1617), koos Yarico nimega aga inglase Richard Ligoni teoses «Tõeline ning täpne lugu Barbadose saarest» (1657), kus inimsöö-jate saare kaunitar päästab suguharu poolt vangivõetud inglasest meremehe, kes oma heategija hiljem orjaks müüb. Sellele lisaks teatab Steele 1711. aastal, et süda-metu mehe nimi oli Thomas Inkle, pärit Londonist. Will-manni lühikeses jutus on säilinud küll laevaõnnetuse motiiv, kuid et Inkle oleks sattunud saarele, nagu jutus-tas Ligon, «Juttudest ja Teggudest» ei selgu. Kuuleme ainult randa pääsemisest: «Se noor kaupmees agga uius ühhe lauahilbu peäle ning tulli ka randa. Temma joosis metsas ja pugges ennast ära, et ta kartis, et need mustad innimessed piddid tedda ka ärrasöma.»[3] Seega ei saanud veerimisoskusega eesti lugejad XVIII sajandil veel pilti «õigest» robinsonaadist. See jõudis meie rahvaraamatusse alles 1830.—1840-ndate aastate vahetusel. Kuid enne selle küsimuse vaatlemist tuleb veel kord tagasi pöörduda Defoe juurde, kes muutis Robinsoni-lood kirjanduslikuks moeks. Selle edu psühholoogiliseks tagapõhjaks oli XVIII sajandi publiku huvi reisikirjelduste ja geograafiliste avastuste vastu.

«Robinson Crusoe» suur menu otsekohe pärast raamatu ilmumist oli arvatavasti üllatuseks ka Defoe'le endale. Iga-tahes viisid nõudmine raamatu järele, kirjastaja kehutu-sed ning kartus, et mõni teine autor võiks Robinsoni elu-juhtumusi jätkata, Defoe selleni, et ta veel samal 1719. aastal kirjutas ning avaldas romaani teise osa Robinsoni reisist oma saarele, kus ta korraldab sealsete asunike elu-järge ning pöördub India, Hiina ja Venemaa kaudu koju tagasi. See saareühiskonna utoopia leidis XVIII sajandil romaani esimese osaga võrdse leviku. Sedasama ei saa aga öelda 1720. aastal järgnenud kolmanda köite kohta, mis sisaldab Robinsoni filosoofilis-usulisi mõtisklusi.

Kahe esimese osa võidukäik aga jätkus: üks trükk järgnes teisele, kirjastaja sai peagi rikkaks, kuigi teiste väljaandjate ebaseaduslikud, nn. röövtrükid vähendasid tema võimalikke tulusid. Juba 1720-ndatel aastatel hak-

[3] Fr. W. Willmann, Juttud ja Teggud. Tln. 1782, lk. 116.

kasid ilmuma romaani lühendatud variandid, teose saareepisoodi müütati penniste rahvaraamatutena laatadel.

Otsekohe pärast ilmumist ületas «Robinson» Doveri väina: 1720. aastal tõlgiti ta prantsuse, hollandi ja saksa keelde; järgnevad itaalia (1731), taani (1744), rootsi (1738—1752), vene (1762), soome (1847) jt. tõlked. Tänapäeval on teos jõudnud peaaegu kõigi kultuurrahvasteni.

Ühtlasi kutsus Robinsoni rahvusvaheline menu esile hulga kohalikke «rahvuslikke» robinsonaade, nagu «Prantsuse Robinson», «Taani R.», «Sileesia R.», «Soome R.» (ilmus 1755 Frankfurdis-Leipzigis), «Vene R.», «Peterburi Robinsonid» jne. jne. Ilmusid ka «Robinsonid» temaatilis-ideelisel alusel («Meditsiiniline Robinson», «Moraalne R.», «Vaimulik R.»). Robinsoni nimi muutus kirjastajate reklaamivõtteks: kui mõne raamatu tegelane oli läbi teinud laevahuku (selle eest hoolitsesid juba autorid!), nimetati teda Robinsoniks ning pealkirjastati selliselt kogu raamat.

Samal ajal toimuvad muutused algupärase «Robinsoni» tõlgendamisel ning ümbertöötamisel. Kui pärast ilmumist käsitati ning kasutati raamatut peamiselt ajaviitelektüürina, siis J.-J. Rousseau, kes looduspärast kasvatusmeetodit propageerides pidas oma Émile'ile (samanimeline teos 1762. aastast) erandina vajalikuks ka ühe raamatu — «Robinson Crusoe'ga» tutvumist, tõstis esile Defoe teose kasvatusliku väärtuse. Ühtlasi tähendas see «Robinson Crusoe» esimese osa eelistamist, mille trükkimine siitpeale uut hoogu võttis, kuna teine köide aja jooksul unustusse vajus.

Rousseau pedagoogiline rõhuasetus kutsus esile Defoe teose esimese osa ümbertöötamise kasvatuslikel eesmärkidel. Nende nn. pedagoogiliste robinsonaadide hulgas tuleb eesti kirjanduse seisukohalt mõni sõna pühendada saksa noorsookirjanikule Joachim Heinrich Campele (1746—1818), kes filantropinistlikest ideedest kantuna asutas Hamburgi lähedale Rousseau «Émile'i» kasvatuspõhimõtteid järgiva kooli. Õhtuti jutustas ta oma naise ja tütre osavõtul lastele Robinsoni elust. Selle tulemuseks oli kaheosaline raamat «Robinson der Jüngere. Ein Lesebuch für Kinder» (1779—1780), kus Defoe materjal on jagatud lühikesteks osadeks, mille vahele autor on paigutanud dialooge laste ja pereisa ning selle kodakondsete vahel; nendes vestlustes selgitatakse kõike, mida lugejatel oleks raske iseseisvalt mõista, samuti õhutatakse lapsi mõtlema,

kuidas ühes või teises olukorras toimida. Silmas pidades Rousseau eesmärki kasutada Robinsoni saareepisoodi inimkonna ainelise kultuuri arenemise õppetükina, on Campe muutnud Defoe teksti, lisades muuseas rea uusi töid (näit. nahaparkimine, kündmine jne.). Selle ümberkujunduse tulemusena elab Campe kangelane — ainult seljariietega laevahukust pääsenud Hamburgi noormees — saarel läbi inimsoo arengu eri astmed. See ka kooliõpikuna kasutatud raamat, mis kirjanduslikult seisab muidugi madalamal originaalist, levis saksa keelealal massiliselt (1923. aastal 122. trükk, tõlgitud 25 keelde; lisaks selle hilisemad ümbertöötused, millest K. Gräbneri oma anti 1927. aastal 43-ndat korda välja), tõrjudes hulgaks ajaks kõrvale Defoe teose. Ka Eestisse jõudis Robinsoni nimi Campe vahendusel.

Rousseau ideaaliks oli teatavasti töökasvatus. Campe ümbertöötus, kus püüti küll igati laste aktiivsust ergutada, täitis seda ülesannet siiski ainult osaliselt. Seetõttu on üsna loomulik, et 1812.—1813. aastal ilmunud «Šveitsi Robinsonis», mille koostas luuletaja ning professor Johann Rudolf Wyss oma isa Johann Davidi käsikirjade ja jutustuste põhjal, lastakse laevahukk läbi teha Starcki-nimelisel šveitsi perekonnal, kuhu kuuluvad ka neli ealt ja iseloomult erinevat poisslast. Mainitud teos sai populaarseks romaani keelealal.[4]

Nende märkustega peame piirduma, et siirduda eesti kirjanduse juurde. Muidugi saime siin puudutada ainult tähtsusetut murdosa rahvusvahelisest Robinsoni-literatuurist.

Nagu öeldud, ulatus «Robinsoni» sünnisajandil eesti pärisorjadeni ainult selle motiivistiku nõrk virvendus «Inkle ning Jariko» näol. Alles kuuskümmend aastat hiljem — 1842 — võisid eesti lugejad tutvuda Defoe kuulsa süžeega. See ei tähenda, nagu oleks vahepealsetel aastakümnetel selles küsimuses meie kultuurivaesel maal valitsenud täielik vaikus. Defoe romaani rahvusvaheline menu ning pedagoogiline tähtsustamine äratasid teose vastu eesti keelde tõlkimise seisukohalt huvi juba XIX sajandi esimesel veerandil.

---

[4] Eesti lugejateni jõudis 1927. aastal inglise kirjaniku Frederick Marryati romaan «Tüürimees Tubli ehk «Pacific'i» hukkumine» (A. H. Tammsaare tõlge), mis käsitleb samuti perekonna sattumist tühjale saarele ning mille kirjutamiseks autor ütleb Wyssilt tõuget saanud olevat.

Nimelt tõlkis 1817. aastal «Robinsoni» Haljala pastor G. Chr. Sabler.[5] Masing arvab, et töö õnnestumise korral «tehakse meie maarahvale tore kingitus».[6] Pole teada, kui kaugele 1819. aastal surnud Sabler oma tõlkimisega jõudis.

Teine katse «Robinsoni» eesti keelde ümber panna tehti Saaremaal. Nimelt teatab Kuressaare Eesti Seltsi sekretär Fr. A. H. Schmidt 1834. aastal J. H. Rosenplänterile, et seltsi arhiivis leidus algusosa Campe «Robinsoni» tõlkest (7 poognat), mille on teinud Pöide pastor Agthe.[7] Nagu näitab juurdekuuluv kaust J. W. L. Luce ja P. H. Frey märkustega, on käsikirja seltsi koosolekul arutatud (või vähemalt kavatseti seda teha). Praegu on need materjalid nähtavasti hävinud. Mis puutub tõlkija isiksusse, siis on siin ilmselt mõeldud W. A. F. Agthet (1789—1841), kes on tuntud ka selle poolest, et ta balti saksa seisusliku mõtteviisi vaatekohalt sai hakkama ennekuulmatu sammuga — abiellus kohaliku talutüdrukuga.[8] Schmidti kirjast ei selgu, millal Agthe oma tõlkimistööd alustas. Küll aga teame, et tema allikaks oli Campe «Noorem Robinson».

Õnnelikum saatus on olnud teisel Campele toetuval ümberpanekul, mille tegi Pärnu kooliõpetaja H. G. Lorenzsonn (Lorentson) 1822.—1823. aastal. Ka see tänaseni Kirjandusmuuseumis säilinud 794-leheküljeline, rohkesti pärnu murraku elemente sisaldav käsikiri («J. H. Kampe norem Robinson»), mis osutub esimeseks romaanitõlkeks eesti keeles, ei leidnud otsekohe kirjastajat.

1830.—1840-ndate aastate vahetusest peale, kui raamatuturul on märgata ilmset elavnemist, hakati eesti keeles välja andma ka robinsonaade, kuigi ainult tõlkelisi. Et tolleaegset talurahvakirjandust iseloomustas rõhutatult vagatsev tendents, on arusaadav, miks esimesena pääses 1839. aastal lugejate ette Tartu kooliõpetaja Johann Thomassoni (Thomassonn) raamatuke «Weikise Hanso luggu tühja sare peäl» (42 lk.). See on koostatud saksa noor-

---

[5] Neue Inländische Blätter 17. XI 1817, nr. 23/24, lk. 96.

[6] O. W. Masing J. H. Rosenplänterile 30. XI 1817. KM KO ÕES A. C. 248 a.

[7] Fr. A. H. Schmidt J. H. Rosenplänterile 10. III 1834. KM KO M. A. 135, l. 123.

[8] A. O., Romaan kirikumõisas. Nool 20. IX 1930, nr. 43, lk. 7—8.

sookirjaniku Chr. v. Schmidi[9] teose «Gottfried der Einsiedler» järgi[10] ja kujutab endast tüüpilist moralistlikku noorsoojuttu, kus vagadusideed on hoopis tähtsamad kui sündmuste ja tegelaste usutavus. Jutus ajab torm paadi koos kaluripoisikesega eemal meres olevale saarele, kus ta elab kolm aastat, kuni tema onnis tekib tulekahju, mida isa rannast märkab. Sündmuste käiku tõlgendatakse jutus jumaliku ettehoolduse vaimus, mille järgi igas õnnetuseski peitub taevase heateo element, nagu Hansu elamu põlemine, mis tekitab poisile küll suurt meelehärmi, kuid osutub samal ajal tema päästjaks saare vangistusest. Kuigi teos on laste jaoks kirjutatud, on sageli alandlikult palvetavas Hansus vähe lapsepärast. See väheütlev raamatuke oli omal ajal küllalt loetav: Laakmann trükkis teda neli korda (1839, 1848, 1852, 1858), kusjuures kolm viimast tiraaži (3760 eks.)[11] on välja lastud ilma tõlkija teadmata.

Alles teises järjekorras ilmus aastal 1842 Bormi kirjastusel H. G. Lorenzsonni «Norema Robinsoni ello ja juhtumised ühhe tühja sare peal» (240 lk.), mis viib meid juba Defoe kangelase miljöösse. See on ülalmainitud 1822.—1823. a. käsikirja lühendatud variant, kus Campe dialoogiline raam on kõrvaldatud. Didaktilis-moraliseerivast tendentsist hoolimata tähendas Lorenzsonni «Norema Robinsoni» avaldamine tõsist sammu edasi eesti noorsookirjanduses, sest lugejaid paelus kindlasti jutu huvitav süžee ja olustik. Väljaande suhteliselt suure mahu tõttu oli ta hind arvatavasti kõrgem kui tavalistel rahvaraamatukestel, mistõttu ei tekkinud vajadust teise trüki järele. Alles veerand sajandit hiljem — 1866 — ilmus Laakmanni kirjastusel Haapsalu kirjamehe G. Ellerbergi «Nore Robinsoni ello ja juhtumissed ühhe tühja sare peal» (96 lk., II tr. 1879). Nagu juba pealkiri näitab, toetub seegi välja-

[9] XIX sajandil Eestis rohkesti tõlgitud Christoph v. Schmid (1768—1854) tegeles kooliinspektori, vaimuliku ning toomhärrana ja andis välja laialt levinud piiblilood, samuti koolilugemiku. Eriti kuulsaks sai Schmid pühapäevakoolide elustamiseks kirjutatud jutustustega, mille pietistlikus vaimus pakutud lihtne süžeearendus lõpeb tavaliselt vooruse võiduga.

[10] Seega pole siin tegu esimese eesti algupärase noorsoojutuga, nagu arvab J. Rummo (vt. J. Rummo, Daniel Defoe «Robinson Crusoe», robinsonaadid ja nende koht noorsoo kirjavaras. Järelsõna raamatule: D. Defoe, Robinson Crusoe elu ja kummalised seiklused. Tln. 1950, lk. 358). Ka Thomasson ise märgib raamatu eessõnas, et on tegu «tõestisündinud loo» tõlkega saksa keelest.

[11] KM KO f. 72 kd. 12, lk. 40.

anne Campele. Kohati on Ellerberg ära toonud ka Campe dialoogi pereisa ja laste vahel.

Alles 1891. aastal ilmuvad väljaanded, mis järgivad juba täpsemalt Defoe raamatu kompositsiooni. Need on E. Bornhöhe «Robinsoni imelikud juhtumised maal ja merel» (Buschi kirjastus Tallinnas, 93 lk.) ja Mats Tõnissoni kirjastusel ilmunud «Täielik Robinson'i elulugu» (159 lk., II tr. 1897). Viimane tutvustab oma kolmes lõpp-peatükis lühidalt ka Defoe teose teise köite sisu. Mõlemad raamatud märgivad, et lugu on Defoe järgi eesti keelde jutustatud.[12] Ilmselt ei tule seda aga nii mõista, nagu oleks siin tõlgitud inglise originaali järgi. Küllap kasutati mõlemal korral mõnda Defoe teose täielikku või noorsooväljaannet saksa keeles. Seejuures osutub Bornhöhe ümberjutustus meie populaarseimaks robinsonaadiks sajandite vahetusel: sellest on ilmunud 4 trükki (I trükk — 1891, II — 1895, III — 1902, IV — 1920; kolme esimese trüki kogutiraaž — 13 000 eks.). Buschi ja M. Tõnissoni kõrval on Defoe teose ümberjutustuse välja andnud ka kirjastaja Hermann Tartus: «Robinson'i elulugu ja tema imelikud reisid merel ja üksik elu tühja saare pääl» (1913, 93 lk.). Eelnenud väljaannetele või mõnele saksa lasteraamatule toetub arvatavasti ka 1918. aastal ilmunud H. Saare raamatuke «Robinson» (15 lk.). Veel väiksema lasteraamatu «Robinson Crusoe» (8 lk.), mille on tõlkinud «noorte sõber Oskar», avaldas 1927. aastal (tiitellehel: 1926) Tartu raamatukaupmees O. Luik.

Ka kodanliku vabariigi ajal ei jõutud Defoe enda romaani ümberpanemiseni: aastail 1919 ja 1936 ilmunud «Robinson Crusoe» (I tr. — 189 lk.) on M. Kirschbaum tõlkinud vene lastekirjaniku A. Annenskaja vastava ümbertöötuse järgi.[13]

Alles viimane Robinsoni-raamat, nõukogudeaegne «Robinson Crusoe elu ja kummalised seiklused» (1950, 340 lk.) on R. Sirge poolt inglise originaali järgi tõlgitud.

---

[12] M. Tõnisson lisab oma väljaandele järgmise iseloomuliku märkuse: «Esimese ja kõige vanema ning parema Robinsoni raamatu kirjutaja on Daniel Defoe --- Raamatu suureste tarvitamine ja ostmine meelitas sulemehi järele tegemisele ja «Robinsoni» nime all juttude väljaandmisele. Nõnda on selle nimelisi raamatuid Saksamaal umbes 40 isesugust sorti ilmunud. Kõige täielikum ja parem nendest kõikidest on aga nimetatud Defoe sulesünnitus; kõik teised on järele aimamised.»

[13] J. Rummo, tsiteeritud artikkel, lk. 357.

Ometi sisaldab mainitud väljaanne ainult Defoe romaani I osa, kusjuures selleski on tehtud kärpimisi. Nõnda pole see uue aja kirjanduse menukaim teos, kuigi temast on ilmunud 9 eri väljaannet rahvale või noorsoole, tervikli-kul kujul veel eesti lugejateni jõudnud.

Tagasi minnes XIX sajandi rahvaraamatu juurde tuleb märkida, et tolleaegsete tõlkijate ja raamatukaupmeeste huvi ei piirdunud ainult saksa- ja ingliseaineliste robinsonaadidega. Juba õige vara kohtame juttu, kus tegelasteks on prantslased. Nimelt leidub Lõuna-Eestis töötanud koolmeistri Johann Schwelle tõlkelise kogumiku «Mõnned juttud» teises jaos (1844) pala «Ühhe kaupmehhe ello- ja teekäik» (28 lk.), kus räägitakse, kuidas prantsuse kaupmehe Mauritse (Maurice'i?) perekonda tabab Indiast kojusõidul laevaõnnetus, mille tagajärjeks on sattumine asustamata saarele. Perekond elab seal üksteist aastat, naine sureb vahepeal, lapsed aga jõuavad saarele tulnud neegrite abiga inimühiskonda tagasi. Jutt on küllalt konspektiivne ning kunstiliselt väheütlev. Sama autor on ka hiljem pöördunud Robinsoni-teema juurde. Nimelt leiame tema lõunaeestikeelses jutukogus «Illus kullane Pegel» (1847) lühipala «Kui hä nink armolinne Jummal om», mille peategelaseks on sõdur Anton, kes satub laevahuku tõttu tühjale saarele, kus ta peatub siiski ainult mõned nädalad.

Lääne- ja lõunapoolsete merede saartele paigutatud süžeede asemel esindab uudset teema-ala M. J. Eisen, kes Pärnu gümnaasiumis õppides andis 1877 välja «Neli Wene Robinsoni» (10 lk.). Seal jutustatakse Arhangelski hülgeja vaalapüüdjatest, kes elavad kuus aastat jäävangis Ida-Teravmägede saarel.

Edasi võib märkida, et ka paar Eestiga seotud *resp.* eesti kirjandusse kuuluvat inimest on oma teosed välja andnud Robinsoni paljutõotava nime all. Nii ilmus 1797. aastal Riias «Robinson der Jüngste», mis kujutab endast lugemikku lastele (peamiselt tehniliste teadmiste andmiseks). Selle koostas pärastine Tartu ülikooli rektor G. Fr. Parrot. Ligi sada aastat hiljem andis Jaak Järv välja raamatu «Wõitluste tormis ehk Uus Robinson» (1891). Viimane on seiklusjutt ajaloolisel teemal, kus ulgumere saar on ainult ajutiselt tegevuskohaks. Selles jutustuses, mille tegevus areneb XVII sajandi lõpul, röövitakse Tallinnas viibiv Stokholmi riidevabrikandi tütar Ellen. Röövlid tahavad teda müüa naiseks Indiasse, kuid ookeanis satub

ta koos laeva kapteni ja ühe teise neiuga asustamata saarele. Siin ei peatu Ellen aga kaua, sest maavärisemine hävitab saare. Kuigi teosel pole kirjanduslikku väärtust, tundub ta süžee olevat originaalne.

Lõpuks ei tule ka unustada, et luuletaja Jakob Tamm töötas oma elu lõpul Defoe «Robinsoni» värsistamise kallal.

Nagu näeme, pakuvad robinsonaadid Eestis vähe algupärast. Võrreldes «Jenoveva»-taoliste rahvusvaheliste haledusjuttudega, mis 1840-ndatel aastatel ilmusid eesti lugejate ette samaaegselt Robinsoniga, oli see teema kõige tervema aluspõhjaga, mistõttu ta on Defoe romaani ning hilisemate robinsonaadide — J. Verne'i «Saladusliku saare» ja R. L. Stevensoni «Aarete saare» näol jäänud püsima meie noorsoo lugemisvarasse.

Ilukirjanduse kõrval pole lugejate huvi lakanud ka Selkirki ja teiste saare vangistusse sattunud inimeste vastu. Seda näitab välisallikatest hangitud sellekohaste kirjutiste avaldamine Nõukogude Liidu kesk- ja eesti ajakirjanduses.[14] Korduvalt on ulgumere saare motiiv vilksatanud karikatuuris. 1968. aastal ilmus «Õhtulehes» koguni Hugo Hiibuse seeria «Nalja üksikult saarelt». See kõik tunnistab Defoe poolt populaarseks muudetud erutava situatsiooni raugematut elujõudu.

---

[14] Näit. J. Merrien, Inimene asustamata saarel. Noorte Hääl 4. VI 1967, nr. 130 (ajakirjast «Nauka i žizn»); Robinsoni eluase. Kommunismiehitaja 6. I 1968, nr. 3 (ajalehe «International Herald Tribune» järgi).

MATS KIRSEL JA RÕHUMISEVASTANE TEMAATIKA EESTI RAHVARAAMATUS

Võideldes demokraatlikel alustel baseeruva elukorralduse eest, oli meie rahvuslik liikumine oma poliitiliselt tendentsilt teatavasti antifeodaalne. See ühiskondlik ideestik leiab kehastamist ka tolle aja kirjanduses. Sealjuures märkame võitlusmotiive ning saksa vallutajate hukkamõistmist kõigepealt värsivormilistes teostes («Kalevipoeg», Koidula ja A. Reinvaldi isamaaluule). Esialgu väljendati neid ideid üsna peidetud kujul. Algupärasesse jutukirjandusse tõi rahva võitluse teema aga alles noor Bornhöhe oma «Tasujaga» (1880). Et selle teose ilmumine langes C. R. Jakobsoni poliitilise tegevuse kõige elavamasse perioodi, siis on meie ajaloolise jutustuse tekkimist mõnikord püütud seletada peaasjalikult C. R. Jakobsoni poolt loodud traditsioonidega, tema «Kolme isamaa kõne» (1870) mõjuga.[1]

Eitamata nende tegurite osa eriti ajaloolise jutustuse ideelise tendentsi kujunemisel, tuleb teiselt poolt aga silmas pidada ka tolleaegses kirjanduselus oma osa mänginud tõlkelise juturaamatu analoogilise temaatika eeskuju. Nimelt ilmus meil juba enne Jakobsoni isamaakõnede pidamist ja trükkimist tõlkelisi jutte või ümbertöötusi, kus käsitletakse õigusteta rahvakihtide (eriti orjade) ja rahvaste kurnamist ning nende võitlust oma rõhujate vastu.

Kõne alla tulevad siin mõned Koidula jutustused ning temale järgnenud Mats Kirseli raamatud. Need ilmusid 1860.—80-ndatel aastatel. Enne seda takistas sellesisuliste teoste väljaandmist tsensuur. Nii keelati 1853. aastal jutustuse «Orjalaev» avaldamine Jannseni «Püssipappa essimestes Külla-Juttudes». Ja veel 1867 ei läinud läbi ano-

[1] V. Alttoa, August Kitzberg. Tln. 1960, lk. 90—93.

nüümne käsikiri «Walge innimenne ja neeger ehk: silm silma wasto, hammas hamba wasto».

Koidula on orjapidamist ning kolonialismi paljastanud ennekõike jutustustes «Perùama wiimne Inka» (W. O. v. Horni järgi, 1866, 137 lk.) ja «Juudit ehk Jamaika saare wiimsed Maroonlased» (1871 [tiitellehel 1870], 176 lk.). Need võõrastele eeskujudele toetuvad raamatud on teemalt lähedased: esimene kujutab Peruu päriselanike viimase kuninga (inka) poja Huaskari elu ja kannatusi ning rahva väljaastumist hispaania julmurite vastu XVI sajandil, teine aga Jamaika saare orjapidajate käest mägedesse põgenenud neegrite (maroonide) võitlust oma isandate ning Inglise sõjaväe vastu. Mõlemat jutustust kannab kirglik humanismi-idee, valgete isandate vallutuspoliitika ning sellele järgnenud rõhumise terav, kohati irooniline hukkamõist. Nii loeme raamatu «Perùama wiimne Inka» sissejuhatavatelt lehekülgedelt:

Jah, sesamma rahwas, kes enne ommal pri maal omma põldo olli teinud, omma karja kaswatanud, ja omma kunningate al ja omma seaduste järrel ellanud — se piddi nüüd omma kaela wõera ikke alla kummardama, omma pinajate piitsa al pärrisorja tööd teggema, omma põldo wõera risujatele harrima, ahne Eürooplastele kulda ja hõbbedat korjama, ja — hädda neile, kui selle peale mitte kül ussinad ja nobbedad ei olnud! — —

Nüüd wõib iggamees mõttelda, mähhärdune paradisi põlli Amerika pärrisrahwal tulli. Koerdel olli hõlpsam põlli, kui nende õnnetuma innimestel. Pealegi olli Amerika rahwas nõdra ja rammuto kehhaga innimesse suggo, kes nago kärblased tuhhande kaupa omma wõitjate piitsa al langesid. Agga mis sest wigga? Teisa olli jo weel küllalt assemele wõtta! Ja, imme kül, needsinnatsed rahwarõhhujad, tahtsid innimessed, pealegi r i s t i innimessed olla, ja Spaniamaad hütakse weel tännapäwani Paawsti prugi järrele ristiusso kirriko keige essimesseks poeaks ehk keige kristlikkumaks kunningrigiks. Kas Spaniamehhed siis pahhad innimessed ollid? Minne ütle neile sedda! Nad tullid jo r i s t i u s k o Amerikamale toma. Agga rummal rahwas ei tahtnud arro sada, et nende kulda ja maad selle eest ärra anda, jo üsna oddaw hind olli!! —[2]

Kas raamatu ettevalmistaja seda teadlikult taotles või mitte, kuid arenenumas lugejas tekitas antud pilt kindlasti assotsiatsioone eesti rahva ajalooga.

Veel selgemate sõnadega näidatakse rõhujate ja rõhutute vastuolu jutustuses «Juudit»:

Neegriorja kaup lõi õitsema. Puuvilla ja suhkrupilliroo väljail liikusivad, nutsivad, ohkasivad, punaste [s. o. hävitatud indiaanlaste] asemel, nüüd mustad kogud, sõimasivad kupjad, laksus piits ja voolas punane

[2] J. J a n n s e n [Koidula], Perùama wiimne Inka. Trt. 1866, lk. 5—6.

veri musta mulla peale maha. Uhkes majades aga venitasivad valged peremehed asemeil ja pehme padjade peal penikesi liikmeid, kuulsivad, nägivad orjade elu ja — pidasivad seda väga kohaliseks. Mis tarbeks oli siis Jumal musti lojusid loonud, kui mitte valge inimeste orjamiseks?[3]

Jutustuses maroonide poole üleläinud Juudit unistab õiglasemast tulevikust järgmiste tuliste sõnadega:

---ükskord saab, peab aeg tulema, millal kõik see suureline, kõrkjas valge sugu auustades saab oma musti ligimesi nimetama! Inimlikumad, õiglasemad, paremad saame meie mustad rahvas olema, kui nemad valged, rõhujad, saame vaba põlves õnneliku elu elama siin hiilgaval, õitseval pinnal ja uut rahva- ja uut vaimusigitust elule sütitama, kust tõised maad ja rahvas omast kohast võivad õpetust võtta![4]

Pole kahtlust, et need selgesõnalised hinnangud ning üleskutsed lugejaid ja teisi kirjamehi omajagu mõjutasid. Pealegi ei ole kõne all olnud kaks jutustust ainukesed selleteemalised Koidula teosed. Arvesse tulevad veel mõned ajalehes ilmunud jutud. Nendest on meie avalikkusele juba tuttavad Koidula veneainelised tööd, 1869. aastasse kuuluvad «Kosma Minia» ja «Olesja». Esimene neist näitab venelaste kangelaslikku võitlust oma riigi vabastamiseks Poola interventidest, teine (selle eeskujuks on ukraina naiskirjaniku Marko Vovtšoki novelli «Kasaklanna» tõlge Riia saksa ajakirjas «Libelle») käsitleb pärisorjaga abiellunud vaba kasakaneiu traagilist saatust, olles seega feodalismivastase ideega teos. Samasse teema- ja ideeringi kuuluvad veel 1869. aastal «Eesti Postimehhe Juttotoas» avaldatud «Johanna D'Ark», mis kujutab prantsuse rahva võitlust inglise sissetungijate vastu, ja juba 1869. aastal teoksil olnud, kuid tsensuuritakistuste tõttu alles 1874 (lõpetamata kujul) ilmunud «Martiniiko ja Korsika», juturaamat Napoleoni noorusest ning Prantsuse revolutsioonist.

Sealjuures on huvitav märkida, et kõik kolm ülalmainitud eri raamatutena ilmunud jutustust kandsid tiitellehel Johann Jannseni nime, nii et oma aja lugejate silmis oli rõhumise paljastajaks ning vabadusvõitluse heroiseerijaks inimene, keda tema hirmu pärast rahvahulkade aktiviseerumise ees, samuti rahva leplikkusele manitsemise pärast on tänapäeval rohkesti hukka mõistetud. Nende raamatute kohta kinnitas Koidula oma autorsust alles 1880-ndatel aas-

[3] J. Jannsen [Koidula], Juudit. Trt. 1871, lk. 4.
[4] Sealsamas, lk. 169.

tatel kirjavahetuses sugulastega, mis lugejateni jõudis meie sajandil.[5] Sellega pole aga veel öeldud, et Jannsenil ei ole mingit osa näiteks «Perùama wiimse Inka» saamisloos. Terve rida stiililisi võtteid raamatu algul viitab tema iseloomulikule, lapidaarselt rahvapärasele ütlemisviisile. Nii algab «Eestkõne» järgmiste ridadega: «Sähke, sõbrad, siin on jälle üks uus ramat. Teate issegi, et mul sähhärdusse sohhetö peale ennam paljo aega ei olle, olgo siis mõnni widdewiko aeal, kui postitask juhtub täis ollema.» Samuti otsib raamatu kirjutaja oma lugejatega kontakti niisuguste mõttemõlgutuste, küsimuste ja hüüdlausetega kui: «Säh nüüd! Kes nende [päriselanike] käest sedda küssis?» — «Nüüd olli luggo lahti! Suremat patto ei wõinud temma [inka] Roma ussuliste silmas ennam tehha.» — «Wata, nenda hiilgasid Spaniamehhed omma ristiussoga pagganate ees!»

Järgmine siin käsitlemist vajav autor, Viljandi kihelkonnakooli juhataja Mats Kirsel (1841—1907), kelle orjust ja vabadusvõitlust käsitlevad teosed ilmusid juba 1870-ndatel aastatel, andis välja 14 raamatut, mis on silmanähtavalt saksa keelest vabalt tõlgitud. Peale sisuliste väärtuste erinevad need paljudest teistest ümbertöötustest oma lopsaka keele poolest. Kirselilt pärinevad ka kaks veneainelist raamatut («Weodor ja Olga» ning «Peeter Suur ja pärisori»).

M. Kirsel põlvneb eesti rahvusliku liikumise ühest hällist — Paistu kihelkonnast. Ta on sündinud talurentniku pojana Loodi Laanel 8. veebruaril (vkj. 27. jaanuaril) 1841, seega kaks aastat varem kui teine sama kihelkonna mees — luuletaja M. Veske. See eavahe ei takistanud aga Kirselit koos M. Veskega Paistu kihelkonnakoolis õppimast ning pastor Hanseni juhtimisel misjonikooli astumiseks valmistumast. Kui Paistu kooli õpetaja H. Wühner 1858. aastal Tarvastusse uuele kohale asus, sai tema asemele Kirsel, kes juba Wühneri ajal oli Paistus abikooliõpetaja kohuseid täitnud ning vahepeal kihelkonnakooli-õpetaja kutseeksamid sooritanud.

Paistu jäi Kirsel siiski ainult paariks talveks. 1860. a. asus ta õpetajaks vastavatud Viljandi kihelkonnakooli, kus

[5] Koidula kirjad omakseile 1873—1886. Trt. 1930 (tiitellehel 1926), lk. 466. «Perùama wiimse Inka», «Juuditi» ning «Martiniiko ja Korsika» tõelisest autorist räägitakse siiski juba raamatukaupmees G. Vänjas-Rosenbergi «Pärno Kalendris» 1878. aastaks (lk. 26).

töötas 29 aastat. Kool oli Kirseli ajal tublil järjel: mitmed lõpetajad on kõrgemas koolis edasi õppinud ja umbes 50 Kirseli kasvandikku said rahvakooliõpetajateks.[6]

Koolitöö kõrval leidis Kirsel aega ka muuks. Nii oli ta osav aednik ning mesinik. Ta võttis osa Viljandi seltsielust, oli lauluseltsi «Koit» asutajaid, esimene president ja laulujuhataja. Elavat sidet kaasaegse ühiskondliku mõttega näitavad tema avalikud väljaastumised ja kirjanduslik tegevus. Kirseli sidemele rahvusliku liikumise ideestikuga viitab tema sõnavõtt Viljandi kihelkonnakooli uue maja avamisel, kus ta rääkis «ka meie wannemate kurwast põlwest, kuida nemmad enne rummaluse ja orjapõlwe juttad piddid kandma ilma kõige õppetuseta; agga selle ränga koorma al ei olle tulli egga mõek, sõdda egga katk neid maa pealt ärra kautanud. Se rahwas ei seisnud mitte omma sure hulga, waid omma seestpiddise waimo rammo ja meeletuggewuse warral üll[e]wel ja temma mõnnesuggused wallitsused ei olle tedda mitte muuks rahwaks muutnud. Et nüüd jubba nende enneste keskel kallo silmade pealt hakkab kadduma ja õppetud mehhi nende hulgast üllestõusma, siis sawad nemmad weel wähhem wanna porri sisse kinni jäma, waid ikka ennam ärratundma, et «kool rahwa ello on»».[7]

Edasi leiame Kirseli nime C. R. Jakobsoni poolt algatatud Eesti Kirjameeste Seltsi asutajate hulgast. 1887. aastal esitas ta koos kuue ametivennaga tsaarivalitsuse koolipoliitika vastu suunatud palvekirja. See saigi kaks aastat hiljem tema õpetajaametist lahkumise põhjuseks. Jäädes edaspidi ainult Viljandi Pauluse koguduse organistiks, olevat Kirsel endale sirgjoonelise karakteri ning varjamatult poliitiliste seisukohavõttudega kogunud vaenlasi eriti sakslaste ringkonnas. Lõpuks võttis kirikukonvent talt ära korteri kihelkonnakooli majas, kus ta oli nelikümmend aastat elanud ja mille juurde ta oli ilusa viljapuuaia rajanud.

Nende ja muude raskuste, muuseas ka joomise tõttu läks Kirseli elu ja tervis allamäge, kuni ta suri 18. (vkj. 5.) märtsil 1907 Jämejala vaimuhaiglas.

Nagu öeldud, koosneb Kirseli toodang 14 raamatust ja 1898. aastal «Sakalas» ilmunud B. Björnsoni jutustuse

---

[6] M. Kampmann, Eesti vanem ilukirjandus. Trt. 1908, lk. 139.
[7] Uus kihelkonna kolimaja. Eesti Postimees 11. XI 1870, nr. 45.

«Kalatüdruk» tõlkest. Oma tegevust alustas Viljandi kirjamees haledusjutuga «Kannatlikko Hirlanda luggu» (1862, 44 lk.), samuti pani ta eesti keelde ümber muinasjutte («Wiis kentsakat ennemuistest jutto», 1862, 43 lk.), valme («Maggusad Pähkleterrakessed», 1864, 32 lk.) ning avaldas tõlkelisi novelle sisaldava kogu «Essimenne Noor juttomees» (1864, 108 lk.; II tr. 1874). Need raamatud tõusevad tolle aja lugemismaterjali hulgas esile oma elava, humoristliku sõnastuse poolest. M. Kirseli põhilise toodangu moodustavad aga pikemad jutustused, millest mitmes käsitletakse võõraste valitsejate all vaevlevate rahvaste ja orjade elu ning võitlust oma rõhujate vastu. Et Viljandi sulemehel puudusid nähtavasti eeldused algupäraste tööde loomiseks, järgis ta tolle aja jutukirjanduse traditsiooni — saksa rahvakirjanike teoste ümbertöötamist eesti lugejate jaoks. Niisuguste teoste hulka kuuluvad jutustused «Orjaelu» (1872, 92 lk.), «Weodor ja Olga ehk Õe ja wenna armastus» (1872, 96 lk.), «Inimese mõtted ei ole Jumala mõtted» (1873, 192 lk.), «Pimedusest walgusele» (1875, 127 lk.), «Siimon. Ühe Neegriorja elulugu Brasiilias» (W. O. v. Horni järgi, 1876, 116 lk.), «Willem Tell. Üks historialik jutustamine» (1876, 76 lk.), «Kuidas härra, nõnda teender ehk Truu surmani» (1879, 108 lk.), «Peeter Suur ja pärisori. Jut pärisorjade wiletsusest Wenemaal» (1880, 96 lk.)[8] ja «Gustaw Waasa ehk Kuningas ja talupoeg» (G. Nieritzi järgi, 1884, 92 lk.). Kuigi Kirsel hangib oma faabulad võõrastest allikatest, avaldab ta mõnikord mõtteid ka kohalike olude kohta. Nii loeme saksa keelest tõlgitud raamatust «Peeter Suur ja pärisori»: «Pärisorjus, kuda ta endistel aasta sadadel ja veel käes oleval Venemaa ühtlasi Baltimaadel valitses, läks karvapäält Ameerika maa orjapidamisega ühte - - - Vägivaldsed teud, toored liigategemised, olid igapäävased omadused ja pärisorjad selle vastu täieste abita, kus ükski kohtunik neile õigust ei teinud. Ja päälegi aeti põlastavat inimese kauplemist, nimelt naiste ja tüdrukutega, keda tuhandete viisi Türgimaale viidi.»[9] Edasi väidab Kirsel ekslikult, nagu poleks Baltimaadel olnud pärisorjade müümist, vaid ainult rentimine.

---

[8] Selle M. K. nimemärgi all Tallinnas ilmunud raamatu omistab Kirselile M. Kampmaa (M. K a m p m a n n, Eesti vanem ilukirjandus, lk. 141).
[9] M. K[i r s e l], Peeter Suur ja pärisori. Tln. 1880, lk. 24.

M. Kirseli poliitilist teadlikkust ei tule üle hinnata. Rahvaste vabadusvõitlust toetavate teoste kõrval seisab tema kontos jutustus «Kuidas härra, nõnda teender», kus konvendiaega Prantsusmaal valgustatakse täiesti rojalistlikelt seisukohtadelt. Isegi aadliku teenijaskond võitleb selles jutustuses üksmeelselt vabariigi vastu. Edasi ei puudu Kirseli poolt eesti keelde kohandatud teostes religioossed elemendid ning valitsevatesse klassidesse kuuluvate humanistlike tegelaste idealiseerimine. Kuid need jooned on iseloomulikud rahvaraamatule üldse, kaasa arvatud Koidula jutud. Demokraatlikust ideestikust kantud teostena tõusevad Kirseli toodangus kõigepealt esile neegerorjade ebainimlikku kohtlemist käsitlevad jutustused «Orjaelu» ja «Siimon». Oma üksikute süžeeosade tõttu kuuluvad sellesse rühma ka Breemeni kaupmehe perekonnas arenev «Inimese mõtted ei ole Jumala mõtted» ja päranduse pärast tagakiusatud inglise aadlikupoja elujuhtumisi käsitlev «Pimedusest walgusele».

Ideeliselt võitlevam on nendest «Orjaelu», mille sündmustik on seotud XVIII sajandi lõpul Haiiti (Santo Domingo) saarel (Kesk-Ameerika Suurte Antillide saarestikus) toimuva neegrite eduka ülestõusu ja nende juhi neeger Toussaint l'Ouverture'iga. Jutustuse peategelaseks on neegerori Dahoma, keda vastuhakkamiste pärast on koledasti pekstud. Metsakoopas ravib neegrit valge misjonär Armand. Dahoma jutustus oma eluloost avab Aafrikas püütud neegerorjade ebainimliku saatuse kogu selle koleduses. Kirjeldades kannatusi ja peksmisi orjalaeval ning istandustes, nimetab Dahoma orjaperemehi röövliteks, piinajateks ja timukateks; seoses Toussaint l'Ouverture'i ülestõusuplaanidega unistab ta neegrite inimliku elu hommikust ning kättemaksmisest rõhujatele. Ta tõrjub tagasi misjonäri kristlikule halastusele kutsuvad manitsused:

«Ka on kirjutud,» vastas Dahoma põleval vihatujul, «silm silma vastu, hammas hamba vastu, käsi kätt vastu, jalg jalga vastu, põletus põletuse vastu, haav haava vastu, muhk muhu vastu! Igaühele peab kättemaksetud saama! Jäta mind rahule, mo vend! Kättemaksmise tund on ligidal ja on magus roht mo põlevail haavadel, magusam kui sinu taimede mahl. Sinu valged vennad on kümned millionid minu vendadest õnnetumaks teinud, nagu mina olen, ükskord peab kättemaksmise tund tulema! Ükskord saab Jumal näitama, et ta ennast pilgata ei lase! Ükskord saab Jumal valge massadele näitama, et mustad Aafrikamaa poead ka midagi muud ei ole kui inimesed, kõige inimliku tundmusega, nagu nemad. Ühel hiljem, teisel

varem, aga Jumala kohut kutsub nende halastamatu töö hirmsal viisil nende kaela. Dahoma on valmis! Tema tahab oma ja oma vendade piinajate üle kohut mõista.»[10]

Edasi kujutataksegi ülestõusu edukat arenemist ning neegrite kättemaksmist oma rõhujatele. Jutt lõpeb siiski pildiga, kuidas Dahoma muretseb oma inimlikule peremehele ja misjonärile võimaluse mässuliselt saarelt ära sõita.

Kui «Orjaelus» kuuleme orjakauplemisest ainult tagasihaaravalt Dahoma jutustuse kaudu, siis «Siimonis» maalitakse juba üksikasjalik pilt neegrite püüdmisest Aafrika rannikul ning nende piinarikkast küüditamisest üle ookeani, mille jooksul suur hulk orjakauplejate väärtuslikust «kapitalist» hukkub. Nii siin kui ka teiste jutustuste vastavates episoodides kuulub raamatu autori poolehoid rõhututele, kuigi nendes ei kujutata «Orjaelu»-taolist üldrahvalikku ülestõusu.

Küll on seda tehtud aga Euroopa rahvaste ajaloo ainestikku kasutades. Siin tulevad arvesse «Willem Tell» ja «Gustaw Waasa ehk Kuningas ja talupoeg». Mõlemad näitavad maa põhirahvastiku esindajate võitlust võõra võimuga — esimene Schilleri vastava draama kaudu tuttavaks saanud helveetslaste väljaastumist Austria vastu XIII ja XIV sajandi vahetusel, teine raamatu pealkirjas nimetatud Rootsi kuninga võitlust Taani ülemvõimu kukutamiseks 1510.—1520-ndatel aastatel. Mõlemat liikumist on kujutatud rahvalikuna ning vastavalt nende edukale kulgemisele on ka teoste meeleolu optimistlik.

Veneainelistest jutustustest on esimene — «Weodor ja Olga» — lugu aadlike võitlusest pärandi ümber, mis selle seaduslikele omanikele, jutu nimitegelastele, suuri kannatusi toob (Weodor jõuab välja Siberi sunnitöökaevandusteni), kuni Katariina II õigluse jalule seab. Kõrvuti sellega näidatakse aga ka pärandi haaraja — võlgadesse sattunud Peterburi härrasmehe Ivanovi julmust oma majaorjade vastu. Jutustusel «Peeter Suur ja pärisori» on aga hoopis rahvalikum põhi. Siin on peategelaseks Lõuna-Venemaa pärisorine talupoeg Ivan, mõisnik Nelidovi (Nelidohw) tujude ohver; ta peab koos oma saatuskaaslastega kõvas pakases mõisa akna alla tiiki kaevama ning selle kallastele metsa istutama. Selles rängas töös kaotab

[10] M. Kirsel, Orjaelu. Trt. 1872, lk. 67.

Ivan oma naise ja poja, ja kui ta, ise raskes palavikus haige, julgeb lähedaste inimeste matmise juures häält tõsta, otsustab mõisnik ta ainsa toe — tütar Paula — orjakauplejatele müüa. Tüdruk aga põgeneb Peterburi, võttes kaasa isa poolt valmistatud laevamudeli. Peeter I on laevast niivõrd vaimustatud, et tuleb isiklikult Ivani metsiku mõisniku käest vabastama. Iseloomulik on raamatu hukkamõistev suhtumine aadlike tsaarivastasesse vandenõusse, millesse on segatud Nelidov. Seda näidatakse aadlike viha ja kadeduse avaldusena rahvasõbraliku tsaari vastu. Siiski öeldakse lõpuks: «Ja kõik õnnetumad, kes ühtlasi Ivaniga sulase põlve osa kandsid?... Aga Peeter ei julgenud pärisorjuse needmist Venemaa päält äravõtta ja sellega üht suurt viga ärakautada.»[11]

Nagu loeme tsiteeritud raamatu tiitellehelt, pole Kirsel kasutanud otse vene allikaid, vaid toetub saksa veneainelistele juttudele. Ühtlasi tuleb öelda, et ei Kirsel ega ka Koidula pole esimesed vene rahvaraamatu ainete kasutajad eesti keeles. Nimelt ilmus juba 1864. aastal Berend Gildenmanni raamatuke «Krahw Oroslaw ja leitud laps» (46 lk.), mille sündmusterohke faabula saab alguse Peterburis ja areneb edaspidi Pariisis, Inglismaal ja Varssavis. See leidlapseteema, kus usulised ja teenijate alandlikkuse ning pimeda truuduse motiivid seisavad küllalt tähtsal kohal, on oma ideeliselt tendentsilt tunduvalt konservatiivsem ning kunstiliselt teostuselt väheütlevam kui Koidula ja Kirseli jutud.

Kirseli poolt eesti lugejate kätte toimetatud raamatutes jutustatakse süžeid küllalt üksikasjalikult ja ilmekalt. Nendes leitakse aega sündmuste ja situatsioonide (eriti orjade elu stseenide) väljajoonistamiseks, kuid ei puudu ka looduse (eriti lõunamaiste ja Venemaa maastike) kirjeldused. Ühiskonnakriitiliste teemade tõttu annab Kirselile varem omane humoristlike varjunditega stiil siin maad asjalikumale, tõsisele laadile. Sellest hoolimata on Kirselil küllalt emotsionaalsust ja keelelist rikkust, eriti sõnavara osas, kus orjaperemeeste ning -kubjaste väljendustes kohtame rohkesti ka vägisõnu.

Kuigi M. Kirseli kirjandusliku tegevuse lõpposa sattus ajale, kus rahvusliku liikumise perioodi kirjanike noorem põlv arendas juba algupärast jutukirjandust, mis

[11] M. K[i r s e l], Peeter Suur ja pärisori, lk. 96.

kodumaise materjali alusel väljendas sageli analoogilisi rahvuslik-demokraatlikke ideid, oli ka Kirseli tõlkelisel loomingul omajagu tähtsust. Tõlgetes võis võõraid olusuhteid valgustades suurema avameelsusega näidata rõhujate julmust, omandihaarajate südametust ning rahva vaprat võitlust. Kirseli raamatuid loeti omal ajal «suure himuga», nagu kinnitab K. A. Hermann. Eesti Kirjameeste Seltsi koosolekutel tõstis M. Veske ilmunud kirjanduse hulgast heade raamatutena korduvalt esile Kirseli töid, leides, et ka keeleliselt on neis palju vähem puudusi kui teistes. «Willem Telli» kohta märkis ta, et see raamat ei tohi «kellestki Eestlasest lugemata jääda».[12]

Omaette huvi pakub küsimus, kas Kirseli tegevus on ka eesti kirjanduse arengut kuidagi suunanud. Kõigepealt peaks eelnenust selguma, et noor Bornhöhe ei asunud 1879. aastal tööle mitte täiesti ettevalmistamata pinnasele. Ühtlasi on «Tasujal» rida sarnasusjooni Kirseli «Orjaeluga». Peale rõhujate vastu suunatud ideelise tendentsi leiame mõlemas orja peksmise ning puu külge sidumise, tema haavade salajase ravitsemise, haige peitmise tagaotsijate eest, ülestõusnute kogunemise metsas, ülestõusu algust tähistavad tulesambad mägede harjadel ja istanduseomaniku humaanse tütre, keda Dahomaga seovad sõprussidemed, mille tõttu plantaatori perekond pääseb täielikult hävitamisest. «Tasuja» allikaid käsitlevas artiklis mainib H. Salu omakorda möödaminnes teist M. Kirseli raamatut — «Willem Telli».[13] On tõenäoline, et noor Brunberg Kirseli raamatuid luges, kuid teiselt poolt tuleb silmas pidada, et nii «Tasujas» kui ka Kirselil kasutatud faabulamotiivid on rahvusvahelist laadi, kordudes paljudes seda laadi töödes, nõnda et «Tasuja» lugemishimuline autor oli nendega kindlasti tutvunud ka otseselt sakṣa kirjanduse kaudu, kus ajaloolist žanri viljeldi juba romantikutest peale.

Põhjuseks, miks kõne all olev temaatika 1860.—70-ndatel aastatel eesti rahvaraamatusse tungis, on peetud Põhja-Ameerika kodusõda (1861—1865), mis olevat neegri- ja orjaküsimuse aktuaalseks muutnud.[14]

---

[12] Eesti Kirjameeste Seltsi aastaraamat 1877. Trt. 1877, lk. 79.

[13] H. Salu, Eesti «Wilhelm Tell». — H. Salu, Tuul üle mere. Acta Academiae Socialis ser. B vol. 2. Yhteiskunnallinen Korkeakoulu. Tampere 1965, lk. 137.

[14] M. Kampmann, Eesti vanem ilukirjandus, lk. 141.

Eitamata selle fakti teatavat osatähtsust, peame arvestama ka kohalikus elus toimunud sündmusi ja ideelisi liikumisi, mis võisid Koidulat ja Kirselit orjuse ja vabadusvõitluse temaatika poole suunata. Küsimuses on talupoegade pärisorjusest vabastamine Venemaal 1861. aastal, mis andis võimaluse seda minevikku jäänud nähtust kriitilis-hukkamõistvalt käsitleda. Teiseks teguriks oli kahtlemata rahvusliku liikumise feodalismivastane põhitendents, mida kitsaste tsensuuriolude tõttu sai ilukirjanduses kergemini realiseerida välismaiste teemade najal. On küllalt iseloomulik, et Koidula koostas ülalmainitud, rahva väljaastumisi käsitlevad tööd 1860-ndatel aastatel, esimese laulupeo eel ja järel, mis tähistab kõige progressiivsemat ning võitlevamat ajajärku Jannsenite ja «Eesti Postimehe» tegevuses. Otseseid tegevusjuhiseid eestlastele tuletas orjusevastasest temaatikast C. R. Jakobson oma arvustuses L. J. Schwani raamatu «Ewangeliine» (nii jõudis eesti lugejateni üks osa H. Beecher-Stowe'i romaanist «Onu Tomi onnike») kohta: «Ameerikamaa nelja-aastases sõas on sadatuhanded inimesed oma elu kautanud. Ja mikspärast? Et nende ligimesed, vaesed Neegrid, priiks saaksid. Need inimesed võisid oma isamaa auu ja musta Neegri orjade priiuse eest surra, mis oled sina oma eesti vendade priiuse heaks teinud?»[15]

Mis puutub Koidula ja Kirseli eeskujude avastamisse, siis on siin peale saksa rahva- ja noorsookirjaniku Gustav Nieritzi[16] jutustuse «Gustav Wasa, oder: König und Bauer» võimalik päevavalgele tuua kaks laenu Reinimaa rahvakirjanikult W. O. v. Hornilt (Fr. W. Ph. Oertel[17]),

---

[15] C. R. J[a k o b s o n], Uus raamat. Eesti Postimees 11. VIII 1870, nr. 32.

[16] Gustav Nieritz (1795—1876) sündis ja elas Dresdenis, töötades esialgu kooliõpetajana. Ta koostas rohkem kui 100 köidet noorsookirjandust, mis käsitlevad peamiselt ajaloolisi aineid. Samuti tegeles ta kalendrikirjanikuna. Tema jutud ilmusid üldpealkirjade «Jugendbibliothek» (1840—65) ja «Jugendschriften» (1845—54) all.

[17] Friedrich Wilhelm Philipp Oertel (pseudonüüm: W. O. v. Horn; 1798—1867) sündis Hornis (Hunsrücki kiltmaal lääne pool Reini) ja oli vaimulikuks Mannbachis ning Sobernheimis. 1846. aastast kuni elu lõpuni andis ta välja kalendaariumiga varustatud rahvaraamatut «Die Spinnstube», 1858—65 toimetas ta ajakirja «Die Maje». Oma jutte on Horn avaldanud seeriates «Gesammelte Erzählungen» I—XIII (1850—59), «Des alten Schmiedjakobs Geschichten» I—III (1852—54), «Rheinische Dorfgeschichten» I—IV (1854) jt. Hornilt on ilmunud üle 100 eri raamatu.

kes on tuntud J. V. Jannseni põhiallikana.[18] Nimelt toetub Jannseni-Koidula «Perùama wiimne Inka» Horni jutustusele «Huaskar. Eine Erzählung aus der ersten Hälfte des sechzehnten Jahrhunderts» ja Kirseli «Siimon» sama autori tööle «Siimon. Lebensgeschichte eines Negersclaven in Brasilien». Mis puutub Kirseli «Orjaelusse», siis Haiiti sündmused ning Toussaint l'Ouverture'i võitlus olid saksa rahvakirjanduses küllalt populaarsed, mistõttu ainult pealkirjade järgi on võimatu kindlaks määrata, millisele allikale toetub Kirsel. Sama võib öelda ka tema «Willem Telli» kohta.

Eelnenust peaks selguma, et tõlkelisel rahvaraamatul võis teatavatel ajamomentidel olla oluline koht kirjandusprotsessis, kus ta peale muu valmistas pinnast algupärase rahvusliku kirjanduse uutele nähtustele.

---

[18] Vt. M. Tork, Jannsen Horn'i laenulisena. Eesti Kirjandus 1933, nr. 8, lk. 353—368, nr. 9, lk. 436—446.

JAKOB LIIVI TULEK KIRJANDUSSE

Kahtlemata väärib kirjaniku loomingust kõige tõsisemat tähelepanu tema küpsete aastate toodang. Samal ajal ei saa aga eitada ka ühe või teise autori esimeste sammude jälgimise vajalikkust, sest kirjaniku maailmavaate ning esteetiliste tõekspidamiste kujunemist tundes võime nii mõndagi paremini mõista tema hilisemas arenemises. See pole teisiti ka Jakob Liivi (1859—1938) puhul, kelle kirjamehetegevuse algus langes ühiskondlikult elavasse ajajärku — 1870.—80-ndate aastate vahetusse. Pealegi on Jakob Liivi kirjandusse astumise küsimuses, nagu kohe näeme, vaja teha mõningaid korrektiive: tema avalikku esinemist luuletajana on tahetud viia kaugematesse aastatesse, kui faktid seda tõendavad. Isegi niisuguses põhjalikus uurimuses kui F. Tuglase «Juhan Liiv» kinnitatakse Jakob Liivi luuletegevuse kohta, et see olnud 1882. aastal «ajalehis ilmunud tööde kaudu laiemaltki tuttav».[1] Tegelikult oli tal selleks ajaks ilmunud ainult üks luuletus, seegi varjunime all.

Jakob Liivi ümmarguste sünnipäevade puhul räägiti tema eluajal tavaliselt ka kirjandusliku tegevuse juubelist, millele vastavalt tema esimesed värsid peaksid ilmunud olema aastal 1879. Keegi H. P. märgib koguni suure täpsusega: «Esimene ilukirjandusline töö (luuletus) ilmus aga mainitud lehes [«Eesti Postimehes»] 1879. a. algul - - -»[2] Samas väidetakse, et Jakob Liiv pole oma varasemaid töid omaenda nime all avaldanud, vaid on kasutanud nimemärke *-i-* ja *-ii-*, samuti pseudonüümi *Doll* (ajalehe tekstis küll *Dall*, mis aga on ilmne trükiviga).

[1] F. Tuglas, Juhan Liiv. (Teosed VI.) Tln. 1958, lk. 81.

[2] H. P. [= H. Prants?], Jakob Liivi kolmekordne juubel. Postimees 28. II 1924, nr. 58.

Asi peaks selge olema. Kui aga lahti lüüa «Eesti Postimees» 1879. aastast, siis me sealt ülalkirjeldatud tunnustega värsikatsetusi ei leia. Aastakäigu algusnumbrites on kolm luuletust: kaks neist kannavad allkirja *J. -bb-.* ja kolmas initsiaale *A. H. W.*, milledest viimased kuuluvad ilmselt A. H. Willigerodele. Muidugi võis Jakob Liiv peale H. P-le teada olevate varjunimede kasutada veel teisi, sest tema pseudonüümika on läbi uurimata.[3] Võimalik ka, et Jakob Liiv 1879. a. algul luuletuse «Eesti Postimehele» saatis, kuid see jäi siis avaldamata.

Kirjaniku esimeste tööde trükis ilmumise aja kohta ei too selgust ka tema küllalt üksikasjalikud memuaarid «Elu ja mälestusi». Küll loeme sealt aga palju muud tulevase luuletaja maailmavaatelise ja kirjandusliku kujunemise kohta. Nii selgub, et Liiv pole luuletama hakanud mitte aastal 1879, vaid selle «parandamatu haiguse» omandas ta juba oma «viimasel karjapõlve suvel» (nähtavasti 1872), kusjuures värsside riimimise kunsti õpetas talle vanem karjakaaslane — Lahepera küla noormees Juhannes Saul.[4] Peagi ilmus noormehena külakooli lõpetanud Jakob Liivi eluringi ka armastusluulet inspireeriv Leeni (= Leena Allik). Umbes kolm aastat saatis Liiv talle kirju ja salmikuid, siis aga olevat jõukas neiu tulevase poeedi tema vaesuse pärast hüljanud. Nii vähemalt kujutab asja Jakob Liiv ise.[5] Kuid see pettumus ei takistanud Oja talu rentniku poega endale uut «pruuti» otsimast. Nagu selgub sõber Friedrich Kärnerile kirjutatud kõige varasematest säilinud kirjadest[6], on ta 1879.—80. aastal rünnanud viimase õe Marie südant ja saatnud talle samuti luuletusi. Üks niisugune, mis on lisatud Jakob Liivi 29. juuni 1880. a. kirjale, koosneb seitsmest salmist ja kannab pealkirja «Hüüdmine neijule». Et see on vanim teada olev Jakob Liivi luuletus, siis tsiteerime selle iseloomulikumad salmid:

---

[3] Näiteks teab A. Jürgenstein, nagu oleks Jakob Liiv oma esimeste ajalehtedele saadetud luuletuste all kasutanud nime *Dr. Toll* (Postimees 2. II 1929, nr. 60). Kuigi ka kirjanik ise väidab, et ta on Kodavere kihelkonnakoolis raamatute taga istumise pärast kaasõpilastelt saanud hüüdnime «saksa mees Toll» (J. Liiv, Elu ja mälestusi, Trt. 1936, lk. 41), näib siiski kindel olevat, et Jakob Liiv on pseudonüümina kasutanud ainult *D*-list kuju *(J. D.* ja *J. Doll)*.

[4] J. Liiv, Elu ja mälestusi. Trt. 1936, lk. 34.

[5] J. Liiv, Elu ja mälestusi, lk. 36.

[6] KM KO f. 78 m. 3:11.

I.

Hääd ööd, hääd ööd Su'l kaugel sääl
Magades mõtle minu pääl!
Sind minu magus marjuke,
Kõik vagad vaimud varjage.
Sind rõõmust'ku hääd unenäod,
Kui täna öösel voodi vaod.

II.

Oh armu väed, oh armu väed,
Te'e olete kui kõrged mäed!
Ei lunasta Teid kallis kuld,
Ei karda Teie põrgu tuld.
Te'e panete mind rändama
Pimedal öödel kartmata.

III.

Oh armastus, oh armastus!
Kui otsata S'u vägevus.
Su maja on tõest paaradiis
Kus hõitsed sees mu kena roos
Kas sütitad mu sees üht tuld
Mis selgem leegitseb kui kuld.

IIII.

Oh neijuke! oh neijuke!
Mi'l nimetad mind peijuke!
Kui Seeter Liibanooni mäel,
Nii seisad Sa töös välja pääl,
Ning äratad mu'l armastust,
Mis hüüab: «Jäta magamist!»

VII.

Oh armas pruut, Oh armas pruut
Ära valitse omal enam uut!
Mu palve pääle ütle «Ja»,
Siis tahan ma Sind uskuda,
Ning õpi hoolsast jäta muud,
Siis oled minu armas pruut.[7]

Et kirjanik pole toodud värsse kunagi avaldanud, näitab, et need olid mõeldud isiklikuks otstarbeks. Teiselt poolt võime aga tsiteeritud katkendi järgi otsustada, et Jakob Liivi värsikäsitlust iseloomustab veel 1880. aastal küllalt algeline laad. Samal ajal olid tema ühiskondlikud vaated juba tublisti küpsemad. Nende mõistmiseks peame aga ajas pisut tagasi minema.

[7] KM KO f. 78 m. 3:11, l. 2/5—2/6.

Jakob Liivi arenemisele avaldas tunduvat mõju õppimine Kodavere kihelkonnakoolis (1875—79) edumeelse kooliõpetaja Juhan Jürgenstein-Lille juures. Ka kirjamehena tuttav Jürgenstein pani suurt rõhku eesti keele õpetamisele. Siin kujunesid Kreutzwaldi «Kalevipoeg» ja «Rahunurme lilled», samuti Reinvaldi ja Koidula luuletused Jakob Liivi armsamaks lektüüriks.[8] Ühtlasi tegi Jürgenstein õpilastele sageli ülesandeks kirjandeid koostada. Kehvast kodust põlvnev Jakob Liiv tunnistab avameelselt, et sellest tööst sugenes talle kahesugust kasu: peale oma tarbe kirjutas ta kirjatöid ka jõukamatele kaasõpilastele, kes muretsesid talle vastutasuks paberosse. Kuid samal ajal suubusid Jakob Liivi kontosse ka juba esimesed rahalised honorarid: ta nimelt aitas maksu eest külapoistel tüdrukute kohta pilkelaule riimida.[9]

Kui Jakob Liiv 1878/79. a. talvel koos mõne teise noormehega Kodavere kihelkonnakooli juures koolmeistrikutseks ette valmistus, oli J. Jürgensteinil võimalus oma uueaegseid vaateid üksikasjalikumalt välja tuua. Nii räägib Jakob Liiv tema vabameelsest piiblitõlgendusest, kus Jürgenstein juutide Egiptuse orjapõlve käsitledes olevat vihjanud, et keegi ei räägi sellest, kuidas «meie oma kodumaal seitsesada aastat vangipõlve oleme kannatanud - - - Võib-olla ei olnudki juutide elu Egiptuses nii halb kui meil siin minevikus - - -».[10] Jürgenstein olevat kinnitanud, et meilgi on Mooses tulemas, kes rahva kannatustest välja viib, mõeldes sellega C. R. Jakobsoni.

Pole siis ime, et Jakob Liiv kujunes tagurlust vihkavaks ning progressi eest väljaastuvaks ühiskonnaliikmeks. Juba õitsipoisina olevat ta metsas pidanud oma kaaslaste kiituse saatel kohaliku pastori Vossi vigast keelt parodeerivaid jutlusi.[11]

Kui me ei saa praeguses uurimisjärgus veel kinnitada, et Jakob Liivi esimene luuletus 1879 ilmus, siis on teiselt poolt võimalik sellesse aastasse paigutada tema ajakirjandusliku tegevuse algus. Nimelt leiame «Eesti Postimehe» 13. juuni numbrist allkirja *J. L. . v.* kandva kirjutise Kodavere seltsi- ja kultuurielu edenemise kohta. Seal tõstab

---

[8] J. Liiv, Elu ja mälestusi, lk. 46—47.
[9] Sealsamas, lk. 45—46.
[10] Sealsamas, lk. 51.
[11] Sealsamas, lk. 55.

autor esile eriti opman Funke ja metsaülem Grossi teeneid ning taunib neid, kes esialgu «isa-isade tarkusest ehk rumalusest kõvasti kinni pidasivad ja teistele ära püüdsivad seletada, et seda [= seltsielu arendamist] sugugi tarvis ei olevat.»[12]

Tsiteeritud kirjutises suhtub kahekümneaastane rahvakooliõpetaja kandidaat valitsevatesse oludesse ning Kodavere vaimuelu arenemise perspektiividesse ilmselt heatahtlikult ning optimistlikult. Seda ei saa me tema kohta enam öelda järgnevast aastast säilinud materjalide põhjal. Nimelt asus Jakob Liiv 1880. a. jüripäevast Triigi valla Avispea kooli õpetajaks Väike-Maarjasse, kus haritlaste osavõtt rahvusliku liikumise üritustest oli tunduvalt elavam kui Kodaveres. Kohalikus Eesti Aleksandrikooli komitees, mille kirjatoimetajaks Jakob Liiv 1880. a. suvel sai, valitses radikaalne jakobsonlik vaim, mis viis siinsed seltsitegelased mitmesuguste konfliktideni reaktsiooniliste võimumeestega ja rahva mahajäänud osa esindajatega.

Sellest võitlusest võttis Jakob Liiv aktiivselt osa, kuni ta naaberkihelkonna Simuna köstri V. Normanni tõlkelise raamatu «Vaimulikud raasukesed» I osa avaliku naeruvääristamise eest 1883. aastal kooliõpetajaametist vallandati.[13]

Väike-Maarjas töötamise ajal arenes Jakob Liivi maailmavaade radikaalses suunas, mis selgub ka tema ajakirjanduslikest väljaastumistest. Kõigepealt ei saada ta 1880. aastal oma kaastööd enam «Eesti Postimehele», vaid sellega opositsioonis olevale «Tartu Eesti Seitungile», samuti on tema teemad ja hinnangud erinevad 1879. a. omadest. Näiteks astub ta välja koolide saksastamise vastu.

Nimetähtede *J. D.* all avaldatud kirjutisest selgub, et Jakob Liiv on üht Virumaa kooli külastades selle seinal märganud kodukorda, kus leidus punkt: «Igga õppija ei wõi enneste keskis Eesti keelt räkida.» Jakob Liiv näitab oma sõnavõtus, millist kahju säärane ettekirjutus toob lapse kõne arenemisele, rääkimata selle nõude üldisest pentsikusest, sest artikli autor oli kodunt välja tulnud teadmises, et «Eestimaal Eestikeel piab valitsema».[14]

---

[12] Eesti Postimees 13. VI 1879, nr. 24.
[13] J. Liiv, Elu ja mälestusi, lk. 71—101.
[14] Tartu Eesti Seitung 14. V 1880, nr. 19.

Eelmise aastaga võrreldes on Jakob Liivi vaated diametraalselt muutunud ka Kodavere vaimuelu suhtes. See selgub tema kirjutisest, mis ilmus pseudonüümi *Peipsi randlane -i-* all «Tartu Eesti Seitungis» 27. juunil 1880. Põhjuse kirjutamiseks andis J. Lille (Jürgensteini) juhuslik märkus «Eesti Postimehes», et «vana pimeduse aja pärandused siin [=Kodaveres] veel paksemalt hariduse taevast kinni katavad, kui mitmes mujal kohas».[15] Sellele vaidles vastu keegi K. M.[16] Jakob Liiv asub pikemas sõnavõtus oma endise õpetaja väidet tõestama. Ta näitab, kuidas Kodaveres on Aleksandrikooli komitee välja surnud, kuidas rahvas koolmeistreid, kes loevad enamasti ainult «Ristirahva Pühapäeva Lehte», palvetundide pidamise oskuse järgi hindab, kuidas kalurite hulgas on säilinud ebausk, kuidas rahva eesotsas seisvatel inimestel puudub iseseisev mõtlemine.[17]

Täiesti analoogilist keelt räägivad Jakob Liivi eespool mainitud erakirjad Fr. Kärnerile. Ühtlasi kuuleme nendest, et Jakob Liiv on «Sakala» vaimustatud lugeja. Ta soovitab ja saadab seda ajalehte ka oma Kodavere sõpradele: ««Sakalad»! See sõna ajab vere minu rindas keema, kui ma selle pääle mõt[l]en ja sellega võitlen, kas Teie ka tõeste Sakalaid lugeda tahate. Küll palkaksin ma tuult posti meheks, kes neid senna kannaks, et Teie Kiisaga enam vaimu haridusele ligemalle jõuaksite.»[18] Teisal nimetab ta «Sakalat» oma katekismuseks.[19]

Sellises olukorras pole ime, et Jakob Liiv «Sakala» toimetajaga ka isiklikku kontakti otsis. Samal ajal oli C. R. Jakobson Väike-Maarja koolmeistri kirjutisi märganud. Nimelt trükib ta «Tartu Eesti Seitungi» järgi ära *J. D.* ülal kirjeldatud artikli eesti keele kõnelemise keelust koolis, suunates selle oma saatesõnas «Ristirahva Pühapäeva Lehe» vastu, kes saksastamist eesti koolides oli äsja eitanud.[20]

Jakob Liivi esimene kiri C. R. Jakobsonile on kirjutatud siiski juba enne mainitud «Sakala» sõnavõttu. Nimelt ei

---

[15] Eesti Postimees 19. III 1880, nr. 12.
[16] Eesti Postimees 14. V 1880, nr. 20.
[17] Tartu Eesti Seitung 27. VI 1880, nr. 25. Vrd. ka *Ühe endise Kodavere mehe E.* sõnavõttu «Eesti Postimehes» 4. VI 1880, nr. 23.
[18] Jakob Liiv Fr. Kärnerile 29. VI 1880.
[19] Jakob Liiv Fr. Kärnerile 25. IX 1880.
[20] Saksastamisest. Sakala 14. VI 1880, nr. 24.

saadetud sellele ajalehele ainult kaastööd, vaid ka salajasi materjale ja teateid Jakobsoni vaenlaste väljaastumistest ning ähvardustest, samuti pöörduti tema poole palvega anda selgitust poliitilistes või maailmavaatelistes küsimustes. Viimati märgitud eesmärgil saatsid 22. aprillil 1880 «Sakala» toimetajale kirja ka koolmeistrid J. Luht (Lucht) ja Jakob Liiv, märkides: «Oleme küll juba ise ära tunnud, et see kõik väga lapse kingus käib, mis iga p[üha] p[äeval] k[irikus] meile kuulutakse. Õigeste räägitud, see ka sugugi enam meile külge ei hakka, sest kõik see ei sünni sellega kokku, mis tarkuseks nimetakse.» Ometi paluvad nad Jakobsoni neile eraldi kirjas teatada, «mis Teie isi ja kõik õpetadud rahvad kiriku õpetusest arvavad, kas see iialgi nõnda lapsik võib olla, kui rumalatele pähe püstetakse».[21]

7. juulil 1880 saadab Liiv juba «Sakalale» kaastööd, nimelt «Balti papa» (= J. V. Jannseni) vastu suunatud «Nalja Marti ja Kalja Pärti» ning tutvustab oma varasemat ajakirjanduslikku tegevust. Jakob Liivi esimene kaastöö ei leia siiski avaldamist. Sama aasta lõpul on tal peale tellimuste saatmise veel olulisemat edasi anda. Nimelt teatab Jakob Liiv, et M. Lindenberg, parajasti Rakveres ilmuma hakanud «Valguse» toimetaja, «püiab kõiki Viru maa koolmeistrid Sakala vastu ülesse kihutada - - - Ta maalib nendele ilusaste ette, et Teie ei piavat küla koolmeistritest midagi lugu pidama, sõimata alati neid küla prohvessoriteks, une prohvessoriteks ja seda ja tõist». Jakob Liiv koos oma kolleegidega soovib, et Jakobson avaldaks juhtkirja, kus oleks kooliõpetajate töötingimusi käsitletud ja näidatud, missuguste «elukate» kohta ülalmainitud halvustavad nimetused käivad. Jakob Liiv lõpetab: «Ma tahan seda ka edes pidi veel teha, et kõik selle mehe sopased ütelused ülesse tähendaks, paraja aja tarvis.»[22]

1881. aastal läkitab Jakob Liiv «Sakalale» kriitilise kirjelduse selle kohta, kuidas üks Kodavere koolmeister püüab ebausku sel teel laste seast kaotada, et ta viimaseid mitmel viisil hirmutab. Ka see teade pole «Sakalasse» pääsenud. Küll aga oli Jakobsonile teretulnud 16. veebruaril 1882. aastal saadetud kirjutis Virumaa (Väike-Maarja) talupõllunduse mahajäämuse ja selle põhjuste kohta. Nüüd

[21] KM KO f. 47 m. 26:27, l. 10/39.
[22] KM KO f. 47 m. 25:16, l. 2/2—2/3.

aga astub vahele tsensuur: käsikiri on tervenisti punase tindiga kustutatud ja äärelt leiame tsensuuriametniku P. Metsa märkuse: «Kõik see kiri ei või mitte trükitud saada. Metz.» Et kõne all olev kirjutis on Jakob Liivi kõige teravam mõtteavaldus vaadeldaval perioodil, toome ta siin tervikuna ära.

Virumaalt kirjutatakse meile:

Iga Eesti-isamaa-poja süda tunneb rõõmu praegusel ajal ajalehtedest lugedes, kudas meie isamaa suuremalt osalt kõiges omas pühas püüdmistes ja vaimu elus edeneb. Ka meid virulaisi rõõmustavad niisugused sõnumed, kudas mõnes kohas meie rahva seas koolide, põlluharimise ja põllumeeste Seltside eest muret peetakse, et selle läbi rahva vaimu elu ikka kõrgema pulga peale seadida. Siiski kurvastavad need teadused meid ka oma jagu, ja nimelt sellepoolest, et meie oma eluga tõistest piame taga jääma. Nüüd küsib ehk mõni: «Kes teib käsib siis laisad olla, et mitte tõiste eesmärgi järele edasi ei püija?» Neile pian kostma, et meie seda kõigest hingest teeksime, kui mitte jalad ühe tugeva kammitsaga seotud ei oleks. Nimetatud kammits on nelja kordne. Esideks orjame meie veel suureste mõisat. Ehk seda orjust küll pehmendadud nimega «abitegu» nimetakse, siiski, kui järele katsume, mill viisil ta meie kodust põllu tööd takistab ja kõige kibedamal töö ajal pered oma põldudelt mõisa väljadelle kubja käsu alla tööle sunnib, siis võime teda küll «teoorjuseks» nimetada. Peälegi on tal vana orja aja nägu. Kui vilja kogumise ajal Virumaa mõisa väljadest mööda minna, siis paistab küll kudas emad telgid ülesse on löönud, mille varjus laste kiigud ripuvad, vankrid ja hobused seal samas ligi kordas laagris seisavad ning inimesed salkade kaupa nagu murdu tööd teevad, siis piab küll arvama, et viiekümne aasta eest orjusel seesama nägu oli. On nüüd praegusel orjusel endine nägu, siis muidugi mõista piab temal ka endine magu juures olema, mis meid keelab tõiste maanurgadega ühes astuda. Tõiseks harime meie põldusi suuremalt jaolt nõnda, kudas isa-isad seda saja aasta eest tegivad. Ka ei sa sugugi selle piale vaadata kudas tiadus sellepoolest kasvanud ja maksud ülenenud on. Miks meie nõnda tegema piame, tuleb sellest, et talumaad veel palju kohtades põle kruntidesse pantud, vaid ikka üks põld verst maad tõisest kaugel seisab. Sellest siis ka tuleb, et peremees, kellel kuue-päeva koht käes on, paar lehma ja 3—4 lammast võib pidada, kes tema laijalised põllud piavad ära väetama. Küll tahaksime põllu heina kasvatamisega, kasinalle metsa heina puuduselle abi teha ja nõnda loomade pidamist suurendada, mida aga mitte enne teha ei või, kui maad kruntidesse on pantud. Need üleval nimetadud vigadused teevad, et meie suure igatsusega pealinnast revidentisid ootame, kes ehk seda ära elanud aega aitaksivad uuendada. — Kolmandaks puudub meil põllumeeste selts, kust põlluharijatele kõige enam õpetust tuleb, mõnedgi puudulikud asjad läbi räägitud ja kõrgema kohale teadustadud saaksivad.

Neljandaks elame meie vanal viisil suurtes külades koos, mille keskel ehk lähikondas ikka kõrts seisab, mis needgi vaevaga teenitud kopikad nõdremate käest välja meelitavad. Need neli asja on, mis meid ei lase rikamaks saada, ega ka põllutöös praeguse aja nõudmise järele tõiste Liivimaa Eesti vendadega edasi tõtata.

Saateks oli Jakob Liiv lisanud järgmised read:

Austadud Sakala Toimendus!

Kui need paar rida, mis ma seie ülesse olen pistnud, trükimiseks piaksivad kõlbama, siis palun, et mitte minu nime ei nimetaks; ei ka mitte kirja vastuses.

Triigis 16. Küünla k. p. 1882.

Auupaklikult
J. Liiv.
Triigis Virumaal.[23]

Selle kirjutisega lõppes Jakob Liivi korrespondents C. R. Jakobsoniga, sest viimane, nagu teame, suri juba 1882. a. märtsis.

Jakob Liivi sõnavõtud 1879.—82. a. ajakirjanduses näitavad tema tähelepanu pöördumist järjest keskse mate küsimuste poole, tema maailmavaate arenemist Jakobsoni poolt juhitud feodalismivastase võitluse suunas. Pärast 1882. aastat näib aga Liiv tagasi tõmbuvat, eriti mis puutub avalikesse sotsiaalpoliitilistesse sõnavõttudesse. Ühelt poolt põhjustas seda ta tähelepanu kaldumine luuleloomingule. Teiselt poolt asus Liiv pärast Avispea õpetajakohalt vallandamist (1883) Uniküla mõisa kirjutajaks, mis viis ta aadliku otsesesse alluvusse. Tõsi küll, ta läheb aasta pärast jällegi koolitööle, seekord Pandiverre, kuid muutunud poliitilistes oludes pole Jakob Liiv enam vähemalt otsest aadlivastast radikalismi ilmutanud. Mõned allikad peavad Jakob Liivile iseloomulikuks koguni «kahe otsaga mängu», mille üheks pooleks olevat olnud koostöö mõisnikega põllumeeste seltsis ja nendele pidulikel juhtudel luuletuste kirjutamine ning kiidukõnede pidamine.[24]

1880-ndate aastate keskel tõusis Jakob Liivi elus olulisele kohale ilukirjanduslik tegevus. Seda tõendavad nii tema esikkogus leiduvad dateeringud kui ka ajakirjanduses avaldatud luuletuste arvu kasvamine. Kui Jakob Liivilt ilmus 1881. aastal ainult pühendus «Valgusele»[25] (mis kasutada olevatel andmetel peaksid olema tema esimesed trükis ilmunud värsid), 1883 kaks luuletust, siis 1885. aastal on registreeritud juba 11 luuletööd. Viimati mainitud aastal hakkab ta oma luuletusi saatma Kunderile «Meelejahutaja»

[23] KM KO f. 149 m. 19:16.
[24] J. Sõster, Väike-Maarjas oli ju... KM KO f. 126 m. 4:4, l. 15, 39.
[25] J. Doll, Valgusele. Valguse Lisaleht 19. III 1881, nr. 14.

jaoks, kus nad ilmuvad juba autori täie nime all. Ühtlasi märgib Jakob Liiv, et kokkupuuted Kunderiga on talle olnud õppetunniks; Kunder olevat teda julgustanud kirjapõllul töötama ning ennustanud häid saavutusi tulevikus.[26] Samal ajal arendas Jakob Liiv ennast Pandivere mõisast laenatud saksa kirjanduse najal. Kokkuvõttes võib kirjanik Pandivere perioodi (1884—86) kohta öelda: «Kaks aastat, mis ma Pandiveres olin, olid mulle väga tähtsad. Võisin ennast õppides täiendada ja luulekunstis arendada. Seal juba kirjutasin mõned lühemad lugulaulud, vaatasin oma senised lüürilised laulud arvustavalt läbi, parandasin ja viimistlesin neid, kõrvale jättes, mis nõrgaks pidasin, ja seadsin trüki tarvis kokku «Viru kandle» esimese jao, mis 1886. aastal rändava kaupmehe M. Lepiku kirjastusel ilmus.»[27]

Jakob Liivi esikkogu sisaldab 58 luuletust, millest temale endale kuuluvad 49; ülejäänud värsid on kirjastaja poolt lisatud M. Veske jt. luuletused, mõned neist C. R. Jakobsoni surma teemal.

28-aastase parnassile saabuja värsivihik ei kujunenud meie luule ajaloos mingiks tähelepanu äratavaks sündmuseks. Kuid kirjaniku enda arengus oli tal kindlasti oma tähtsus. Me leiame siit juba Jakob Liivi luuletajaisiksuse põhilaadi ja põhiteemad, tema ande võimalused ja piirid, mille raamides kulges kirjaniku hilisem edenemine. «Viru Kandle» esimeses vihikus domineerivad XIX sajandi lõpu eesti värsitoodangule iseloomulikud teemad: armastus («Su pale kui hommiku puna»), eriti armuvalu («Üksinda», «Nutja süda»); loodus («Kevadel») koos loodusparalleelidele ehitatud mõtisklustega («Kuusk»); ei puudu aga ka hilisemale Jakob Liivile iseloomuliku lugulaulu («Emajõgi») ja allegoorilise žanri esimesed näited. Samuti kohtame juba Peipsi-ainelist koduluulet («Kuldsed kaldad»). Jakob Liivi esikkogus valitseb üldise idealistliku elukäsituse taustal teatav nukker, kuid abstraktsusse kalduv põhitoon. Luuletaja kunstnikutemperament pole just erk ega kisu seepärast ka lugejat eriti kaasa. Ta luuletuste tundesisus avastab tänapäeva lugeja kohati võltsi, luulekujundid on mõnigi kord alles juhuslikud, ähmased või riimi pärast sisse võetud. Tänapäeval unustusse vajunud värsside hul-

[26] J. Liiv, Elu ja mälestusi, lk. 110.
[27] Sealsamas, lk. 117.

gas leiame aga ka õnnestunud valmi «Konnad», mis sai koolilugemike kaudu populaarseks.

1886. aastal nägi trükimusta ka Jakob Liivi esimene proosapala; nimelt ilmus «Meelejahutajas» tema elufilosoofilise sisuga dialoog «Sõprade kõne»[28], mis autori tunnistust mööda oli valminud juba 1879. aastal Varnjas, kus Jakob Liiv töötas abikooliõpetajana.[29]

Siitpeale algas Jakob Liivi kirjanduslik tegevus, mis kestis küllalt pika elu lõpuni, haarates kogumahult mitukümmend eri raamatut ning arenedes kõigi žanrite — lüürika, eepika, dramaatika, lüroeepika ja ilukirjandusliku publitsistika (memuaarid) alale. Kuigi see koolmeistri, raamatukaupmehe jm. kutsetöö kõrval sugenenud toodang pole esmaklassiline, on Jakob Liiv vähemalt lüroeepika ja näidendi alal andnud kirjandusloosse püsima jäänud väärtusi.

---

[28] Meelejahutaja 13., 20., 27. VI 1886, nr. 22—24.
[29] J. Liiv, Elu ja mälestusi, lk. 110.

JUHAN LIIV JA TEMA AJA KIRJANDUSLIK MÕTE

KIRJANIKU 100. SÜNNI-AASTAPÄEVA PUHUL

Tuhande kaheksasaja kuuekümne neljas aasta!

Uutest agraarseadustest hoolimata polnud talurahva põhimass veel teoorjuse kangestusest virgunud. Murrangu ended aga olid märgatavad. Seda tõendas Mahtra ja Anija meeste õigusenõudmine, seda tõendas «Kalevipoja» ilmumine. 1864 hakkas Jannsen Tartus välja andma «Eesti Postimeest». Samal aastal esitati keisrile Lõuna-Eesti talupoegade palvekiri, mis oma kollektiivse laadi tõttu tähendas ärkava rahva esimest sammu. Tuleviku peidus seisis aga eesti rahvusliku kirjanduse ning kultuuri arendamine, niivõrd kui see on seotud L. Koidula, C. R. Jakobsoni, M. Veske, J. Hurda jt. tegevusega 1860.—1870-ndatel aastatel.

Sellel paljutähenduslikul ajamomendil — 1864. a. 30. aprillil — sündis Alatskivil Riidma kandikoha vihusaunas Juhan Liiv, kes veerand sajandit hiljem rääkis juba kaasa eesti kirjanduse järgmise arenemisjärgu — kriitilise realismi — saabumisel ja oma elu lõpposas kujunes üheks suurimaks eesti lüürikuks.

Loomingulist tegevust alustas J. Liiv 1880-ndatel aastatel, mida meie kirjandusloos on käsitletud mõõnaajana, millal lokkas ideetu epigonism. Rahvusliku liikumise kriisiperioodil oli selline elust irdumine ootuspärane. Kuid ühiskonnas ja kirjanduses kohtame kõrvuti vana ning iganenuga ka tekkivat uut, mis pälvib edasise arengu seisukohalt erilist tähelepanu, kuigi mõnikord on seniste traditsioonide domineerimise tõttu raske uusi tendentse näha.

Ja meiegi kirjandus liikus 1880-ndatel aastatel edasi. Üheks huvitavaks nähtuseks oli see, et nüüd tõusis kirjanduslikus avalikkuses esmakordselt täie teravusega loomingumeetodi küsimus, tekkis poleemika tegelikkuse kujutamise viisi ja kirjanduse ülesannete ümber. Ühelt poolt sundis see võitlus kirjanikke oma seisukohta väljendama,

teiselt poolt aga organiseeris tõsisemalt ka nende loomingulist praktikat. Küsimuses oli realisminõude esiletõusmine. Selle sotsiaalseks eelduseks oli kapitalistliku süsteemi arenemisest tingitud ühiskondlike vastuolude teravnemine: seni valitsenud õpetlik-idealiseeriv laad ei olnud nende vastuolude peegeldamiseks enam võimeline. Eesti sõnakunsti sisemises edasiliikumises tähendas see aga kirjandusliku kultuuri jõudmist niisugusele tasemele, et meetodi küsimus omandas juba määrava tähtsuse, kujunedes ühtlasi avaliku arutluse aineks. Eelnenud aastakümnetel, eesti rahvusliku kirjanduse rajamise aegadel, liikus meie kirjanduselu alles niivõrd endastmõistetavates raamides, et põhimõttelist laadi küsimused ei saanud veel ajakirjanduses ega olulisel määral ka autorite omavahelises suhtlemises kõne alla tulla. Ei olnud kirjanduslikke rühmitusi, ei avaldatud «manifeste», kirjavara soetati vastavalt oma maailmavaatele, lugemusele ja arusaamisele ajajärgu vajadustest. Seetõttu leidub vastuolusid ka niisuguste sihiseadjate kirjandusmetoodilistes avaldustes, nagu oli Kreutzwald[1], rääkimata lihtsate kirjameeste ebateadlikkusest. Selleaegse proosa metoodilist indiferentsust näitab ka fakt, et veel nõukogude perioodil on näit. J. Pärna iseloomustatud niihästi realistide eelkäijana[2], naturalistina[3] kui ka romantikuna[4]. Selle põhjuseks pole muidugi J. Pärna jutustuste sisukus ega mitmepalgelisus, vaid nende metoodiline ilmetus. (Oma osa mängib siin ka vastavate terminite sisu kõikuvus nõukogude kirjanduskriitikas.) Kõik see ei tähenda, nagu poleks rahvusliku liikumise aja kirjandusele üldse võimalik meetodi mõõdupuuga läheneda. Eriti luules kohtame Eesti konkreetsete oludega kohandatud romantismi, kuna kaasaega käsitlevas proosas on konstateeritud realistlikku käsitluslaadi. Selle realistliku ja romantilise alge põimumise dialektikat on eespool viidatud artiklis mitmekülgselt analüüsinud E. Nirk.

Ühiskonna areng, välismõjud, aga ka meie oma kirjandusliku kultuuri tõus ning realistlike elementide kuhju-

[1] E. Nirk, Romantismi ja realismi probleemist XIX sajandi eesti kirjanduses. Keel ja Kirjandus 1962, nr. 12, lk. 711.

[2] V. Alttoa, Rahvuslik ärkamis- ja venestusreformide aeg. Eesti kirjanduse ajalugu III. Toim. K. Taev. Trt. 1946, lk. 103.

[3] B. Sööt, Naturalismi vastu kirjanduses. Looming 1954, nr. 12, lk. 1510.

[4] E. Nirk, tsiteeritud artikkel, lk. 713.

mine põhjustasid 1880-ndatel aastatel rahulolematuse elust ärdunud epigoonliku luule ja väikekodanlust teeniva väheütleva jutukirjanduse vastu. Uuele teele suundumisel ilmutasid juba M. Põdder ja E. Aspe asjalikumat elu- ning karakterikäsitlust, kuid nende ainult ajakirjanduses ilmunud jutustused ei tekitanud kirjanduslikus avalikkuses veel läheneva murrangu tunnet. Küll aga äratas tähelepanu noor Eduard Vilde, kelle maailmavaatelised eeldused, andekus ja lugemuse iseloom andsid tema jutustustele ning romaanidele ilme, mis läks tunduvalt lahku rahvusliku liikumise aja «kombelisest» proosast. Juba 1885. a. «Virulases» avaldatud «Teravad nooled» annab Peterburi kaupmeheperekonna elu kujutusega drastilise pildi suurkodanluse roiskumisest, mida iseloomustavad kuritegevus, pettused, abielumoraali puudumine jm. pahed. E. Vilde, kes esimesena tunnistas ennast realistliku meetodi rakendajaks, valis 1880-ndatel aastatel oma teoste ained sageli väljastpoolt Eestit, kuid kirjeldas varakult ka tööliste elu Tallinna «Liiva peal». Kirjaniku ideelis-temaatilist novaatorlikkust ei saatnud esialgu veel küllaldane kunstiline nõudlikkus; veel enam — oma kriminaal-seikluslike süžeede ning naljajuttudega teenis ta mõnigi kord väikekodanlikku maitset. Kuid kõigest hoolimata kutsus juba Vilde varasem looming esile alalhoidlike ringkondade opositsiooni.

1880-ndate aastate selgumata oludes astus kirjandusse ka Juhan Liiv. Tema esimene luuletus ilmus pärast seda, kui 1884. a. «Oma Maa» I. Turgenevi «Küti kirju» tutvustades oli märkinud, et kirjanik seal «inimeste elu nõnda näitab, kudas ta tõeste on».[5] See iseloomustus kujunes mõne aasta pärast uue, realistliku meetodi lööksõnaks. Kuid Juhan Liivi me esialgu selle loosungi alt ei leia; vastupidi: 1880-ndatel aastatel kohtame teda Vilde suuna kritiseerijate hulgas. See on ka arusaadav. Oli ju Liiv oma haridusenatukese saanud maakeskkonnas rahvusliku liikumise ideede mõju all. Kui Vilde tundis ka kaasaegset (olgugi sageli väheväärtuslikku) väliskirjandust, siis Juhan Liivi lugemus piirdus eesti kirjanduse kõrval ennekõike saksa klassikaga — Goethe, Schilleri, Heine ja mõne teise üldtuntud nimega. Ja siit pärinevad ka tema kirjanduslikud ideaalid.

[5] -n., Ivan Sergéjevitsch Turgénev. Oma Maa 12. VI 1884, nr. 3, lk. 86.

Vend Jakobi mõjude kõrval on Juhan Liivi vaadete kujunemine ilmselt seotud tema sõbra Kaarel Krimmi kirjanduslike põhimõtetega. Viimase seisukohad selguvad 1886. aastal «Virulases» avaldatud artiklist «Eesti algupäralisest kirjandusest». Krimm nõuab kirjanduselt, mis peab lugejat ideaalide poole juhtima, rahvaliku elukujutuse sidumist mõtte paleusliku kõrgusega, luulega. Teiste rahvaste kirjandusest leiabki ta «peale rahvalise elu ja kombe põhjuse rohket vaimlist mõttelendu — - - - elustavat, ilustavat ja kõrgeks tõstvat luulet - - - Täieline jutu otstarbe on headuse ülendamine ja halbduse alandamine. Et seda täieste korda saata, piab jut lugejale omaseks tehtud saama, see tähendab, jutus räägitav õn olgu lugeja õnneks, tema õnnetus lugeja õnnetuseks tehtud. Et aga lugejat niisugusele osavõtmisele viia, seal ei aita üksi rahvaline kombe ega vaim, vaid luule — mõtte paleusline kõrgus. Teiseks on luule jutu kombelise korra ilu või au. Ta tasandab künklised kohad, ehitab headust ingli ehtesse, teeb tema lugejatele ihaldatavaks ja püitavaks. Luule annab inimese hingele koidu tiivad, misga ta ülesse headuse ja vaimlise õnne aasadele lendab, paha ja kõik halbdust sügavale enese alla maha jättes».[6] Välisautoritest tõstetakse teiste hulgas eeskujudena esile saksa jutukirjanik B. Auerbach ja norralane B. Björnson. Need K. Krimmi mõtted on väga lähedased Juhan Liivi seisukohtadele, mida viimane avaldas vaidluses E. Vildega.

«Virulase» toimetuse täiendavast artiklist selgub, et Krimmi poolt jutukirjandusele esitatud elu ülendamise nõuded on iseloomulikud «ideaalilisele» ehk paleuslikule kirjandusele. Mida selle all tegelikult mõeldi? Ei saa nõustuda nendega, kes paleuslikku kirjandust tahavad samastada romantismi kunstipõhimõtetega. Tegelikult on siin silmas peetud saksa klassikalise kirjanduse, eeskätt Schilleri sõnakunstiteooriat. Teatavasti oli saksa klassika moraalseks paatoseks eemaletõukavale tegelikkusele vastuseatud ideaal, igatsus kadumaläinud täiuslikkuse järele. Oma kuulsas essees «Naiivsest ja sentimentaalsest luulest» («Über naive und sentimentale Dichtung») eraldab Schiller ühelt poolt mineviku naiivse kirjanduse, kus ideaal ja tege-

---

[6] Virulane 27. V 1886, nr. 22. Vt. lähemalt: N. Andresen, Kirjandusliku realismi mõttest 1880-ndail aastail. Keel ja Kirjandus 1960, nr. 3, lk. 152—156.

likkus inimese looduslähedu se tõttu on kooskõlas, ja kaasaegse sentimentaalse sõnakunsti, kus ideaali ja reaalsuse vahel juba puudub harmoonia, kus «meie suhete loomuvastasus» on esile kutsunud traagilise vastuolu. Kaasaegse kultuuri tingimustes, märgib Schiller, eksisteerib inimese «tajumuste ja mõtlemise kooskõla, mis algolukorras tõepoolest aset leidis, ainult ideaalina; see pole enam temas, vaid väljaspool, on mõte, mis alles tuleb realiseerida, mitte enam tema elu fakt. Kui rakendada seda kirjanduse olemusele, mis pole muud kui *inimsust võimalikult täiuslikumalt väljendada*, - - - siis järgneb, - - - et tegelikkuse ideaalini ülendamine, ehk mis sedasama tähendab, *ideaali kujutamine* peab kirjaniku looma».[7] Samas kirjutises räägib Schiller kirjanduse õilistavast ülesandest, mida tuleb nii realistlikel kui ka idealistlikel kirjanikel silmas pidada. Teatavasti näeb marksistlik kirjandusteadus Goethes ja ka Schilleris realiste, võitlejaid realistliku meetodi eest tolleaegses saksa kirjanduses. 1880-ndate aastate Eestis mõisteti aga realismi ja romantismi hoopis kitsamalt ning «konkreetsemalt» (sealjuures ka pinnalisemalt — mõningate väliste tunnuste järgi), mistõttu «Virulase» toimetuse eespool mainitud artiklis on paleuslik luule realismile vastandatud.

Nagu öeldud, valitsevad paleusliku luule põhimõtted ka J. Liivi varasemates kirjanduskriitilistes väljaastumistes. Ilmekalt näitab seda poleemika Jakob Kõrvi «Kindla eesmärgi» ümber, kus Liiv esmakordselt kirjandusküsimustes sõna võttis. Kaitstes Kõrvi teost «Postimehe» kallaletungide eest, kõrvutab Liiv «Kindlat eesmärki» E. Vilde romaaniga «Kaks sõrme», mis parajasti oli «Postimehes» ilmunud, ja tema varem «Virulases» avaldatud töödega («Teravad nooled», «Jobu») ning jõuab oma kolleegi suhtes, kellega ta oli koos viimati mainitud ajalehe toimetuses töötanud, järgmiste hinnanguteni: «Tema jutustuste mõtted on iga auusama ja peenema kombe vastalised, lühidalt: *liiderlikud olnud*.»[8] Sellele etteheitele vastates viis Vilde küsimuse kirjandusmetoodilisele pinnale: «Ma püüan oma juttudes aega, elu ja inimesi kirjeldada, nagu nad tõesti

---

[7] *Schillers* Werke. Herausg. v. Dr. A. Kutscher. Bd. VIII. Berlin-Leipzig-Wien-Stuttgart, s. a., lk. 135.

[8] -o-i., Mõni sõna seletuseks. Valguse Lisaleht 1887, nr. 2.

on, mitte nagu nad olla võiksivad, olema peaksivad, või nagu neid paleusline luule teha tahaks.»[9] Edasi tunnistab Vilde, et ta on ja jääb kirjanikuna «reaalilisele seisupaigale», kuid seisab Zola põhimõtetest väga kaugel. Liiv võtab seejärel veel kord sõna, kritiseerides nüüd eriti Vilde varasemaid naljajutte. Ta leiab, et nendel labastel lugudel pole mingit eesmärki, et nende tegelased on kergatsid, lapsikud ja albid ega paku sellistena elust ja inimestest loomulikku pilti. «Ma mõtlen, et see kodu kasvanud realismus on, mis tindi potist paberisse on tõusnud, aga mitte elust võetud.»[10] Kirjanduse hindamisel lähtub Liiv kasvatuslikust eesmärgist, mida tema arvates peab teenima nii paleuslik kui ka realistlik kunst: «See on iga kunsti ülem kohus, iga kunstniku ülem püidmine: ta püiab aja ja inimeste vigasi parandata, kuna ta neile paremat kätte näitab; — tall on nõnda oma kindel siht ja eesmärk. Mis paleusline kunst luulelistel kujudel soovilikult kätte püiab saada, teeb ja piab sedasama ka vabaloomuline ehk realiline sellega kättesaama, et ta inimeste loomusi tõetruilt ette toob — õpetust ja kasu piab temast lugeja saama!»[11]

Kuigi Liivi rünnaku tooni teataval määral mõjustas isiklik antipaatia Vilde vastu, näitavad esitatud väited, et ta ei suutnud tollal mõista kriitilise realismi ühiskondlikku tähtsust. Liivi kinniolemist senistes traditsioonides tõestab seegi, et ta veel 1887. a. augustis pidas eesti kirjanduse olukorda lootusrikkaks, rääkides laulukevadest.[12] Siiski ei jäänud Liiv kauaks sellele seisukohale, sest juba järgmisel kuul kinnitab ta, et «Eesti kirjanduse käekäik on kängus» ja et «meie raamatuline kirjandus on ära ütlemata viletsas korras».[13] Liiv kaebab eriti kriitika madala taseme üle. Esialgu on tema parandusettepanekud aga majanduslik-organisatsioonilist laadi. Põhimõtteliselt oli Liiv nüüd liitunud nendega, kes avaldasid rahulolematust kirjanduse

---

[9] E. Vilde, Kirjandusest. Postimees 18. IV 1887, nr. 17; vrd. E. Vilde, Artikleid ja kirju. Tln. 1957, lk. 18.

[10] J. Liiv, Vastus. Valgus 11. VI 1887, nr. 24.

[11] Sealsamas.

[12] J. Liiv, Meie kirjanikud ja luuletajad. Virulane 1. IX 1887, nr. 36.

[13] J. Liiv, Eesti kirjandus kui praegune arutuse asi. Sakala 3. X 1887, nr. 40.

olukorra üle. Kuid siingi oli tal oma seisukoht. Kui J. Jõgever 1888. aastal ajakirjas «Oma Maa» elukauget epigoonlikku isamaaluulet kritiseerides näis rahvustundesse suhtuvat eitavalt, astus Liiv «Sakalas» tema nihilistlikule praktitsismile resoluutselt vastu, rõhutades rahvusliku liikumise ja selle aja kirjanduse suurt osatähtsust eesti rahva arengus.

Nagu Liivil oli K. Krimmiga kokkupuutepunkte kirjanduse eesmärkide mõistmisel, nii on ka väliskirjanduse alal tema tähelepanu köitnud Krimmi poolt mainitud külajuttude autorid B. Auerbach ja B. Björnson, kes esindavad maaelu ning maainimesi väliselt realistlikult kujutavat, kuid sisuliselt sageli idealiseerivat külapoeesiat, mis oli Euroopa kirjanduses populaarne 1840.—1850-ndatel aastatel. On küllalt iseloomulik, et B. Auerbach eraldas ennast nii «subjektivismi uppuvast, minevikku põgenevast ja rahvast irooniliselt üleolevast» romantismist kui ka saksa «räpasest, kriiskavast» realismist, seades eesmärgiks idealistliku ja realistliku kunsti ühendamise Schilleri eespool iseloomustatud arutluste vaimus.[14] Liivi poolehoid sellelaadilisele kirjandusele ilmneb tema saatesõnast Björnsoni jutustusele «Rõõmus poiss», mille ta 1888. aastal pealkirja «Öövind» all «Sakalasse» tõlkis: «- - - ei kuskil jäledaid ega veriseid sündmusi, ei ainust tapatööd, aga seda vagusemalt ja meelitavamalt kirjeldab ta koduse perekonna õnne, näitab naljapiitsel aja ja inimeste vigasi kõige selgemal värvil.»[15]

Seega võõrastas Liiv kirjandust, mis käsitleb kodanlik-kapitalistliku tegelikkuse võikaid külgi. Vastavalt eesti kirjanduse traditsioonidele nõudis ta maaelu kujutamist, kus elupahede valgustamine põimuks positiivse ideaali näitamisega.

Oma varasemas loomingus oli Liiv veelgi rohkem seotud 1880-ndate aastate kirjanduse väheütleva laadiga. Tema tolleaegne värsiharrastus ei erine epigoonlikust luulest nimetamisväärselt. Torkab ainult silma, et puudub isamaaluule, mis oli teiste autorite toodangus laialt levinud. Et hingeliselt rahutu Liivi isiklik suhe tegelikkusega oli ennemini traagilis-romantiline kui realistlik, siis sadestusid

[14] B. Auerbach, Schrift und Volk. Grundzüge der volkstümlichen Literatur [1846]. Berthold Auerbachs Gesammelte Schriften XX. Stuttgart 1884, lk. 52 ja 72.

[15] Sakala 2. V 1888, nr. 20.

tema luulesse ka romantilised hingehaavade, surma ihalemise, valu- ja hauamotiivid («Mu haual»), lahkuvate armastajate kujutamine öös välgu valgel («Lahkumisel»). Pole juhus, et Liivi tähelepanu köitis saksa raskemeelse luuletaja L. H. Chr. Hölty «An den Mond», mille mõjul on sündinud pettumus- ja surmamõtteid sisaldav luuletus «Kuuvalgel».

Liivi varasem proosa liitus 1880-ndate aastate väheütleva lugemisvaraga, nagu seda tootsid või mugandasid Chr. Kannike, J. Kõrv jt. See oli kohandatud väikekodanluse maitsele ja tegelasedki olid valitud sellest keskkonnast. Osalt on J. Liiv oma juttudes riivanud ka tõsisemaid konflikte («Päästetud», «Nööpnõel»), enamikus aga kuuluvad nad ajajärgule iseloomuliku kerge, tehtult naljatleva jutumaneeri alale; puuduvad tõsisemad ideelised eesmärgid ning koos sellega enamasti ka kirjanduslik väärtus. Nagu tollal laialt levinud naljajutud, oli Liivi ajalehekaastöögi mõeldud lugeja lõbustamiseks.

1880-ndate aastate lõpul ilmuvad Liivi luulesse juba iroonilised noodid, millega ta naeruvääristab romantilist ellusuhtumist, eriti armuvalu all kannatajaid («Kes tegi?», «Ma vaga hing!», «Kuu valge»).

Jõudsasti arenesid Liivi vaated ja loomingulised võimed edasi 1890-ndate aastate algul, kui ta Grenzsteini «Oleviku» toimetuses töötades puutus kokku elavama kirjandusliku mõttega. «Olevik» populariseeris tollal moodsat kriitilis-realistlikku kirjandust, avaldades Zola, Sudermanni, Tšehhovi jt. tõlgete kõrval ka sellekohaseid selgitavaid kirjutisi. Zola visandit «Kuida inimesed surevad» kommenteeriva artikli «Kirjanduse põllult» lõpus tõstetakse programmiline küsimus: «Kus on Eesti rahvalikud külajutud, kus nende elupildid? Need on alles kirjutamata, alles mõtlematagi. Teeks keegi enese ülesandeks, meie talurahva elu ta hääst ja halvast küljest tähele panna ja sellest lugusid kirjutada, meie arvame kindlaste, et ta paljudest teistest kirjanikkudest peagi ette jõuaks ja rahva sülelapseks saaks. - - - olevast elust tulevale elule juhatavaid piltisid kujutada, seda tahaksime meie kord iga hinna eest oma sugurahva hääks näha! Kes kirjutab?»[16] Muidugi oli siin unustatud meie eelnenud maaelukujutus, kaasa arvatud Vilde looming, samuti on Zolal vähe ühist külajutuga,

[16] Olevik 5. VIII 1891, nr. 31.

kuid just seda pidas Grenzsteini-taoline kodanliku mõtteviisiga poliitikamees eesti lugejale vajalikuks. Sisuliselt korrati siin tungivamate sõnadega sedasama, mida K. Krimm oli juba oma 1886. a. kirjutises rõhutanud. Ja nagu nägime, oli Juhan Liiv, samuti nagu «Oleviku» kaastööline A. Kitzberg, just seda tüüpi realistlike juttude kirjutamiseks ette valmistatud. Igal juhul on Liiv «Oleviku» päevil loobunud realismivastasest hoiakust. Nii kirjutab ta nädal aega pärast artikli «Kirjanduse põllult» ilmumist oma Kodavereainelises vestes: «Keeleuurijale ja iseloomude uurijale Eesti «realistile», — kui niisugust peaks tõusma — on siin küllalt lõikust.»[17] Praktiliselt oli Liiv rahvaelu tõepärasema kujutamise juurde asunud juba enne mainitud üleskutset. 1890. a. «Olevikus» ilmusid tal kodavere murdes kirjutatud humoristlik pilt Alatskivi karjaste elust — «Pildikene Peipsi rannalt» — ja üsna õnnestunud külajutt «Pahased naabrid», milles ainult armastusvahekorda käsitlevatel lehekülgedel kohtame endiselt ebamäärast lähenemist. Ei puudu ka iseloomukujutused. Siia kuuluvad «Õnnelik juhtumine» (1890) — visand lootusetult virelevast ajakirjanikust, «Muldmäe Mats» (1890) ja murdekeelne «Juak» (1891). Eriti murdejuttudes tõusevad esile J. Liivi humoristivõimed, leides nüüd õige rakenduse. Sotsiaalset satiiri kohtame laastus «Kuulus mees» (1891) ja följetonis «Ühe kirjaniku päevaraamatust» (1891), mis esialgselt oli suunatud ajastule iseloomuliku luulehaiguse ning elukaugete kirjanike pihta. Nii jõudis Liiv ühele rindele Bornhöhe ja Vildega, kes samas laadis välja naersid tolleaegse kirjanduselu väärnähtusi. Et aga Liiv arvas Vilde «Suguvend Johannese» enda pihta käivat, suunas ta oma följetoni lõpposa Vilde vastu.

Juba see ootamatu käänak näitab, et Vildega «ühele rindele jõudmine» ei tähendanud seda, nagu oleks Liiv omaks võtnud kriitilise realismi teravate sotsiaalsete paljastuste põhimõtte. Tunnustanud realistliku elukujutuse vajalikkust, jäi ta paljuski oma endiste kogemuste juurde. Tema tolleaegseid kirjandusmetoodilisi seisukohti iseloomustab ilmekalt jutukogu «Kümme lugu» (1893) sissejuhatav veste «Esimesed kirjaniku tundmused». Siin esineb Liiv realistliku kunstipõhimõtte kaitsjana ja käsitab oma

[17] [J. Liiv], Kodaverest. Olevik 12. VIII 1891, nr. 32; vrd. J. Liiv, Kogutud teosed V/VI. Trt. 1935, lk. 43.

«Varju» selle suuna teosena. Liiv eitab kirjandust, mis äri huvides opereerib mõrtsukatööde, palavikku jäänud neiu armuavalduste, lapsevahetamiste ja mürgitamistega. Kirjanik räägib kahetsevalt lugejatest, «kelle maitse Münchhauseni imelugudega, tapmistega, musudega ja kõrvalopsudega nüriks on tehtud».[18] Seevastu rõhutab Liiv, et «Varju» kujutusobjektideks on igapäevased inimesed: kahvatunäoline karjapoiss vaestekülast, vaene vabatnaine viiskude, jalanartsude ning katkise kuuega, teomehed, taluperemees ja perenaine, mõisnik meie aja ülikonnas. Kui need jututegelased protesteerivad oma lihtlabasuse, «ilustamatuse» pärast, vastab kirjanik, et ta ei saa midagi juurde anda, mida nendel enestel pole: «Aga jätke oma küla hallid kuued selga ja viisud jalga, mida te oma eluajal auga olete kandnud.»[19] Aadlinoorhärra igatsuse raudriide, mõõga ja kandle (s. t. tüüpiliste romantismi rekvisiitide) järele laidab kirjanik iganenuks, kinnitades: «Ma ei või sulle midagi anda, kui seda, mis aeg sulle andis.»[20]

Nii astub Liiv välja tegelikkuse romantiseerimise vastu. Selle asemel nõuab ta inimeste ja nende välimuse tõepärast kujutamist, tegevuse vastavust oma aja oludele. Selle tüüpide ja käitumise usutavuse saavutab kirjanik ennekõike talupojakeskkonnas, mida ta hästi tundis. Seda tõendavad ka «Kümne loo» parimad palad «Igapäevane lugu» ja «Peipsi peal». Esimeses nendest on teatavasti joonistatud meeldejääv pilt raske elu läbiteinud talunaisest. Erakordsete nähtuste vältimist ja Punasoo Mari saatuse tüüpilisust rõhutab autor ka «Igapäevase loo» alguslausetes: «Selles jutus siin ei ole midagi iseäralist --- Kuidas ta elas ja oli, nõnda on palju teisi ka elanud. Need ristikesed, mis kirikaeda katavad --- need kõik räägivad Maridest, kes kord on sündinud, elanud ja surnud nagu Punasoo Marigi.»[21] «Peipsi peal» seevastu keskendab oma tähelepanu talupojapsüühika iseloomulike joonte esiletoomisele, milleks hädaohtlik järve ületamine häid võimalusi pakub.

Samal 1892. a. sügisel, kui Liiv koostas oma esikraamatu «Kümme lugu», kirjutas ta ka «Varju» — oma peateose. Kuidas avaldub autori realismitaotlus siin? Selle mõistmiseks tuleb öelda, et «Vari» oli juba ulatuslik, peaaegu lühi-

[18] J. Liiv, Teosed. Tln. 1956, lk. 173.
[19] Sealsamas.
[20] Sealsamas, lk. 172.
[21] Sealsamas, lk. 174.

romaani mõõtmeteni ulatuv teos, mille sisustamiseks ei jätkunud ainult paarist huvitavast talupojatüübist või paeluvast sündmusest. Ja autor seadiski eesmärgiks tõsiste sotsiaalsete nähtuste valgustamise; jutustuse probleemistikus on tähtsal kohal vastuolu talupoja ja mõisniku vahel. «Varju» tegevus algab juba 1830-ndatest aastatest ja taluning mõisaelu kujutamine ligi poole sajandi jooksul esitas hoopis suuremaid nõudmisi kui Liivi senine kirjanduslik töö. Ometi kirjutas ta jutustuse valmis ainult 8—9 päevaga. Niisuguse kiiruse juures ei saa oodata meetodi läbimõeldud jälgimist, igas suhtes eheda teose sündi. Ja tõepoolest märkamegi «Varjus» erinevate lähtekohtade põimumist. Siin on iseloomulikke talupojatüüpe (Veni-Villem, Räpsi-Rein jt.), kes aga jutustuse kompositsioonis osutuvad ainult episoodilisteks tegelasteks; siit leiame terve kehvikute asula — Kukulinna üksikasjaliku kirjelduse, mida realistlik suund sageli pakkus; siin on ilmekaid üksikpilte vaesteküla ja talurahva elust. Kuid siin kohtame ka ebatäpsusi ajaloolise tõe alal, näeme puudulikult väljajoonistatud või hoopis elukaugeid tegelasi (Hugo v. K.), pealiskaudselt läbitöötatud intriigilõike, siit leiame koguni selgelt romantilisi lehekülgi ja erandlikke tegelasigi. Autori arusaamade, ettevalmistuse ja tööstiili juures on see mitmepalgelisus mõistetav. Ajaloolise olustiku tundmaõppimiseks ei kulutanud ta vaeva, vaid lähtus — nagu C. R. Jakobson jt. talupoja ning mõisniku vahekorra käsitlejad — küllalt meelevaldsetest eeldustest. Kuivõrd teisiti toimis ajaloosündmustesse süvenemisel E. Vilde, kuigi ka «Mahtra sõja» reaktsiooniliste ja progressiivsete mõisnike kujud meenutavad mõneski suhtes «Varju» aadlikke!

Seega avaldub «Varju» sihipärane realism peamiselt olustikukujutuses ja talurahva hulka kuuluvate kõrvaltegelaste usutavas väljajoonistamises. See vastas Liivi eespool iseloomustatud realismikäsitusele. Intriigi väljaarendamisel ning jutustuse ideelisel sisustamisel polnud tolleaegse realistliku laadi nõuded Liivile sugugi nii selged või vähemalt mitte küllalt vastuvõetavad. Siin toetus ta eespool iseloomustatud 1880-ndate aastate põhimõtetele — paleusliku kunsti püüdele oma positiivseid eesmärke saavutada «luuleliste kujude» abil. Sellisena kehastub Villu, andeka vaesteküla poisi traagilises saatuses vastuolu ideaali ja ebaloomuliku tegelikkuse vahel, mis on jutustuse humanistliku paatose allikaks. Et oma ideed mõjukalt esile

tuua, on autor andnud Villule jooni, mis tolleaegse kehvikulapse juures pole just ootuspärased. Teatava abstraktse harmooniataotlusega saab seletada ka jutu lõpplahendust, mis ajaloolises tegelikkuses mingeid pidepunkte ei leidnud. Olustikukujutust ületavas «faustilises» elemendis on mõned näinud «Varju» tugevat romantilist joont. Sellega saab nõustuda, kui romantismi mõista väga laias ning üldises tähenduses. Igal juhul võlgneb teos sellele kirglikule inimsuse tagaigatsemisele suure osa oma mõjust nii ilmumisajal kui ka tänapäeval.

«Varju» metodoloogilised printsiibid valitsevad «Käkimäe käoski», mis osutub suurel määral «Varju» ideeliseks kordamiseks. Sealjuures on «Käkimäe kägu» konspektiivsem ega sisalda nii ilmekaid kehvikute keskkonna kirjeldusi kui «Vari». Silma torkab ainult päikesepaistelise suveloouduse ja karjaste elu ergas jälgimine.

Liivi kui realisti uut arenguastet näitab tema kolmas pikem jutustus «Nõia tütar». See on oma intriigiarenduselt kompaktsem, kompositsioonilt ühtlasem. Jutustusel puudub aga ka «Varju» ja «Käkimäe käo» traagiline paatos. Tema tegelased on igapäevased maainimesed, kes mõtlevad ja toimivad oma ühiskondlikule asendile vastavalt. Üldse on sotsiaalse olustiku jälgimine siin niivõrd tihe, et võime rääkida miljööst kui määravast tegurist jutustuse süžee arengus. See näitab Liivi realismi süvenemist. Tegelased — nii episoodiline Pläräläräa Leenu kui ka kesksed kujud — on usutavalt ning ühtlasema õnnestumisega välja joonistatud. Ainult õnnelikus lõpplahenduses läheb Liiv välja «parema kättenäitamise», «headuse ülendamise» teele, mis oli tol ajal iseloomulik ka teistele autoritele. Jutustuse kõrvalintriig lõpeb seevastu surmaga. Nii osutub «Nõia tütar» tüüpiliseks külajutuks, mis on loodud selle žanri realistliku suuna põhimõtetel. Ühtlasi jäi see Liivi viimaseks suuremaks tööks: kohe lõikas haigus läbi tema kui jutukirjaniku tee. Liivi psüühika ootamatu segiminek on seda kahetsusväärsem, et «Nõia tütar» on kirjanikus peitunud arenemisvõimaluste ilmne tõend.

Muidugi ei saanud haigelt kirjanikult järgmise kahekümne aasta jooksul oodata mingit järjekindlamat kirjandusteoreetilist mõtlemist ega oma aja kirjanduselu pidevat jälgimist. Teataval määral ta siiski ajakirjandust ja raamatuid luges, nagu näitavad kirjanduskriitilist laadi arutlused «Ääremärkused» ja «Võõraste sõnade tarvitamise

asjas». Haigusest hoolimata väljendab Liiv nendes küllalt originaalseid seisukohti. «Ääremärkustest» selgub, et Liiv on nüüd õppinud hindama E. Vildet, kelle novelli «Astla vastu» ta on lugenud ja keda ta täismeistriks nimetab. Veel kõrgema tunnustuse pälvib Liivi silmis E. Peterson, kelle «Paised» on sundinud teda kõiki teisi raamatuid kõrvale panema. Noorematest prosaistidest köidab teda F. Tuglas. Kuid ka nüüd on Liivi vastuvõtuvõimel piirid. Ta annab täiesti eitava lõpphinnangu Metsanurga «Vahesaare Villemile»: «Nõnda ei jutustata rahvaelust ja maaelust, ei ühestki elust. Võetagu Björnson, Knut Hamsun, Auerbach — vaadatagu, kuidas nemad talumeest, talumehe krunti kirjeldavad. — Igapäine lai labasus kogub kuhugi mõttepildisse, vanasõnasse, kuhugi metaferise kokku ja tuleb siis kui luule, mõistuse ja tunde ekstrakt hoobilt ette — vangistab paari sõnaga. — Peesinud heinad, kontsud, räbalad ja rämps on soojaks köetud ja siit loova lõkke sünnitanud. See on realisti objektiiv-klassiline töö.»[22]

Seega on Liiv maaelu kujutamise alal oma endiste eeskujude juurde jäänud, nõudes igapäevaste faktide kunstilist ümbertöötamist, mitte aga nende vahetut, naturalistlikku esiletoomist.

Pikemalt käsitleb Liiv «Ääremärkustes» sõnakunsti olemust ja väljendusvõimalusi, nõudes kirjanduselt esemelisust, konkreetsust, piltlikkust. Seetõttu ei rahulda teda XX sajandi alguse eesti lüürika see osa, mis püüdvat anda puhast tundeluulet, eksides seega kirjanduse plastilisuse nõude vastu. Sisuliselt tähendab see varasema pilditerava luulestiili eelistamist XIX sajandi lõpu musikaalsus- ja hajuvusprintsiibile, mis impressionistidest ja sümbolistidest (Verlaine jt.) lähtudes oli mitmel pool järeleaimamist leidnud. Seetõttu nimetab Liiv sajandi esimese kümnendi eesti luulet halliks kooliks, eesti väsimuseks: «Sentimentaalsed kujutused, väsinud, kurvas kujus. Katsuti lootusetust, võimetust, seespidist rõhuvust kehastada. Hall taevas, hall loodus, hall sügise, hall igavus, tühjus, õudsus. Sõnadest kaugemale, objektideni, läbilööva mõtteni ei saadud - - - — See lõpmatu eleegiline, müstiline valu sügise looduses — Raputage loodus luupainajana seljast! Niisugune ta ei ole!»[23]

---

[22] J. Liiv, Kogutud teoksed I. Trt. 1921, lk. 84—85.
[23] Sealsamas, lk. 67—70.

On ilmne, et Liivi kriitika tabab siin ka sellelaadilise luule sisu, s. t. Liiv astub välja pessimistliku elukäsituse vastu, nõudes lüürikalt inimlikult avardavaid, sotsiaalse kandepinnaga meeleolusid. Seetõttu ründab Liiv eriti Enno subjektivismi ja müstitsismi. Liivi arvates pole Enno lüürika isikliku kannatuse luule, vaid valuta valu kunst, teeseldud, äpardunud kunst.

Nagu näeme, ei leia sajandite vahetusel debüteerinud luuletajate kunstipõhimõtted Liivilt poolehoidu. Peale ideelis-metoodiliste etteheidete tegemise kritiseerib Liiv ka uuema luule keelelist ebarahvalikkust. Nooreestlaste stiilis näeb ta aastaid eesti keele keskkonnast eemal viibinud inimeste kelkimist oma eruditsiooniga, sihilikku eemaldumist rahvast. Liivi ideaal on vastupidine: et kirjandus oleks arusaadav, tuleb rahvakeelt tundma õppida, peab kasutama keelt, mida kõik mõistavad ja kirjutavad. Seega säilitas Liiv haigusperioodil oma demokraatlikud vaated kirjanduse ülesannetele, suhtudes skeptiliselt «Noor-Eesti» intelligentsikeele ja -kirjanduse loomise loosungisse.

Need põhimõtted tulevad ilmsiks ka Liivi teise loominguperioodi luuletustes ja laastudes. Siiras kaasaelamine vaesele inimesele, kullaorjusele ehitatud ühiskonna ohvrile, sotsiaalsete ja moraalsete pahede hukkamõistmine, oma traagilise elu samastamine tsaristliku rõhumise all vaevleva isamaa saatusega — need põhiteemad näitavad tema hilisema loomingu avarat sotsiaalset kandepinda. Oma vormivahenditelt on Liivi värss lihtne, toetudes rahvaluule ja -keele rikkustele.

Tõsi küll, Liiv tunnistab, et temagi on kaks aastat luuletanud «h a l l i s t m u r e s t, hallist igavusest, — ei, õigem sügisest, sügiselisest», kuid lisab juurde: «Et nad hukka läksid, ei ole tarvis seletada.»[24] Kirjanik on need värsid põletanud.

Oma elu kahel viimasel kümnendil töötas Liivi poeedivaim nendele kogemustele toetudes, mida ta oli omandanud esimese, kümneaastase loominguperioodi jooksul nii proosa kui ka luule alal. Viimases žanris võime tema juures just 1890-ndate aastate algul märgata edenemist sisulise emotsionaalsuse ja sujuvama ning kõlavama vormi poole. Eemal kaasaegsest kirjanduslikust elust, arenes Liivi omaette jäänud talent teisel loominguperioodil edasise

[24] J. L i i v, Kogutud teoksed I, lk. 68.

sisulise süvenemise ja isikupärasuse suunas, tõustes oma parimates väljendustes kordumatute kunstiliste saavutusteni. Nüüd polnud enam küsimuses ühe või teise kirjanduses levinud teema või tundesuuna jäljendamine, vaid paratamatu luuleline eneseteostus, ümbritseva elu, looduse ja ühiskonna peegeldamine oma erakordse isiksuse kaudu. Seljataha oli jäänud ka teadlik püüdlemine realistliku kujutusviisi poole. Või kui midagi selletaolist oli, siis väga üldjoontes, «Ääremärkustes» esiletõstetud piltlikkuse ning plastilisuse mõttes. On iseloomulik, et Liivi teise loomineperioodi luules ei kohta me enam ühtegi romantilise ellusuhtumise üle ironiseerivat luuletust. Selle asemel nõuab Liiv poeetidelt sügavat ellutungimist, elus leiduva ilu ja valu, armuõnne ja südamesoojuse võimalikult täielikku edasiandmist («Laulikutele», «Viimne võimalus»). See näitab luuletaja vastutustundlikku suhtumist oma ülesannetesse, mis tingis ka sisule kõige kohasema väljendusviisi valimise. Viimane ei tarvitsenud aga langeda ühe või teise kirjandusmeetodi traditsioonilisse lahtrisse.

Tõsi küll, me oleme oma realismiperioodi luuletajate loomingust harjunud otsima realistlikku meetodit. Kuid tuleb silmas pidada, et kirjandusteaduses kasutatav realismi mõiste on välja töötatud jutu- ja näitekirjanduse põhjal, kuna luule realismi iseloomustamisel valitseb tänapäevani küllalt segane olukord. Osa uurijaid nõuab lüürika puhul realismi probleemi püstitamist uuel kujul, luule spetsiifika arvestamist[25], teised püüavad lüürika realismi tuletada kirjaniku üldisest arengust. Seda küsimust käsitlenud eesti uurija H. Peep rõhutab lüürika sünteetilist, ebakonventsionaalset ja subjektiviseerivat erilaadi, mistõttu «on meetodi piiritlemine lüürikas raskemgi kui teistes põhiliikides».[26] Esimesel pilgul paistab, et programmilisest realismist võime rääkida ennekõike niisugustes luuletustes nagu Verhaereni «Sead» ja «Koidu ajal» või Sütiste «Hommik sepikojas» ja «Läbi töötavate tänavate». Kuid need näited kuuluvad oma kirjeldava laadi tõttu lüürika ääremaadele. Poeesia pärisala iseloomustab aga emotsionaalsus, mis tõstab paratamatult esile luuletaja isiku, tema sisemaailma. Tegelikkuse peegeldamine oma

[25] Л. Гинзбург, Пушкин и реалистический метод в лирике. Русская литература 1962, nr. 1, lk. 27.

[26] H. Peep, Realismist luules. Looming 1968, nr. 8, lk. 1251.

isikliku tundeelu prisma läbi ei kuulu just endastmõistetavalt realismi tunnuste hulka. Ometi räägime realismist Puškini, Nekrassovi, Ševtšenko jt. lüürikas, ühendame sotsialistliku realismi mõiste alla nõukogude ja sotsialismimaade mitmepalgelised poeedid. Selline «avar» lähenemine muudab realismi mõiste lüürikas esmajoones filosoofilis-maailmavaateliseks; spetsiaalseid kirjanduslik-esteetilisi tunnuseid jääb sel puhul väga vähe järele.

Mis puutub Liivisse, siis näeme realismi süvenemist eriti tema loodusluules. Korduvalt on märgitud, et arvatavasti samal 1896. aastal, kui ilmus Vilde «Külmale maale», laiendas Liiv ka luule piire, kirjeldades köögiviljaaeda, mis «lehkab sõnniku ja õite lõhnast». Kui meie rahvusliku liikumise aja lüürikas kodumaa loodus peegeldub ainult kõige üldisemates joontes, siis annab alles Liiv konkreetseid pilte Eesti, täpsemalt öeldud — oma kodukandi maastikest eri aastaaegadel. Kuid ka sellistena saavutavad Liivi loodusluuletused kõrge kunstilise mõju seetõttu, et autor on suutnud ületada kirjeldava astme, täites oma värsid kaasakiskuva emotsionaalse sisuga.

Rahvusliku liikumise aja isamaaluulega võrreldes on hoopis reaalsuselähedasem ka Liivi isamaakujutelm. Seda tunnistavad niisugused luuletused nagu «Must lagi on meie toal», milles poeedi silm tabab talutare nõge, ämblikuvõrke, prussakaid ning räägib selle elanike riidudest ja valust, ja «Eile nägin ma Eestimaad!», milles tõusevad esile lagunenud talumajad, hurtsikud, võsastunud kiviaunad, vaimuilma hämarus. Elulähedased on ka Liivi kaasaegse elu vastuolude teemal kirjutatud värsid. Liivi isamaa- ja sotsiaalses luules pole jälgegi Kungla kullast ega vaimuvalgust püüdvast eesti rahvast. Poeedi lauludes liitub isamaa ilustamata välispildiga tema raske ajaloolise saatuse tunnetamine, mis leiab kehastamist erakordselt valulistes kujundites.

Kuid nendes kirglikes stroofides algavad ka Liivi isamaa- ja kodanikuluule traditsioonipärase realismi piire ületavad jooned. Tema lootuste ja kartuste vahel kõikuvad unistused paremast tulevikust on soovunelmad, mis ei toetu kaasaegse ajaloolise arengu arvestamisele. Nii Liivi traagikarasked isamaaluuletused kui ka isikliku saatuse laulud on karjatused luuletaja valulise hinge sügavusest. Vastavalt sellele on ka nende vorm heitlik. Poeedi palavikulised nägemused viskuvad tema haiglasest teadvusest

üles eredate isikupäraste piltide tulvana, nende sõnastuses domineerivad kaeblikud hüüatused, vastamata jäävad küsimused, lahendamata kontrastid. Ka rütmilt on need (sageli fragmentaarsed) luuletused mitmekesisemad. Kõrvuti Liivi hilisemale arengule iseloomulike joontega kohtame tema haigusaastate luules ka varasema romantilise kallaku reministsentse. Esimese loominguperioodi ideelised, kompositsioonilised ja stiililised tendentsid on kõige ilmsemad Liivi haigusaegses armastus- ja filosoofilises luules, kus ta näiteks kasutab meeleldi kontraste («Sina ja mina») ning juurdleb mõtte ja tunde vahekorra üle, andes suurema tähtsuse viimasele. Samuti on Liivi luulekeelele iseloomulik teatav «vanamoelisus», eriti kui silmas pidada sajandi alguse noorte poeetide (Suits jt.) vormidistsipliini.

J. Liivi luuleloomingu parimates avaldustes sulavad aga realistlik maailmapeegeldus ning selle isikupärane läbitunnetamine ja -tundmine ehedaks kunstiteoseks, mis ongi tõelise poeesia põhitee. Inimesena armetu vallavaene ja vaimuhaige, jälgis Liiv oma luuletajakutsumust, või nagu ta ütleb ühes mõttesalmis:

> Hoia, et sa ei luuleta,
> et ei kaevet kuula sa. —
> Pagan võtku ettevaatus —
> andke mulle minu saatus![27]

Kõigi takistuste kiuste saavutaski Liiv oma elueesmärgi, kujunedes üheks suurimaks eesti luuletajaks, kes kahest küljest — oma isikliku traagika ja oma lüürika erakordse mõjuga erutab järjest laiemaid rahvahulki ning uusi sugupõlvi. Kirjandusajaloolisest aspektist on ta üleminekuaja autor, kes alustas oma teed rahvusliku liikumise ideoloogia ja kirjanduse mõju all ning liikus oma edaspidises arengus järjest algupärasema ja kõrgeväärtuslikuma kunstilise eneseteostuse suunas.

---

[27] J. Liiv, Teosed. Tln. 1956, lk. 430.

EESTI KIRJANDUSE KÜPSUSTUNNISTUS

E. VILDE AJALOOLISEST TRILOOGIAST

Eesti kirjandus on noor: möödus ju alles 1961. aastal esimene sajand «Kalevipoja» ilmumisest, millega õieti pandi kindel alus eesti rahvuslikule kirjandusele. See hiline «luulevainule jõudmine» oli tingitud meie rahva raskest ajaloolisest saatusest. Muidugi ei lakanud ebasoodsad olud ka pärast eepose ilmumist kirjanduse arengut mõjustamast. Oli ju kogu XIX sajandi jooksul eesti lugejaks väikeste kultuuriliste eeldustega maa- ja linnarahvas, millele vastavalt ka kirjandus omandas vähenõudliku ilme ning taseme. Vähesed erandid, kus taotleti tõsisemaid kunstilisi eesmärke, jäid rahvahulkadele suhteliselt kaugeks.

Need kultuuriloolised tingimused peegelduvad selgesti ka XIX sajandi teise poole eesti proosa näojoontes, kus mitte ainult Jannseni, Pärna, Saali, Järve jt., vaid ka Kreutzwaldi ja Koidula jutud ning jutustused puudutasid enamasti elu üksikküsimusi ning olid kunstiliselt sageli küllalt algelised. Ja paljuks suutis eesti proosakirjandust edasi viia Bornhöhegi. Tolleaegset rahvavalgustusliku või ajaviitelise ilmega eesti juturaamatut ei tulnud kellelgi meelde võrrelda vene või Lääne-Euroopa kõrgetasemelise romaanitoodanguga. Eesti kirjandusel puudus veel kontakt oma aja üldeuroopaliku kirjanduseluga — väliseeskujud, mida meie autorid tollal silmas pidasid, ei esindanud kaasaja maailma- või vastavat rahvuskirjandust edasiviivaid hoovusi, kuuludes enamasti aastakümnetega eraldatud minevikku. Pole juhuslik, et Jakob Kõrv sokutas oma «Luigemäe Olli» näol eesti kirjandusse prantsuse romantiku Chateaubriand'i XIX sajandi algul ilmunud «Atala».

Olukord muutus tunduvalt sajandi lõpukümnenditel, kui tegevust alustas suurte eeldustega Eduard Vilde. Tõsi küll, ka Vilde tuli algul vastu väikekodanlikule maitsele,

hankides endale nalja- ja põnevusjuttudega laia populaarsuse, kuid juba kirjaniku varastes romaanides ja jutustustes, nagu «Teravad nooled» jt., kohtame autori (olgugi ebateadlikku) kaldumist laiahaardelisema elukujutuse poole. Esialgu puudus Vilde ühiskonnakäsitlusel arvestatav sügavus, mida näitab seegi, et mitme tema proosateose tegevuskohaks on autorile suhteliselt võõras Vene- või välismaa olustik. Elu enese kõigekülgse jälgimise asemel juhtis Vilde sulge tollal tugevasti väliskirjanike lugemine ja teatritükkide vaatamine, kus klassika kõrval mängisid küllalt tähtsat osa kaasaegne teisejärguline ajaviitekirjandus ning tühised lavateosed.

Oluline murrang nii Vilde maailmavaates kui ka loomingus toimus 1890-ndatel aastatel, kus kapitalismi arenemine Eestis oli tekitanud teravad ühiskondlikud vastuolud ning laialdase maa- ja tööstusproletariaadi, kelle olukord oli eriti raske. Sellistes tingimustes ei vastanud rahvusliku liikumise aja kirjanduslikud meetodid ja ideaalid enam kuidagi kaasaja nõuetele. Ja 1890-ndatel aastatel süveneski Vilde lähemalt Turgenevi, Zola, Hauptmanni, Sudermanni jt. terava ühiskonnakriitilise ilmega kirjanike loomingusse, mis tollal (Lääne-Euroopas naturalismi nime all) laia rahvusvahelist tähelepanu äratas. Teiselt poolt tutvus Vilde 1890-ndate aastate keskel teadusliku kommunismi õpetusega, omandades sealt maailmavaate, mis võimaldas, nagu kirjanik ise ütleb, «ajaloolist edukäiku tema seaduslikkuses ära tunda»[1], nimelt et ühiskonnas toimub võitlus eri klasside — ekspluateerijate ja ekspluateeritavate vahel, mis kahtlemata lõpeb töörahva võiduga. Vilde 1890-ndate aastate novellid, pikemad jutustused ja romaanid («Karikas kihvti», «Külmale maale», «Raudsed käed» jt.) näitavad selgesti, kuidas murrang kirjaniku maailmavaatelistes tõekspidamistes ja nõudlike kunstiliste eesmärkide seadmine juhtis tema pilgu tolleaegse Eesti elu kesksete küsimuste, sotsiaalsete probleemide käsitlemise juurde.

Vilde loominguline kasv oli suureks võiduks eesti kirjanduse arengus. Ühelt poolt tõi see kaasa kontakti loomise kaasaegse üldeuroopaliku kirjanduseluga, järelejõudmise rahvusvahelise parnassi edurivile. Teiselt poolt võimaldas Vilde materialistlik ühiskonna- ja ajalookäsitus

[1] E. Vilde, Minu vaimlise arenemise käik [1913]. — E. Vilde, Artikleid ja kirju (Teosed). Tln. 1957, lk. 455.

kaasaega sügavamini mõista ning tulevikku kaugemale ette näha, kui see oli iseloomulik enamikule kriitilistele realistidele, kes piirdusid, nagu Vilde ise rõhutab, elupahede perspektiivitu paljastamisega või lootsid neid arstida naiivsete idealistlik-utopistlike retseptidega.[2] Mitte igal Eestiga analoogiliselt arenenud rahval pole välja panna maailmavaateliselt nii selgepilgulist realisti.

Oma ühiskonnakriitilise programmi kunstilisel realiseerimisel oli aga Vilde oma Lääne-Euroopa ning isegi vene ideekaaslastega võrreldes tunduvalt ebasoodsamas olukorras eesti kirjanduslike traditsioonide nõrkuse ning kehtivate rangete tsensuuritingimuste tõttu; eriti takistati lihtrahva väljakannatamatu olukorra ning klassivõitluse üldistavamat kujutamist. Oli ju tsaarivalitsus 1892. aastal keelanud koguni ajalooliste jutustuste väljaandmise, mis käsitlesid rohkem kui poole aastatuhande eest toimunud võitlust ristirüütlite vastu. See oli üheks põhjuseks, miks Vilde ei saanud esialgu realiseerida oma juba 1894. aastal tekkinud ideed kirjutada romaan 1850-ndate aastate talurahvarahutustest Mahtras.[3]

XX sajandi algusaastatel kujunes siiski situatsioon, kus Vilde sai oma kavatsust teostama hakata. Nimelt suutis 1901. aastal rajatud Tallinna ajalehe «Teataja» toimetus, kelle koosseisu kirjanik kuulus ja kes oli huvitatud Vilde romaani avaldamisest lehe joone all, tsensorit veenda, et ilukirjanduslikus vormis pole minevikus toimunud «mässuliste» sündmuste käsitlemine ohtlik. Vildele koguni võimaldati tutvuda arhiivimaterjalidega. Sellisena ilmus «Mahtra sõda» 1902. aastal nii «Teataja» joonealuses kui ka eriraamatuna. Lugejate suur huvi niisuguse temaatika vastu ning uute ajalooliste materjalide saamine rahvalt oli üheks põhjuseks, et «Mahtra sõjale» järgnes veel kaks romaani — «Kui Anija mehed Tallinnas käisid» ja «Prohvet Maltsvet». Sealjuures langes viimati mainitud teose kirjutamine juba revolutsiooniaastatele, kus Vilde pidi tsaaripolitsei eest välismaale põgenema, lõpetades oma kõige ulatuslikuma romaani 1908. aastal Kopenhaagenis.

Niiviisi oli seitsme aasta jooksul sündinud esimene eesti realistlik romaaniseeria (kokku üle 1500 lk.), suurteos,

[2] E. Vilde, tsiteeritud artikkel. — E. Vilde, Artikleid ja kirju, lk. 454.

[3] Vt. lähemalt: Eduard Vilde sõnas ja pildis. Toimetanud ja teksti kirjutanud J. Käosaar. Tln. 1966, lk. 75.

mida selle laia elulise haarde ning kunstilise kandvuse tõttu võib väga hästi nimetada ajalooliseks epopöaks, teoorjusaja ühiskonna mitmekülgseks peegliks. Sest kirjanik ei kujuta oma triloogias ainult küla ja mõisat, talurahva ja mõisnike vahekordi, vaid ka XIX sajandi esimese poole linnaelu, riigivõimu tegevust ja esindajaid, tolleaegset ideoloogilist võitlust ja haritlasi; ta ei piirdu 1850.—60-ndate aastate talurahvaliikumisega, vaid annab ülevaate agraarprobleemi arenemisest kogu feodalismi kriisi ajal, kujutab üksikasjalikult oma mitmesugustesse kihtidesse kuuluvate tegelaste eraelu. Kirjanik toob halastamatult esile talurahva raske olukorra teoorjuse lõpuperioodil, kus ekspluateeritavad ei taha enam leppida kehtivate ühiskondlike suhetega. Triloogia põhiküsimuseks on talurahva üldine õiglusetus, kurnav teotöö, mõisnike ja mõisaametnike julmus, tervisttappev ihunuhtlus, naise alandamine mõisnike himude ohvrina, riik ja kirik kui talurahva ekspluateerimise õigustajad ja toetajad, vaimupimedusse surutud teoorjade väljapääsulootused ja otsingud uue talurahvaseaduse, usulise fanatismi, linna ja sise-Venemaale ümberasumise näol. Vastavalt oma ideelisele eesmärgile annab kirjanik romaaniseerias keskse koha rahvaliikumisele, mida kujutatakse eriti jõuliselt.

On väidetud, et Vilde asus ajaloolise triloogia juurde õnnelikul eluperioodil, kus ta oli oma parimate loominguliste võimete juures. Teiselt poolt mõjusid romaaniseeria kujunemisele soodsalt XX sajandi algusaastate võitlusmeeleolud. Ka autor ise tunnistab hiljem, et kõne all olevad teosed «on välispidiselt revolutsioonilise atmosfääri sünnitus» ja et ta on minevikulise aine juurde pöördunud olude sunnil: «Olevikku ei tohtinud paljastada, pidi siis katsuma minevikku paljastada, et kaudegi luua — õigemini kohendada ja korraldada — rõhutud massides vihkavat meeleolu kõige vastu, mida see ammuiganenud süsteem kurja ja kurba oli soetanud.»[4] Seega ei pöördunud Vilde 1850.—60-ndate aastate sündmuste poole ainult ajaloolisest huvist, vaid tahtis nende kaudu rääkida kaasajale, millel oli veel küllalt palju sidemeid XIX sajandi keskpaigaga. Püsis ju mitte ainult kubermangude kohalik omavalitsus, vaid ka valdav osa maast käputäie balti

[4] E. Vilde, Autorilt [Eessõna «Kogutud teoste» XXII andele (1929, «Kui Anija mehed käisid Tallinnas» I)]. — E. Vilde, Artikleid ja kirju, lk. 271.

mõisnike käes, kes ekspluateerisid mõisatöölisi ja renditalunikke, samal ajal kui aadli võimutsemist sanktsioneeris seesama tsaarivalitsus, kes oli seisnud talurahvarahutuste mahasurumise taga nelikümmend viis aastat tagasi. Mitmed sajandi vahetuse nähtused, nagu rahva üldine rahulolematus, maapuudus, võitlus balti saksa kodanluse ainuvõimu murdmiseks linnavalitsustes ja kirikuelus, eestlaste ümberrahvustumise hukkamõistmine jm., lähendasid Vilde triloogias kujutatud olusid omakorda kaasajale. Nõnda muutus eriti «Mahtra sõda» võitlusteoseks, millel oli suur revolutsioneeriv mõju 1905.—07. a. sündmuste eelõhtul ja ajal. Hiljem on Vilde «Mahtra sõja» idee avanud põhimõttes, et rahval pole valitseva klassi esindajatelt olukorra parandamiseks olulist abi loota ning «talupoeg peab ennast võitluse läbi ise aitama».[5] Seda üleskutset, mis avaldub romaanide ägedas aadlivastases tendentsis, tegelaste karakterites ja väljendustes, märkasid aga juba triloogia esimesed lugejad. Sajandeid kannatanud rahva südamesse pidid tungima veriseks pekstud Poe Jaani vihased sõnad, keda püüti senisele agraarseadusele truudust vanduma sundida: «Mitte ei vannu! Pekske mind või tükkideks, misukese tüki külge suu jääb, see ütleb: Ei vannu...»[6] Või talunaiste võitluskindlad vastused Mahtra kõrtsis pastor Bergile, kes püüdis nende südametes sentimentaalseid tundeid äratada, et sel teel meeste väljaastumist ära hoida: «Ega meie mehed, kullake, nalja pärast sõtta taha menna, nad lähvad häda pärast! - - - Ma olin veel laps, kui juba uut õigust hakkasime ootama, kui juba kergendustest teati reakida; nüid on uus õigus antud, kergendusi on lubatud, aga mõis pärib vana orjust edasi! - - - Mehed, pärige mõisa käest õigus välja ja ärge laske endid peksa! Kui keiser kuuleb, mis meiega tehakse, siis ei tohi ükski soldat püssi meie poole pöörata!»[7]

Nagu näeme, ei lähe Vilde mööda talurahva naiivsest usust «heasse tsaarisse»; see kujutas endast samasugust parema elu igatsuse avaldusvormi nagu triloogia kolmandas osas kujutatud maltsvetlaste usuhullustus, mille kõrgpunktiks oli valge laeva ootamine, et «tõotatud maale»

[5] E. Vilde, Minu vaimlise arenemise käik. — E. Vilde, Artikleid ja kirju, lk. 458.
[6] E. Vilde, Mahtra sõda (Teosed). Tln. 1955, lk. 265.
[7] Sealsamas, lk. 309.

pääseda. «Prohvet Maltsvetis» ongi kirjanik näidanud, kuidas väljakannatamatutest oludest meeleheitele aetud rahva usuindlus omandab varsti ümberasumisliikumise vormi; Krimmi soodsamates tingimustes kaovad ka endiste maltsvetlaste religioossed liialdused.

Et ajaloolise triloogia aineks on laiu hulki haaranud sotsiaalsed nähtused, siis on eriti «Mahtra sõja» ja «Prohvet Maltsveti» kangelaseks rahvas, feodalismi ahelatest väljapääsu otsiv Põhja-Eesti talupoegkond. Vastavalt sellele osutuvad romaanide kõige kaasakiskuvamateks osadeks massistseenid. Eriti ilmekalt on näidatud rahva vastupanuplaani tärkamist ning paisumist purustavaks ülestõusuks Mahtras. Loetagu näiteks meeste «sõtta» tõttamist — millise dünaamikaga on see laetud, kuidas siin ja edaspidiste sündmuste kujutamisel nagu käegakatsutavaks saab rahvahulkade määratu jõud. See monumentaalsus pole iseloomulik ainult rahvaliikumise tõusujärkude maalimisele, ka võikad peksustseenid sisaldavad analoogilist pinget, ägedat süüdistust ebainimliku ühiskonnakorra vastu.

Talurahva massilise võitluse ning väljapääsuotsingute üldise voolu pinnalt kerkivad romaanide sündmustiku käigus esile eri intriigijooni edasiviivad tegelased, kuid needki on ennekõike sotsiaalsed tüübid, kelle vaimse palge ning teoviisi määrab nende ühiskondlik asend. Niisugused tüüpilised kujud on kangekaelne Võllamäe Päärn, keda mõisnik nimetab «vastaseks hundiks», ja tema hakkaja mõrsja Huntaugu Miina, kes ei lase ennast häbistada; niisugune on Mahtra talitaja Ants Tertsius, ajalooline isik, kes oma vaimuteravusega esindab juba teatavat poliitilist juhti võitlusele virguva talupoegkonna hulgas; siia võib arvata ka Kugli küla rahva ja palju teisi tegelasi. Tolleaegsete ühiskondlike olude igakülgsel väljamaalimisel ei läinud kirjanik mööda ka nendest, sageli jõukamatest talupoegadest, kes püüdsid mõisaga leplikke suhteid pidada, samuti kiltritest-kubjastest, kes on parema elu saavutanud oma klassikaaslaste tagakihutajaks ning nuhtlejaks hakates. Talurahva vastasrinnana on romaanide süžees rakendatud mõisaametnikke, mõisnikke jt. valitseva kihi esindajaid, kelle käitumise üldsuuna määrab nende kurnajaasend, olgu aadlike individuaalsed arusaamad ka ühel või teisel määral erinevad. Omapärast, kuid tähtsat osa triloogia ideelises väljaarendamises mängivad tegelased, kelle ülesandeks on Baltimaadel valitsevate

olude humanistlik-demokraatlik kriitika. Selliste autori resonööridena esinevad koduõpetaja Juliette Marchand, tislerisell Konrad Huber ja teataval määral ka Kugli talumees Lõhmuse Taavet.

Kui võrrelda Vilde «Mahtra sõda» Bornhöhe kakskümmend kaks aastat varem ilmunud «Tasujaga», mille teemaks on samuti rahva ülestõus, siis torkab silma suur põhimõtteline erinevus. Bornhöhe on oma jutustuse süžee sidunud ühe kujuga — Tasujaga, kellele osaks saanud ülekohus teeb temast ülestõusu organiseerija. See on tüüpiline romantiku ajaloopilt. Vildel puudub niisugune kõikvõimas peategelane, või õigemini — selleks on rahvas, talurahvahulgad. Sellist lähenemist ei sundinud peale ainult kasutada olnud üksikasjalik andmestik, vaid selle maailmapildi taga peitub Vilde materialistlik ajalookäsitus, tema kriitilis-realistlik (naturalistlik) romaaniteooria, mis nõudis hoolikale materjalikogumisele toetuva tõetruu pildi andmist rahvahulkade võitlusest.

Sellestsamast elulähedusе ja tõetruuduse põhimõttest on Vilde lähtunud ka oma triloogia keelelisel kujundamisel. Talupoegade rohketes dialoogides, mis mängivad romaanide ülesehituses tähtsat osa, on lokaalse koloriidi loomiseks rakendatud iseloomulikke murdetunnuseid. Ja üldse on Vilde oma sõnavara, võrdluste, fraseoloogia ning lausestruktuuri kujundamisel lakkamatult ammutanud elavast rahvakeelest, viies lugeja seega vahetusse kontakti teoorjusperioodi inimese mõttelaadi ning välise olustikuga. Kirjanik on oma romaanide keelelises keskkonnas täiesti kodus, triloogia värvikas ning mahlakas lause voolab tema sule alt loomulikult, sundimatult. Kasutades rahvalikke keelelisi vahendeid autorikõnes, annab Vilde osavasti edasi oma kaasaelavat, humoristlikku või hukkamõistvat satiirilist suhtumist. Humoristlikke eesmärke teenib sageli ka piibli- ja tolleaegsete seaduseraamatute ning ajalehekeele kasutamine. Üldse iseloomustab eriti «Mahtra sõda» ja «Prohvet Maltsvetti» eesti kirjanduses seniolematu väljendusrikkus, mille rahvalikest allikatest voolamist on E. Vilde stiili uurija A. Kiindok võrrelnud A. Kivi «Seitsme venna» ja Cervantese «Don Quijote» praktikaga.[8] Millise löövusega autor oma võitlevat ideed oskab

[8] A. Kiindok, Mõningaid märkmeid E. Vilde teoste keelest. Keel ja Kirjandus 1958, nr. 2, lk. 101.

sõnadesse ja dialoogidesse valada, iseloomustagu alljärgnev lühike katkend Tallinnas metsiku kepikaristuse ohvriks langenud Anija talumeeste kojupöördumisest:

Ja need nülitud inimesed võtavad veel täna ette pika tee kodu poole. Rohkem kui kolmkümmend viis versta niisuguste haavadega sõita, põrutust ja vintsutust kannatada, üksnes kummuli vankris lamada — nad saavad sellega toime.

Nende hobused peavad ise teadma, kus kodu on, — ohjahoidjaid seekord ei ole.

Ja kui siis selline vanker hilja öösi talu väravasse saabub, ei ole kedagi, kes värava vallandaks. Haavad on teel kangeks paatunud, liikmed halvatud. Iga liigutus teeb põrguvalu. Värav jääb kinni ja peremees koriseb vankril, kuni päikese tõusu ajal naine, tütar, poeg või sulane välja tuleb.

«Tule jumal appi, mis isal, mis peremehel viga? On ta röövlite käes olnud?»

«Ei,» vastab isa ning peremees, «sakste käes olin.»

Ja varsti algab toas naise ja laste nuuksumisel kurb talitus. Nopitakse isa narmendavast ihust kepikilde ja vitsaraokesi . . .[9]

Vilde triloogia on ülimalt rahvalik teos. Juba selle loomise mõtte äratamisest ning materjali kättemuretsemisest võtsid osa inimesed rahva hulgast. Edasi peegeldas romaaniseeria hulkade ajaloolist võitlust, oli laetud feodalismivastase ideestikuga ning toetas oma revolutsioonilise paatosega ilmumisaja üldist rahulolematusementaliteeti. Seetõttu saavutasid need romaanid erakordse populaarsuse ning mõju. Juba siis, kui «Mahtra sõda» «Teatajas» ilmus, ei jõudnud lugejad ära oodata värske numbri kojujõudmist, vaid kogunesid trükikoja ukse taha, hakates lehe joonealust sealsamas lugema.[10] Hiljem loeti kokkuköidetud lehelisad ja raamatud sõna otseses mõttes räbalateks. Eriti suur menu oli triloogial muidugi tema sündmuspaikades Põhja-Eestis. Paljud lihtsad inimesed ja revolutsioonitegelased kinnitavad eriti «Mahtra sõja» mõju enda ja kogu rahva võitlusmeeleolude tõstmisel 1905.—1907. a. revolutsiooni eel ja ajal.[11] Võib arvata, et ka hilisematel pöördeaastatel on romaan analoogilist osa mänginud, kuigi ehk väiksemal määral. Eriti just ajalooline tri-

[9] E. Vilde, Kui Anija mehed Tallinnas käisid (Teosed). Tln. 1955, lk. 136.

[10] E. Virgo, «Teataja» aeg. Mälestusi aastail 1901—1909. KM KO f. 155 m. 6:6, l. 19.

[11] Vt. ka: Eduard Vilde kaasaegsete mälestustes. Koostanud K. Mihkla ja E. Treier. Tln. 1960, lk. 267—276.

loogia muutis Vilde sajandi esimeste kümnendite kõige loetavamaks autoriks. Nüüd oli see rahvalik tunnustus kõigiti teenitud, sest küsimuses polnud vähevääruslikud nalja- ja põnevusjutud, nagu 1880-ndatel aastatel, vaid tõsised kunstiteosed. Seega on Vilde triloogia populaarsus olulise nihke tunnistajaks eesti kultuuriloos: kui varasematel aastakümnetel oli puudulike kultuuriliste eeldustega rahvahulkades suuremat minekut olnud ainult vähenõudlikul lugemisvaral, siis nüüd osutus juba rahvalikel alustel loodud kunstiväärtuslik raamat laiemalt jõukohaseks. Nii oli XX sajandi algul mitte ainult eesti kirjandus, vaid ka selle lugeja täisikka jõudnud.

Kui eespool räägiti eesti kirjanduse rasketest arenemistingimustest, siis ei tule arvata, et need oleksid Vilde triloogia kirjutamise ajal olematuks muutunud. Polnud ju Vilde elukutseline kirjanik nagu tänapäeva sõnameistrid, vaid esialgu ajakirjanik, hiljem aga rasketes majanduslikes oludes vaevlev pagulane. Ajakirjanikuna lõi ta oma romaanid järgukaupa, nagu igapäevane joonealune just nõudis, Vildet-pagulast kiirustasid aga taga rahapuudus ja kirjastaja G. Pihlakas, kes tahtis võimalikult kiiremini (ja väiksemamahuliselt) «Prohvet Maltsvetti» lugejate kätte saata. Sellised töötingimused tegid võimatuks väga olulise loominguprotsessi osa — viimistlemise. Edasi ei avaldanud teoste ehedusele soodsat mõju autori püüe pakkuda oma romaanide näol nii ajaloosündmuste ülevaadet kui ka kunstiteost. Tagasivaates on kirjanik ise «Mahtra sõja» kohta möönnud: «Romaanis on püütud olla võimalikult ajalooline. Vahest läksin ses suhtes kaugemale, kui teosele kunstiliselt kasulik oleks olnud. Aga ma olin kiusatuses. Kahju oli poliitiliselt nii tänulikku ainestikku, mille avalikkuse ette kandmiseks korraga võimalus avanenud, kärpida, painutada, vaba luulega liiasti katta, ning kahju neile paljudele, kes minu teostest kõige eel histoorialist tõepärasust ootasid, nende hulgas minu vabatahtlikud ja hangitud kaastöölised rahva seas, pettumust valmistada. Ei saanud teisiti — ajastiku poliitiline õhkkond oli niisugune.»[12] Kõige ebasoodsamates tingimustes valminud «Prohvet Maltsvetti» on kirjanik «Kogutud teoste» jaoks mõningal määral ümber töötanud.

---

[12] E. Vilde, Autorilt [Eessõna «Kogutud teoste» XX andele (1924, «Mahtra sõda»)]. — E. Vilde, Artikleid ja kirju, lk. 270.

Näeme, et teatavas osas sõltus Vilde kõne all olevate romaanide ebaühtlus lugejaga arvestamisest, mis oli kogu eelneva eesti kirjanduse ilme määramisel olulist osa mänginud. Muidugi torkas see kirjandusevăline mõjutegur otsekohe silma uusromantilisele kriitikale, mis ründas E. Vilde loomingu, sealhulgas ka ajaloolise triloogia kunstilisi puudusi. Uue kirjanike sugupõlve poolt eesti proosa ette seatud eesmärke silmas pidades oli neil etteheidetel oma õigustus ning edasiviiv tähendus. Tõsteti ju sellega esile kirjandusteose kui kunstiliselt väljapeetud ühtse struktuuri põhimõte, nõuti sõnakunsti, mis rahuldaks kõige peenemat esteetilist maitset. Kuid ühe või teise teose kirjandusajaloolist kohta ja väärtust on kaasaegne kriitika harva suutnud täpselt määrata. Sama lugu oli Vilde ajaloolise triloogiaga: ka selle nooreestlaste kriitika osaliseks saanud külgi oleme hakanud meil kasutada oleva ajaloolise perspektiivi ja kirjanduse avarama mõistmise valgusel rohkem hindama. See käib Vilde romaanide vormigi kohta. Igatahes kaldub H. Salu, kes E. Vilde ajaloolistele romaanidele pühendatud monograafias vaagib kirjaniku osa eesti proosastiili arengus, kaalukeelt langetama Vilde kasuks: «Ongi küsitav, kas Noor-Eesti väsimatud stiililihvijad ise on suutnud anda Vilde mahlaka, isikupärase ning alati värskena püsiva stiiliga võrreldavat.»[13]

Vilde romaaniseeria kustumatuid kunstiväärtusi näitab ka selle pidev edu tänapäeval, kus triloogias kujutatud sotsiaalsed ahelad on ammu ajaloo näitelavalt kadunud. Eriti suure lugejaskonna on kirjanik leidnud nõukogude perioodil. Nii ulatus Nõukogude Eestis ilmunud «Anija meeste» trükiarv 1964. aastaks kogusummas 85 400-ni, «Mahtra sõjal» aga 65 400-ni. Triloogia on tervikuna või osaliselt («Mahtra sõda») tõlgitud vene, läti, ukraina, soome ja saksa keelde. On huvitav märkida, et ka vene keeles on kõige enam levinud «Anija mehed» (182 000 eks.),[14] mida meie kriitika on pidanud triloogia teistest osadest kahvatumaks.

Ühe või teise kunstitöö üleajalisus pole absoluutne mõiste: oma juurtega on teos kinni sünnimiljöö kultuurilises pinnases, latva aga painutab ühes või teises suunas

[13] H. Salu, Eduard Vilden historialliset romaanit. Helsinki 1964, lk. 261.

[14] Vilde teoste väljaandmisest. Looming 1965, nr. 2, lk. 310—311.

järelaja vastava momendi kunstikäsitus ja lugejaskonna maitse. Nii on ka Vilde, meie kriitiliste realistide vanema põlve kõige võimekama esindaja peateosega, tema ajaloolise triloogiaga, mille sisulis-vormiline koestik on määratud oma ajaga, kuid milles käsitletud suured ajaloolised sündmused ning nende kunstilise kehastuse jõulisus on romaanidele kindlustanud aukoha eesti proosa arenguloos, menu eesti ja välismaa lugejate keskel ning tõusu maailmakirjandusliku kaaluga klassika hulka.

E. PETERSON-SÄRGAVA OSAST EESTI KRIITILISE REALISMI ARENGUS

Kui heidame pilgu maailma juhtivate kirjanduste ajaloole, siis torkab silma, et kriitiline realism hakkas Eestis arenema hiljem — 1890-ndatel aastatel. Muidugi ei tähenda see, nagu oleks elunähtuste tõepärane kujutamine siin olnud enne täiesti tundmatu. Sellelaadilist vaatenurka märkame juba kõige vanemates juturaamatutes (Willmann, Mannteuffel). Ilmsed on realistlikud tendentsid rahvusliku liikumise aja kirjanduses, iseäranis proosas ja draamas. Veelgi selgem on liikumine elu realistliku kujutuse poole 1880-ndate aastate jutukirjanduses — E. Aspe, M. Põdderi, eriti aga Vilde varasemas loomingus.

Laiahaardelise ühiskonnakriitika arendamiseks kirjanduses tekkisid aga alles XIX sajandi lõpukümnendil sotsiaalsed eeldused teravate klassivastuolude väljakujunemise näol Eestis mitte ainult linnaproletariaadi ja kapitalistide, vaid ka külakehvistu ja maakodanluse vahel. Ideoloogilises liinis soodustasid murrangut materialistliku ja sotsialistliku õpetuse ulatumine Baltimaile, samuti kirjanike tutvumine teiste rahvaste juhtivate kriitilis-realistlike autoritega. Nii nägi E. Vilde 1890—92 Berliini laval saksa naturalistide Hauptmanni ja Sudermanni ning norralase Ibseni draamasid. Oma meetodi kujunemisel nimetab Vilde teenäitajatena: varasemal järgul — Turgenevit ja Daudet'd, hiljem — Kiellandi, Ibsenit, Zolad ja Hauptmanni.[1] Laialdane lugemus ning lähenemine sotsialistlikule ideoloogiale võimaldasidki Vildel jutustusega «Karikas kihvti» (1893) ja romaaniga «Külmale maale» (1896) alust panna teravalt ühiskonnakriitilisele proosale, eesti kriitilisele realismile.

29. (vkj. 17.) aprillil 1868 Vändras Kadaka kooliõpetaja pojana sündinud E. Peterson-Särgava areng toimus peami-

[1] E. Vilde, Katked minu elust. — E. Vilde, Artikleid ja kirju (Teosed). Tln. 1957, lk. 438.

selt maakeskkonnas ning polnud nii kiire ega sirgjooneline kui Vildel. Tõsi küll, juba Tori kihelkonnakoolis õppides oli noormees kokku puutunud materialistliku ja usundikriitilise kirjandusega (E. Haeckel, L. Büchner, J. Moleschott, D. Fr. Strauss). Samuti olid tema kujunemisele suure tähtsusega Tartu õpetajate seminaris veedetud aastad (1886—89), kus algas tulevase kirjaniku vahetu tutvus vene klassikaga (Gogol). Veel enam — innuga luges ta tollal seminari juhtkonna poolt õpilastele mittekohaseks tunnistatud kaasaegseid autoreid — L. Tolstoid ja F. Dostojevskit. Sellisena kujunes Peterson-Särgava Jakob Tamme järel teiseks eesti nimekaks autoriks, kes oli vahetus kontaktis vene kirjandusega. Vilde oli küll ka tutvunud Gogoli, Dostojevski ja Turgeneviga, kuid ainult saksakeelses tõlkes.

Muidugi ei tähenda see, nagu oleks E. Petersoni lugemus piirdunud ainult vene kirjandusega. 1928. aastal kirjutas ta selle kohta järgmist: «Tõesti omal ajal vaimustasid mind Björnson, Tolstoi, Ibsen, Dostojevski, eraldi Guy de Maupassant; lapsepõlves Schiller, kuid kui suurt mõju keegi neist on avaldanud, on väga keeruline küsimus.»[2]

Noore E. Petersoni puhul tuleb peale Schilleri ja Tolstoi lugemise arvestada ka eesti oma kirjanduse tundmist. Nii märgib kirjanik, et ta on süvenenud Saali töödesse ning nende eeskujul katsunud kirjutada ajaloolises žanris, kuid erialaliste teadmiste puudumisel sellest mõttest loobunud. Suurt mõju avaldas talle Juhan Liiv, eriti oma «Kümne looga».

E. Petersoni arenemine kirjanikuna polnud kiire: tema esimene lühijutt «Nälg» ilmus trükis 1890, esimene raamat — pikka aega teoksil olnud jutustus «Ei iialgi!» — 1895. Nendes käsitleb ta moraalset laadi probleeme. Nii katkeb raamatus «Ei iialgi!», mis oma süžeelt meenutab E. Aspe ja M. Põdderi haritlasjutustusi, peategelase Karl Reinu (Rombergi) tõusutee muusika alal noormehe kergemeelse iseloomu tõttu, mis avaldub eriti armastussuhetes. Vastavalt on üles ehitatud ka jutustuse tegelaste süsteem, kellede iseloom ja saatus pole sotsiaalselt määratud, vaid oleneb nende enda eetilisest tublidusest, «vabast tahtest». XIX sajandi keskpaiga olustik, milles jutustuse põhitege-

[2] E. Peterson-Särgava, Autobiograafilisi andmeid. Tulimuld 1967, nr. 3, lk. 143.

vus areneb, on antud üpris hõredalt. Seetõttu osutub võimalikuks, et pastor Holli, Rombergi ande avastajat ning esimest arendajat, on kujutatud heatahtliku hingelise inimesena; vabrikant König, kelle rahadega Karl Rein Pariisis õpib, nimetab ennast aga suureks talurahva-armastajaks ja võitleb selle eest, et eesti rahva andekust avalikult esile tõsta. Sotsiaalse miljöö jälgimise asemel on pearõhk asetatud tegelaste elamuste efektsele esiletoomisele. Viimase tendentsiga on kooskõlas küllalt keeruka intriigi kriminaalset ja romantilist laadi elemendid. Romantikat tajume eriti jutustuse lõpplahenduses (Rombergi viiulimäng ning enesetapp kuuvalgel ööl Agnese akna all). Kuigi Petersoni esimesed tööd on oma kunstiliselt tasemelt üsna väheütlevad, kohtame juba neis autorile edaspidigi iseloomulikke jooni, nagu üldine õpetlik tendents, mille edasiandmisel kasutatakse meeleldi allegooriat.

Üleminekuteoseks kriitilise realismi teele on 1897—98 kirjutatud ja 1899. aastal avaldatud jutustus «Õnnetu õnnelik», kus tegelaste vaated ja käitumine on seotud juba nende sotsiaalse pinnasega: jõukas Kõrkaru peremees uhkustab oma rahaga ning pakub purjuspäi tütart koos suure kaasavaraga naiseks, tema tühised lapsed aga ihaldavad abielluda sakstega — mõisaametnikega. Jutu ideeliseks eesmärgiks on hukka mõista jooksmist palja välise ilu järele, nagu seda teeb peategelane Puurmanni Hans oma abielu sõlmimisel. Autoripoolsete moraalipõhimõtete kehastajana esineb teoses koolmeister Mätik. Ka selle jutustuse tegelastekujunduses ja keeles kohtame rea hilisemale Petersonile iseloomulikke võtteid (näit. tõusikute karakteriseerimine saksastatud perekonnanimedega, rahvapärased kõnekäänud ning võrdlused jne.).

Terava ühiskonnakriitika viljelemisele asub E. Peterson XIX sajandi lõpul, kui ta töötas õpetajana Aleksandri linnakoolis Põltsamaal. Kirjanik on hilisemas tagasivaates märkinud, et «Paisete» idee juurde on teda viinud talurahva kurnamine, mida ta nägi kohalikus mõisas, kus kehtis veel varjatud teoorjus. Vändras — E. Petersoni kodukihelkonnas — olevat talupoegade olukord olnud tunduvalt parem.[3] «Ja nüüd sündis pööre minu hinges. Mis teha? Nii edasi meie ei saa ... ots on näha! Inimeste silmad pea-

[3] A. V., «Ühe härja eluloo» autor jutustab. Uus Eesti 27. IV 1938, nr. 115.

vad lahti minema! Kirjutada ajalehte artikleid? Kes neid trükib? Kõned? Kes neid lubab pidada? ... Ainus tee — kirjandus!»[4]

Eitamata vahetu kogemuse tähtsust kirjaniku ande õitsengule puhkemisel, tuleb siiski silmas pidada, et Peterson oli Põltsamaal töötanud juba 1893. aastast saadik, «Paisete» kolm osa ilmusid aga 1899—1901. Kirjanik pidi saama veel muid impulsse, et ta alles viis aastat pärast Põltsamaale saabumist istus kirjutuslaua taha. Need mõjud olid maailmavaatelist laadi. Nimelt leidus Põltsamaa haritlaskonnas inimesi (A. Riis, P. Goveino jt.), kes olid huvitatud filosoofilistest ning sotsiaalsetest küsimustest. Kirjanik ise märgib eespool tsiteeritud intervjuus 1938. aastast: «Tellisime vene- ja saksakeelseid ajakirju ning vahetasime neid vastastikku. Eriti palju lugesime vabameelseid vene ajakirju, aga ka raamatuid. Eriti sügavalt mõjus minusse Gorki. Mulje, mille tema juttude lugemisel sain, oli taolist kui Juhan Liivi «Kümme lugu». — «Ah sa kurivaim, see on minu kirjanik, see mõistab kirjutada,» mõtlesin ma teda lugedes.»[5] Arvatavasti samasse perioodi langeb mitme muugi tolleaegse vene prosaisti mõju: «Teistest vene autoritest meeldisid mulle eriti Gleb Uspenski (eriti tema «Четверть лошади» on väga meelde jäänud), Garšin, Kuprin. Kuprinilt tõlkisin «Лес шумит».»[6] Lisaks sellele avaldas Peterson vene talupojast kirjaniku S. Semjonovi jutustuse «Ise tegid» («На свою голову») tõlke 1899. a. «Olevikus». Saltõkov-Štšedrini tundmist, kelle mõju on «Paisetes» oletatud[7], kirjanik ise eitab.[8]

Kolmandaks tuleb silmas pidada, et E. Vilde eesti külaelu vastuolusid lahkav «Külmale maale» oli ilmunud juba 1896. aastal, nagu eespool märkisime. Kaasaegse radikaalse ühiskondliku mõttega kontakti jõudnud Peterson liitus Vilde poolt alustatud ühiskonnakriitilise suunaga.

---

[4] E. Peterson-Särgava, Autobiograafilisi andmeid. Tulimuld 1967, nr. 3, lk. 141.

[5] A. V., «Ühe härja eluloo» autor jutustab. Uus Eesti 27. IV 1938, nr. 115.

[6] B. Sööt, Vestlustest Ernst Särgavaga. Keel ja Kirjandus 1968, nr. 4, lk. 242.

[7] E. Dreverk, Sčedrin-Saltõkof ja Ernst Petersoni «Paised». Murrang 1921, nr. 5/6, lk. 60—64.

[8] B. Sööt, Vestlustest Ernst Särgavaga. Keel ja Kirjandus 1968, nr. 4, lk. 242.

Tema «Paised» tõi varjamata otsekohesusega esile eesti renditalupoegade, saunikute ja taluteenijate elu viletsuse ning väljavaatetuse, paljastades samal ajal laiade masside sotsiaalse ning vaimse häda põhjustajaid — mõisnikke, ülesostjaid, balti saksa pastoreid ja köstreid ning kujunevat eesti maakodanlust. Seda ühiskonnakriitilist suunda jätkas kirjanik ka sajandi alguse ajalehejuttudes («Oheliku-onu jõulunägemine» jt.). Kõrvuti külaolustiku käsitlemisega näitas kirjanik jutustuses «Jõulupuu» (1903), millistesse raskustesse võib sattuda maalt linna asunud talupoeg, kuna siin valitseb veelgi ületamatum kuristik tööinimeste ja elu peremeeste vahel.

«Paisete» seerias andis Peterson oma parimad jutustused «Ühe härja elulugu», «Marjad silmas» ja «Tulge appi!». Nende elukujutus on veenev, tegelased tõusevad esile meeldejäävate tüüpidena, tundeskaala ulatub kaasaelamisest vihase satiirini, millega kujutatakse negatiivseid tegelasi. E. Vildest erineb Peterson oma vahetu tõepüüuga, oma pealetungiva poleemilise laadiga, mis andis tema jutustustele erilise kõlavuse. Kõrvaliseks asjaks jäi tal intriigi huvitavus. Kirjaniku stiil on karm — selles on välditud igasugust ilustamist —, kuid siiski rahvalik.

Peterson ise kriipsutab «Ühe härja eluloo» algul alla oma jutustuse erinevust tavalisest «ilukirjandusest»: «See lugu näib väga igapäevane olevat ja sellepärast ma tast just kirjutan; kirjanikud aga otsivad iseäralikke lugusid, et nendega lugejaid huvitada.»[9] Sellega on tahetud rõhutada ka meetodi realistlikkust, kujutatud olukordade ja inimeste elulisust. Teose süžee on õnnestunult leitud: härja eluloo raamides maalib kirjanik episoodi mõisniku lõa otsas rabeleva renditaluniku vaevasest elust. Ühiskonnakriitilisele eesmärgile vastavalt on valitud ka novelli sisu üksikasjad: Kirjukannu pere olevikust ja minevikust esitab kirjanik fakte, mis aitavad rendikohapidaja elu vaesust ja väljavaatetust valgustada. Ainuke, kelle hingeellu autor laseb pilku heita, on Jaan, ja temagi peas keerlevad lahendamatud küsimused, nagu: «Mis pidi pojast saama? Mida võis ta pojale anda? Miks oli talle poeg sündinud?»[10] Kui maha arvata üksikud detailid, on

[9] E. Särgava, Kogutud teosed I. Trt.-Tln. 1938, lk. 451.
[10] Sealsamas, lk. 469.

autor loobunud oma tegelaste, tavaliste taluinimeste välimuse kirjeldamisest. Ainult peategelase, tõuvasika «portree» leiab paaril korral visandamist. Kogu see ökonoomiline süsteem sõltub ilmsesti teose sisulistest eesmärkidest, jutustuse peaideest, mille järgi härja elu on parem kui rentniku oma, sest esimese eest hoolitsetakse, teine on aga jäetud saatuse hooleks. Rendikohapidaja loomaliku olukorra rõhutamiseks on autor jutustuse kompositsioonis osavalt rakendanud korduvaid allegoorilis-sümboolseid pilte — Jaani mõtteid ning painajalikke unenäokujutusi endast kui kütkestatud härjast, keda kihutab taga mõisnik või personifitseeritud nälg. Kui jutustuses «Ei iialgi!» on dialoog üldiselt diferentseerimata, siis «Paisetes» pühendab kirjanik tähelepanu tegelaste kõneviisi individualiseerimisele. Autori stiili on ilmunud iroonia, sarkasm ja poleemilis-publitsistlikud elemendid.

«Ühe härja elulugu» on nagu elavast elust väljalõigatud tükk, kus ei tundu kirjaniku väljamõeldist ja mille lugemisel ei teki küsimust, mis on siin positiivne, mis negatiivne, millise ideaali eest kirjanik välja astub. Ometi on autori sotsiaalne protest igaühele selge. Selles vahendituses seisnebki pala esteetilis-eetiline võlu.

Jutustustega «Marjad silmas» ja «Issanda kiituseks» alustas Peterson oma rünnakut balti saksa pastorite ja kiriku vastu, põimides oma peateemat osavalt rahva hädade ja elupahede valgustamisega. Jutustuses «Marjad silmas» teravdab kirjanik eluvõõra «hingekarjase» Weitlingi kuju kuni karikatuurini, kuid oskab mitmesuguseid elulisi aineid liites luua kunstiliselt küllalt mõjuka teose. Seda ei saa öelda «Paisete» II osa — kirikukooride tegevuse varjus sugenevaid moraalseid väärnähtusi paljastava jutustuse «Issanda kiituseks» kohta, mille idee arenduses tundub ühekülgsust ning tegelaskujudel puudub küllaldane ilmekus.

Kui «Ühe härja elulugu» valgustas renditalupoja ja mõisniku vahelisi vastuolusid, siis «Paisete» viimane anne «Tulge appi!» (1901) ja selle jutu järg «Oheliku-onu jõulunägemine» (ilmunud ajalehes «Teataja» 1901. aastal) näitavad, et tolle aja pärisperemees võis oma teenijate, eriti aga laostunud sauniku suhtes olla niisama südametu ekspluateerija kui mõisnik renditaluniku vastu. Kirjanik ei jäta lugejat kahevahele, et Kiisa Tooma joomine ja laste toored kombed on tingitud selle kehvikupere välja-

kannatamatust sotsiaalsest olukorrast. Uueks nähtuseks Petersoni, aga ka kogu sajandi vahetuse kirjanduses on sulane Anton — küllaltki teadlik maaproletaarlane, kes «oma varakult küpsenud peas lõi - - - enesele maailmavaate, mis teda teiste, iseäranis Oheliku Madise meelest vastikuks, pahuraks tegi.»[11] Poleemiliseks probleemiks, millele toetub jutustuse «Tulge appi!» esteetiliskunstiline ehitis, on autori opositsiooniline seisukoht kiriklike misjonikorjanduste suhtes.

Oma elukujutuse veenvamaks põhjendamiseks kasutab Peterson novellis «Tulge appi!» arvulisi andmeid, kombineerib ajalehe-väljavõtteid, kasutab, nagu mujalgi, korduvalt piibli fraseoloogiat ja pilte, kuid enamasti iroonilise alltekstiga. Ta ei unusta parodeerimast ka oma varasemate teoste kriitikuid. Tegelasi iseloomustab kirjanik ennekõike kõneliselt — dialoogis — ja tegevusega, kuid annab ka üksikuid huvitavaid või karakteerseid detaile välimusest.

«Paisetele» järgnenud «Rahvavalgustaja» (1904) jätkab ühiskonnakriitilist suunda, kuid juba laiemas plaanis. Autor maalib siin ilmeka pildi Mudila kirikualevi «suurnike» tühisest elust, intriigi edasiviijateks võtab aga kihelkonnakooli-õpetajad, kelle tööd kirjanik hästi tundis. Romaani mõõtmeteni ulatuva «Rahvavalgustaja» eesmärgiks on analüüsida seltsi- ja koolielu küsimusi tsaristliku reaktsiooni tingimustes. Ühes sellega on siin suuremal või väiksemal määral kritiseeritud kogu tolleaegset ühiskondlikku süsteemi.

«Rahvavalgustajas» kui pikemas jutustuses on autoril olnud võimalik mitmekülgsemalt välja joonistada olustikku ja tegelasi. Olustikukriitikat leiame eriti teose algul, kus kirjeldatakse Mudila väikekodanluse elu ja olenguid. Talurahva hulgas leviva rahatõusikluse ja kombetoorusega tutvustab autor lugejaid vallavanem Kröitsbergi jootude kirjelduse kaudu. Jutustuse küllalt rohkearvulistele tegelastele on kirjanik andnud igaühele oma näo, elukäsituse ja biograafia. Meie silmade ette tõusevad kooliõpetajad-rahvavalgustajad, silmakirjatsev köster Arnikas, vanameelne pastor, veider mõisnik, rida naistegelasi, kellest emand Maasikas kujutab endast esimest

[11] E. Särgava, Kogutud teosed II. Trt.-Tln. 1938, lk. 124.

vaba moraaliga naist Petersoni loomingus. Annemanni kujuga näitab kirjanik, et tal ei puudu kalduvused ka elu ja inimeste humoristlikuks kujutamiseks.

Autori ideede kandjaks on kooliõpetaja Jürisson, kes esindab materialistlik-realistlikku elukäsitust, kuna tema rivaali Madara peas käärivad «Postimehe» rahvusidealismist mõjustatud egoistlikud plaanid. Teose käigus osutub Madaras täielikuks oportunistiks. Jürisson seevastu on puudutatud revolutsioonilisest hingusest; ta pöörab paljutähenduslikult toolijalad ülespoole, keeldudes kompromissist senise elukorraga: «Mitte edasi ei tule meil ehitada, vaid uuesti ehitada — see on õige tee! Aga et uut ehitada, sellepärast peame vana eest ära koristama - - -»[12] Kuid Jürissongi lahkub Mudilast. Need on sajandi lõpu kitsad olud ja inimeste närusus, mis ei võimalda midagi ette võtta, või nagu Jürisson ütleb: «Senikaua kui mõnedel on võimalik teha kõik ja teistele on jäetud võimalus teha mitte midagi, senikaua on raske elada!»[13]

On väidetud, nagu lehviks «Rahvavalgustajast» (analoogiliselt 1906. aastal ilmunud «Kolonistile») vastu juba oludega kohanemise vaimu.[14] Sellega ei saa nõus olla. Pigemini on teos kantud revolutsiooni-eelsest pingest ning eitamispaatosest, mis kitsaste tsensuuriolude tõttu ei saanud küll täies selguses avalduda. On küllalt iseloomulik, et samal 1903. aastal, kui Peterson jutustuse lõpetas, kirjutas ta Jakob Tammele: «- - - kui hea meelega tahaksin ma lõhkuda, kõike seda vana, seda kobedat — kui hea on sinna pauka panna!»[15] Teiselt poolt tuleb aga konstateerida, et «Rahvavalgustaja» ideelisele struktuurile on mõju avaldanud impulsiivse autori positiivse programmi väljakujunematus ning ähmasus.

«Paisete», «Rahvavalgustaja» ja samaaegsete ajalehejuttudega tõusis E. Peterson eesti kriitilise realismi avangardi, andes sellele voolule omapärase poleemilis-publitsistliku kõrvaljoone. Kirjaniku panus tähendas eesti kirjanduse olulist rikastamist.

---

[12] E. Särgava, Kogutud teosed II, lk. 345.
[13] Sealsamas, lk. 453.
[14] R. Sirge, Ernst Särgava tänapäevale. Looming 1958, nr. 4, lk. 610.
[15] E. Peterson J. Tammele 2. VII 1903. KM KO f. 129 m. 5:2, l. 2/5.

Kirjaniku ideelist arenemist revolutsioonieelsetel aastatel markeerib hästi ka tema ajakirjanduslik tee: «Oleviku» ja «Linda» juurest läks ta üle «Rahva Lõbulehe» ja «Teataja» pahempoolse «Uudiste» ja Lilienbachi «Edasi» esimese albumi kaastööliseks.

See hoogne edasitung vältas siiski lühikest aega: pärast 1905. a. revolutsiooni langes E. Petersoni ilukirjanduslik aktiivsus, ning mis veel olulisem — kunstiline tase. Milles peituvad selle mõõna põhjused? Kõigepealt tulevad siin arvesse maailmavaatelist laadi tegurid. Juba 1907. aastal kirjutas E. Peterson E. Virgole, et ta olnud kord vaimustunud «sotsiaalteooriatest», kuid pettus siis nende kandjates. «Viimased 1905—1906 aasta liikumised andsivad veel viimase hoobi - - -».[16] Seega on kirjaniku taandumine sotsiaalsetelt võitluseesmärkidelt alanud juba enne revolutsiooni, ilmselt tema Kose-Uuemõisas töötades, kus kirjanik sotsiaaldemokraatlike kõnemeestega kokku puutus. See positsioonide vahetus peegeldub ka kirjaniku revolutsiooniaegses loomingus. Vahepeal valitsenud realistlik-lööva stiili kõrvale ilmub nüüd allegoorilis-tinglik käsitluslaad. Nii väljendab kirjanik revolutsiooniaastal Lilienbachi «Edasis» ilmunud visandis «Maa ägab» oma parema tuleviku ootusi üsna ähmases romantilis-sümbolistlikus vormis. Ka realistlikus laadis loodud novellis «Kolonist» märkame vastuolusid: selle põhiosa kannavad võitlusmeeleolud mõisniku ülekohtu vastu, kes on Kajumaa Madise juba viiest rendikohast välja kihutanud; lõpeb aga teos elupõliste vaenlaste leppimisega. Peale eeskujuks olnud elulise juhu on sellist lõpplahendust mõjustanud ehk ka asjaolu, et kirjanik avaldas oma 1905. aastal kirjutatud novelli juba reaktsiooni ajal, millal läbini revolutsiooniline ideearendus polnud enam mõeldav. Kuid kahtlemata kajastub «Kolonistis» ka kirjaniku pettumus ühiskondlikus võitluses.

Novellis «Liisi» (1905) peegelduvad E. Petersoni otsingud psühholoogilise käsitluslaadi ja tihedama stiililise läbitöötamise suunas, mida oli sajandi algukümnendeil märgata nii realistide kui ka «Noor-Eesti» autorite juures. Kirjaniku vaatenurga muutumist iseloomustab ilmekalt asjaolu, et «Liisi» hukkamõist pole suunatud võrgutaja

---

[16] E. Peterson E. Virgole 30. X 1907. KM KO f. 155 m. 2:30.

Männiku Arturi ühiskondliku asendi ega moraalsete omaduste vastu nagu «Paisete» jutustuses «Issanda kiituseks», kuigi Artur on rikka kirikuvöörmündri liiderlik poeg. Seevastu huvitab autorit Liisi armastuse psüühiline ning kombeõiguslik külg.

«Liisiga» tõusis kirjaniku huvi keskpunkti naisküsimus, millele on pühendatud ka jutustus «Elsa» (1907). Siin astub ta juba täiel rindel kaasaegse abielu ja naise rõhumise vastu välja. See on kõigiti mõistetav, kuna E. Petersoni maailmavaates omandas siitpeale tähtsa koha inimese bioloogilise täiustamise idee: «Inimese sugu tuleb ümber sünnitada, niihästi alt, kui ka ülevalt,» kirjutas ta juba 1907. aastal äsja tsiteeritud kirjas E. Virgole. On arusaadav, et sellega kerkis esiplaanile naine kui inimsoo jätkamise keskne lüli, tõusis küsimus, kuivõrd valitsevad kombed, armastus- ja abielusuhted inimkonna täiustumist soodustavad. Kuigi jutustusi kannab juba «Paisetest» ja «Rahvavalgustajast» tuttav opositsiooniline hoiak, iseloomustab eriti «Elsat» probleemide ühekülgne käsitlus ning vormiline rabedus. Seetõttu jääb viimati mainitud teos nii ideeliselt kui ka kunstiliselt vähepakkuvaks, mida ka kriitika märkas.

E. Petersoni loomingulises mõõnas oli üheks põhjuseks tema Tallinna asumine 1906. aastal; siin rakendus kirjanik intensiivsesse koolitöösse ning seltskondlikku tegevusse. Lisaks sellele hakkas ta koostama emakeele õpikuid ja lugemikke. Katkes kontakt Petersonile seni ainet pakkunud maaeluga. Seevastu liitus ta järjest tihedamini kodanluse huviringiga, mida soodustasid ka perekondlikud suhted.

Oma aastatepikkust vaikimist on aga Peterson hiljem ise seletanud F. Tuglase teravalt kriitilise essee «Eduard Vilde ja Ernst Peterson» («Noor-Eesti» III album, 1909) mõjuga. Küsimus on jäänud vaieldavaks tänapäevani. E. Petersoni teravad sõnad veel 1928. aastal eespool tsiteeritud kirjas V. Ridalale («Autobiograafilisi andmeid») näitavad, et Tuglase kriitika on teda tõsiselt pahandanud. Tuglas omakorda lükkas veel hiljuti Petersoni etteheited ülekohtustena tagasi.[17] Milles on siis asi?

Tuglase 1909. a. kirjutis näitas oma poleemilis-liialdavast põhilaadist hoolimata olulisi puudusi sajandi vahetuse kir-

[17] F. Tuglas, Natuke kurb-lõbusat meie kirjandusloost. Sirp ja Vasar 24. V 1968, nr. 21.

janduse kunstilises struktuuris, tähendades ühtlasi uute, nõudlike kunstiprintsiipide püstitamist tõusva kirjanike generatsiooni poolt. See ilmselt puudutas E. Petersoni, kes oli parajasti jõudnud maailmavaatelise, aga sellega ka loomingulise kriisi olukorda. Lähenemiskatsed uue sugupõlve kunstiprintsiipidele, mille teatavaks tunnistuseks on «Liisi», lõikas läbi nendesamade noorte eemaletõukav suhtumine. Petersoni koleeriline temperament ei olnud kohane vaevanõudvaks tööks teoste kunstilisel väljaarendamisel. Kirjanikuna on ta ennast nimetanud amatööriks, mitte elukutseliseks. Pealegi pole see ainuke juhus, kus Peterson võistlejate esile astudes käega lõi: nimelt ilmusid tema keeleõpikud ainult 1923. aastani, sest uutes, emakeelse kooli tingimustes, kus elavnes õppekirjanduse väljaandmine, ei hakanud ta oma raamatuid ümber töötama. Nii et sajandite vahetuse soodus konstellatsioon, mis andis kirjaniku maailmavaatelise radikalismi ning opositsioonilise temperamendi liitudes suurepäraseid kriitilis-realistlikke kunstiteoseid, oli tagasipöördumatult möödunud. Tuglase artikkel muutis asjakäiku vähe, tõstis aga küsimuse valusalt teadvusse, mistõttu Petersonil oli järgnevatel aastakümnetel, kus tema tähelepanu oli mitmele-setmele muule tööle ja harrastusele jaotatud, kerge just seda momenti ilukirjandusest eemalejäämise põhjusena esile tuua.

Igatahes on E. Peterson meheea parimad aastad ilukirjanduslikult üsna kesised. Pakkunud 1911. aastal lastele «Ennemuistsed jutud Reinuvader Rebasest», söandas vahepeal teatrieluga kontakti sattunud kirjanik alles 1920-ndate aastate algul avaldada kaks näidendit — draama «Sõnajala õis» (1920) ja komöödia «Uus minister» (1922). Esimene neist käsitleb jällegi moraaliprobleemi (pastor Rünk, kelle naine on olnud kümme aastat halvatud, armub eluküllasesse naisõpetajasse), kuid näidendis kasutatud romantilis-sümbolistlikud motiivid ning vananenud lavalised võtted ei anna teosele vajalikku kunstilist ehedust ega dramaturgilist mõjukust. Kuigi teose motona leiame I. Kanti lause: «Dogmade surm tähendab moraali sündimist», on «Sõnajala õie» arvustav tendents vähe märgatav, piirdudes peamiselt vanameelse praost Simmeli hukkamõistmisega.

Sajandi vahetusest tuntud ühiskonnakriitilise laadi poole nihkus kirjanik komöödias «Uus minister». Ka selle tegevuspaigaks on tuttav Mudila, mille seltskonna tõusik-

likkust ning muid pahesid kodanliku riigi algaastatelt autor naeruvääristab. Kuid sellel kriitikal puudub teravus, satiiri asendab huumor, mis alevi pisihuvide ja «suurpoliitika» juhuslikust ristumisest tulenevate sekelduste kujutamisel langeb kohati jantlikkuseni.

Nii ei suutnud Peterson-Särgava pärast 1905.—07. a. revolutsiooni eesti realismi arengus enam juhtivalt kaasa rääkida. Oma elu viimase kolmekümne viie aasta jooksul avaldas ta ainult üksikuid memuaarilisi kirjutisi. Samal ajal ei kustunud täielikult tema ühiskonnakriitiline närv. Seda tõendab jutustuste käsikiri «Tühjad hällid», mille silmapaistvamates palades ta valgustas 1930-ndate aastate koolielu kitsaskohti ning kodanlike perekondade lastetuse musti telgitaguseid. Trükki usaldas ta selles laadis anda ainult allegoorilise lühijutu «Joosua» (1933), mille satiir on suunatud kodanliku vabariigi avaliku elu juhtide (ennekõike J. Laidoneri) pihta.

Sellise väikse produktiivsuse juures oli suureks üllatuseks E. Särgava vanadusaastate luigelaul — kaheosaline romaan «Lähme linna kirjutama, oma elu kergendama!» (1968). Selle ilmumine kümme aastat pärast autori surma kujunes üldist tähelepanu äratanud sündmuseks, mida saatis teose soe vastuvõtt lugejate ja kirjandusliku avalikkuse poolt. Ja kahtlemata ongi siin tegu kirjaniku eepilise ande uue puhkemisega, tema ainsa ulatusliku romaaniga; see teos suurendab E. Peterson-Särgava ilukirjanduslikku pärandit, mille varasem osa mahtus «Kogutud teoste» kolme köitesse, kahe niisama suure või koguni suurema raamatu võrra.

Romaani saamislooga tutvumine näitab, et loomis-imega siin siiski tegu pole. Oma isakodu üle kahesaja aastase minevikuga ja Vändra värvika kultuuriloolise traditsiooniga lapsepõlvest saadik tuttav, mõlgutas kirjanik selle ilukirjanduslikku vormi valamisest juba ammu. 1907. aastal märgib ta kirjas E. Virgole: «Pooleli on «Pimestav valgus» (suurem romaan kiriku tülide ajast) - - -».[18] Vaevalt saab siin *kirikutülide aja* all muud mõelda kui luteri ja õigeusu kõige ägedamat võitlust 1840.—50-ndatel aastatel. Praktiliselt sai kirjanik aga töö juurde asuda pärast pensionile minekut 1938. aastal. Kahjuks takistasid traagiliseks katsu-

[18] A. Vinkel, E. Peterson-Särgava autobiograafiline kiri 1907. aastast. Keel ja Kirjandus 1961, nr. 4, lk. 235.

misajaks kujunenud sõjasündmused teose kiiret lõpuleviimist eluperioodil, kus Särgaval oli tööjõudu veel küllaldaselt. Nii sündiski, et kirjanik ei saanud oma luigelauluga hingama, nagu ta seda soovis[19], — ja teosele pidi kümmekond aastat hiljem viimase lihvi andma noorem mees — O. Jõgi.

Selles raamaturedaktsioonis, kus olulised vasturääkivused ja stiilikonarused on kõrvaldatud, kisub meid kaasa romaani lai eepiline haare, millega valgustatakse ühe tähendusrohke ajastu — teoorjuse ja usuvahetuse kümnendite sündmusi Eesti omapärases metsataguses kihelkonnas — Vändras. Teos on huvitav ka Särgava realismi arengu seisukohalt. Torkab silma kirjaniku lõuendi mitmeplaanilisus. Romaan annab pilte elust ja tööst Särgava talus, mõisapõllul, pastoraadis ja köstrimajas. Taluelu stseenidega vahelduvad rahvakogunemised palvemajades, karistused mõisatallis ja kirikutulbas, vastuhakud mõisasundijaile, rahva massimeeleavaldused. Avaliku elu küsimuste kõrval on kirjanikul mahti puudutada ka intiimsemat laadi elukülgi — armastuse ja abielu probleeme, kirjeldada jahte ja rahvapidustusi. Teose suures tegelaskonnas kohtame huvitavaid talupojatüüpe, külavainul köidavad meeli rahvalikud jutu- ja naljamehed. Kõrvuti kirjatarkuse levimisega elavad edasi rahvausk, hirm maailma lõpu ja «koerakoonupase» ees; inimesed otsivad abi «ärnutist», kergenduste lootuses minnakse üle keisri usku. Kogu seda pulbitsevat elu kannavad isikliku õnne ja kogu rahva parema tuleviku otsingud, millest saavad omamoodi aru talupojad, teisiti kanter Jannsen, teisiti pastor Körber ja liberaalse aadlipartei esindajad.

Särgava vaatenurga muutumist mõistame ehk paremini siis, kui võrdleme, millist osa mängis pastor «Paisetes» ja «Rahvavalgustajas» ja milline tähtsus on hingekarjasel romaanis «Lähme linna kirjutama», kus Vändra pastor Körber kujuneb keskseks kangelaseks, kelle ametialasele tegevusele, eraelule ja võitlusele mõisnike, riigivõimu ja kirikuülemate vastu kirjanik laialt ruumi pühendab; sageli on Körber tegelaseks, kelle kaudu vahendatakse lugejale sündmuste ajalooline tõlgendus. Muidugi oli Körber metsakolka ainsa haritlasena võimeline sügavamale nägema,

[19] E. Särgava F. Tuglasele 23. VII 1946. KM KO reg. 1965/51.

kuid pastori ning veidrikuna ei saanud ta romaanis kujuneda ka idealiseeritud ajalookangelaseks. Sellega romaan muidugi võidab. Igal juhul on Särgava Körberist andnud o m a tõlgenduse, mis läheb kaugelt lahku nõukogude teadlaste hinnangust sellele kirjamehele. Üldse määrab Särgava minevikukujutuse iseloomu asjaolu, et ta on toetunud ennekõike kohalikule traditsioonile, aga pärimustes kipub ajalise vahemaa kasvades järjest suuremat kaalu omandama anekdoot, mis ilmneb selgesti ka romaani lehekülgedel. Samuti toob perekonnaloo jälgimine faabulaarenduses kohati esile väheütlevaid elufakte ja sündmusi. Tõsi küll, kirjanik on Särgava Petersonide saatust käsitlenud seoses kogu Vändras toimuvaga, samuti püüab ta ühiskondliku võitluse nähtusi mõtestada, kuid sellele seab jälle kirjaniku maailmavaade piirid. Seetõttu on autor veenvam raskes teoorjuses kergendusi otsiva talurahva käekäigu mitmekülgsel kujutamisel, ajastu sotsiaalpoliitilise võitluse hindamisel jääb ta mõneski küsimuses subjektivistliku ajalookäsituse pinnale.

Oma laadilt meenutab «Lähme linna kirjutama» E. Vilde «Prohvet Maltsvetti». Lopsakas rahvakeeles sõnastatud romaani lehekülgedel näitab Särgava jällegi oma võimeid humoristina; see suund sai alguse juba «Uues ministris», kuid on nüüd hoopis universaalsema tähtsuse omandanud. Vaimupimedus, mõisniku rõhujaasend ja balti saksa pastor ei aja kirjanikku enam vihale, vaid ta naerab nendega seotud situatsioonide üle, järgides sellega rahva lustakat mentaliteeti, mille taga on kollektiivi jõu ja surematuse tunnetus.

Teose kroonikalikkus ning stseenide ja dialoogide üksikasjalik väljamaalimine põhjustavad küll teatava kompositsioonilise laialivalguvuse ja kohatise venitatuse, kuid ei tee olematuks romaani tähtsust Särgava kunstilises arengus, tema realismi avardumises.

Eesti NSV rahvakirjaniku E. Särgava looming moodustab omapärase lõigu eesti kriitilise realismi varasemas arengus. Tema tolle perioodi teosed tõusevad esile oma opositsioonivaimuga, kaasaelamisega rahva hädadele. Sellele demokraatlikule ideesisule on kirjanik leidnud isikupärase kunstilise kehastuse, mis ei taotle literatuurset põnevust ega ülepaisutatud vormi-ilu; selle asemel kujutab Peterson-Särgava igapäevaseid inimesi ning sündmusi, mis antud sotsiaalses valgustuses omandavad suure üldistava

tähtsuse. Temperamentse kirjaniku opositsiooni kõrvalekaldumine sotsiaalse elu kesksetelt küsimustelt tõi kaasa ka tema kunstilise languse, E. Peterson-Särgava sulg jäi aastakümneteks roostetama. Alles elu lõpus leidis kirjanik enese uuesti kodukandi ajaloosündmuste avaras kujutamises, andes sellega ühelt poolt monumentaalse rahvaraamatu, teiselt poolt aga ka tõendi oma ande mitmepalgelisusest.

M. KAMPMAA TÖÖ EESTI KIRJANDUSE HISTORIOGRAAFIAS

Eesti kirjanduse ajaloo kirjutamine ei saa hiilata lõpetatud ülevaadete rohkusega ega kirjandusprotsessi sügava analüüsiga. Mis puutub XIX sajandisse, kus pandi alus eesti kirjasõna ajaloo jälgimisele, siis kaks selle ala pioneeri — D. H. Jürgenson ja T. Sander — ei suutnud varajase surma tõttu oma ülevaateid välja arendada; nende materjalid avaldati postuumselt. Nii jõudis enne T. Sanderi «Eesti kirjanduse ajaloo» (1899—1901) kaht vihikut ilmuda juba K. A. Hermanni 532-leheküljeline «Eesti kirjanduse ajalugu esimesest algusest meie ajani» (1898). Nagu pealkirigi näitab, valgustab Hermanni raamat kogu eesti kirjasõna arenguteed, püüdes selle ainestikku süstematiseerida ning «neid jooni ja teesid näidata, millel Eesti kirjandus on käinud».[1] Esimese ulatuslikuma ülevaatena oli see rahvusliku liikumise vaimus koostatud käsitlus oma aja kohta teatav saavutus, kuigi autori ebakriitilisus ning metodoloogia küündimatus kutsusid juba raamatu ilmumisel esile mitmesuguseid kriitilisi märkusi. Iseloomustatud kogu ulatuses kunstilise analüüsi ja hinnangute abitusega, on ülevaade eriti väheütlev viimaste aastakümnete jälgimisel, kus valitseb pelgalt registreeriv esitusviis. Silmas pidades autori seost oma aja rahvusliku ideoloogiaga, oleks ootuspärane, et just raamatu viimasesse, neljandasse ossa haaratud eesti rahvusliku kirjanduse tekkimise ja arenemise aeg (aastad 1854—97) köidaks uurija tähelepanu. Tegelikult tõusis raamatus esikohale filoloog, kes käsitab kirjandusteoseid peamiselt kirjakeele mälestusmärkidena. Ja siin on tekst seda huvitavam, mida vanem ta on.

Seetõttu ei saanud eesti kodanlik kirjandusajalooline mõte Hermanni tasemele peatuma jääda ning leidis üsna

[1] K. A. Hermann, Eesti kirjanduse ajalugu. Jurjew-Trt. 1898, lk. VII.

pea edasiarendaja Mihkel Kampmaa (1936. aastani Kampmann) isikus.

M. Kampmaa biograafid on esile tõstnud tema suurt usinust ja püsivust. Ilmselt kujunesid need iseloomujooned välja juba küllalt piiratud võimalustega lapsepõlves. Mihkel Kampmann-Kampmaa sündis 28. (vkj. 16.) märtsil 1867. aastal Pärnumaal Saugas. Tema sünnisaun asetses Papsaare külas Maidla-Uuetoa talu krundil[2] — kümmekond kilomeetrit Pärnust Audru maantee ääres. Siin elasid kalur Madis Kampmann ja tema naine Ann. Kuid juba 1869. aastal tabas maja raske löök — pereisa surm. Hiljem abiellus Ann Kampmann oma mehevenna Juhaniga, kellest saigi Mihkel Kampmanni kasvataja ja koolitaja. Eluülalpidamist muretseti merest ja vooritööst. Viimati mainitud eesmärgil peeti ka hobust, kuigi Kampmannidel karjamaad üldse polnud. Praegu ei leia me kirjamehe sünnimajakesest enam jälgegi: ainult A. Roosilehe joonis II klassi lugemikus võib sellest teatava kujutluse anda.[3] Oma esialgse eluaseme likvideerisid Kampmannid ise: maja viidi kaks kilomeetrit eemale Sauga mõisa maale ning laoti seal uuesti üles. Ühes majaga rändas edasi ka A. Roosilehe joonisel kujutatud õunapuu, mille Mihkel Kampmaa oli karjapoisina oma sünnikodu akna alla istutanud. Ka seda kirjamehe noorpõlve-elamut pole juba ammu enam: 1920-ndatel aastatel ehitasid tema õde ja õemees — Sauga mõisa asunikud — selle asemele uue ja suurema maja.[4]

M. Kampmaa õppis 1875—77 koduküla Kantri koolis, 1877—81 Audru kihelkonnakoolis, 1882—84 Pärnu kreiskoolis ja 1884—88 Valga seminaris. Sellega piirdus tema pidev kooliharidus, mis on siiski ainult eelaste nendele teadmistele ja oskustele, mida kirjamees omandas elu jooksul iseseisva õppimise ning uurimise teel ja tegeliku pedagoogi- ning lektoritöö käigus. Tõsi küll, seda tarkuse kogumise konarlikku rada püüdis M. Kampmaa sihipärasemate sõitudega sillutada: nii elas ta keele õppimise eesmärgil 1893. aastal mitmel pool sise-Venemaal, võttis 1907 osa õpetajate suvekursusest Peterburi ülikoolis, viibis 1910. aastal suvekuudel Soomes ja käis 1922 täiendusreisil Saksamaa õpetajate seminarides.

[2] Tartu Õpetajate Seminar 1828—1928. Trt. 1929, lk. 313.

[3] M. Kampmaa, Eesti lugemik. Algkooli II õppeaasta. XII tr. Trt. 1936, lk. 22.

[4] M. Kampmaa tütre Mari Valdase andmed 1967. aastast.

Juba varakult kasvas M. Kampmaa sisse oma aja vaimsetesse püüdlustesse. Lugenud varases nooruses C. R. Jakobsoni «Kolme isamaa kõnet», sai ta sellest tõuget mõtlemiseks ning teotsemiseks rahvuslikus suunas. Juba Audru kihelkonnakooli õpilasena kirjutas ta 1880. aastal Saugas üles vanasõnu ning mõned laulud ja jutud. Valga seminaris hakkas ta tegema luulekatsetusi, mis ilmusid «Meelejahutajas» 1887. aastast alates. Nähtavasti pandi aga Valga köster-kooliõpetajaid ettevalmistavas õppeasutuses ka alus kirjamehe maailmavaate luterlik-konservatiivsele kallakule; rahvuslikus plaanis häälestas Kampmaad alarmeerivalt seminaripäevil alanud tsaristlik venestuspoliitika. Esialgu maal (1888—89 Tõstamaal, 1889—93 Väike-Maarjas) ja väikelinnades (1894—1903 Viljandis) kooliõpetajana ning köstrina töötanud haritlasest jäi kõrvale tollal üliõpilaskonnas ja suuremate linnade töölisringides tärganud huvi materialismi ning sotsialistlike õpetuste vastu. Alates 1903. aastast pääses Kampmaa juba oma kutsumusele lähemale — asus tööle Volmari (Valmiera) seminaris, kus tema üheks ülesandeks oli õpetada eesti keelt.

1907. aastal Tartusse Eesti Noorsoo Kasvatuse Seltsi gümnaasiumi eesti keele ja teiste kodumaiste ainete õpetajaks tulnud, sattus Kampmaa lähemasse kontakti «Postimehe» kultuuripoliitikaga, mis püüdis edendada rahvuslikku meelsust, eesti oma kunste ja teadusi ning oli vaenulik klassivõitlust tunnustavate vabameelsemate õpetuste vastu. Tagasi vaadates oma 25-aastasele kirjamehetegevusele leiab Kampmaa, et tema teostest «üks ainus ühendav mõte punase lõngana läbi käib: nad on Eesti idee ümber koondatud ja selle täheks kannavad tiitlilehel Eesti nimetust».[5]

M. Kampmaa kõlbelis-idealistlik maailmavaateline põhihoiak on oma pitseri vajutanud ka ta tegevuse kõige väärtuslikumale osale — kirjandusajaloolisele tööle, kuigi tema varasemate metodoloogiliste eeskujude ning välismaiste allikate hulgas leiame niisuguseid progressiivsete vaadetega mehi, nagu H. Hettner, G. Brandes ja P. Kogan.

Eesti kirjandusloo materjalide läbitöötamine oli Kampmaal pikemat aega seotud praktilise õpetaja- ja lektoritööga. Juba sajandi esimese kümnendi keskel, Volmari

[5] KM KO f. 194 m. 16:39, l. 1/1.

seminaris õpetades, hakkas ta koguma kirjandusloolisi andmeid, töötades sel eesmärgil Tartu raamatukogudes ja arhiivides. Samuti alustas Kampmaa suuliste teadete kogumist. Selle huvi tulemuseks olid aastail 1906—08 ilmunud artiklid C. W. Freundlichi, Fr. N. Russowi ja J. V. Jannseni kohta, ennekõike aga ülevaade «Eesti vanem ilukirjandus» (1908). Viimast nimetab autor ise paljalt «kirjandusloo materjaliks», mida on ainult pisut korraldatud. Ja tõepoolest kannab Kampmaa raamat oma ainevalikult ning ehituselt mõneski suhtes samasugust registreerivat ilmet nagu Hermanni omagi, kusjuures ühe või teise autori kirjandusajaloolise tähtsuse hindamine on kõrvale jäänud. Seetõttu pühendab raamat K. J. Petersonile vähem kui kolm lehekülge, Fr. Brandtile aga kaheksa; üldse puuduvad Faehlmann ja Kreutzwald, küll on aga sees 1860.—90-ndatel aastatel esinenud väiksemad kirjamehed. Hermanniga on Kampmaal ühine ka pikemate tekstinäidete (luuletused) ja sisukokkuvõtete (proosateosed) toomine. Huvitav on märkida, et nii Hermann kui ka Kampmaa jälgivad teoste populaarsust lugejate hulgas, mis hilisemates kodanliku perioodi kirjanduslugudes järjest vähem tähelepanu leidis. Uueks jooneks Kampmaa raamatus on aga eesti kirjandusloo sidumine üldeuroopaliku vaimuelu nähtustega ja maailmakirjanduse kultuuriloolis-filosoofiliste kategooriate rakendamine eesti kirjandusloo materjali süstematiseerimisel. Hermann ei teadnud nendest kirjandusprotsessi teguritest veel midagi. Kampmaa aga leiab, et meie XVIII ja XIX sajandi kirjanduses võib eristada üksteisele järgnenud voole — sentimentalismi, romantismi ja realismi.[6] Kuigi autor tunnustab eesti kirjandusliku arengu eripära ning valitsevast suunast kõrvalekalduvate nähtuste olemasolu, jääb edaspidigi tema kirjandusajaloo periodiseerimise üldpõhimõtteks juba siin sõnastatud seisukoht: «Tervele ajajärgule pealkirja otsides ei või meie mitte mõnda üksikut silmas pidada, kes erandi sünnitab, vaid teatav ajajärk saab nime tegelaste enamuse sihist ja selle aja üleüldisest vaimust, kes ajajärgule iseäralise värvi annab.»[7]

[6] Üldeuroopalike vaimuelu liikumiste tagapõhjal valgustab eesti kirjanduse arenemist ka M. Kampmaa raamatuga samal aastal ilmunud G. Suitsu artikkel «Die estnische Literatur» (P. Hinnebergi koguteoses «Die Kultur der Gegenwart», Leipzig 1908), kuid siin pole nähtavasti tegu autorite vastastikuse mõjustamisega, vaid küsimuses on ühesugused, kultuuriloolisse koolkonda kuuluvad metodoloogilised eeskujud.

[7] M. Kampmann, Eesti vanem ilukirjandus. Trt. 1908, lk. 14—15.

Arvestatava kirjandusajaloolase nime tõid Kampmaale tema «Eesti kirjanduseloo peajoonte» I (1912) ja II jagu (1913), mis valmisid «Vanemuise» suvekursustel aastail 1910—13 peetud loengute alusel. «Eesti vanemas ilukirjanduses» pakutud materjalikogu juurest on autor jõudnud eesti rahvuskirjanduse arenemistee fikseerimiseni; eri autorid on leidnud siin tähelepanu juba vastavalt nende ajaloolisele tähtsusele. Ulatuslik osa on pühendatud rahvaluulele, mida varem oli ainult T. Sanderi kirjandusloos puudutatud. Trükitud kirjasõna kohta pakkus kõige rohkem uut teine köide, mis käsitles XIX sajandi teise poole kirjandust, s. o. Hermannil kõige pealiskaudsemalt visandatud ajajärku. Pealegi oli tolle perioodi kirjandus Kampmaale kõige südamelähedasem, sest ta näeb selles tahet «lugejaskonda õpetada rahvuslikult mõtlema, teda kasvatada kõlblalt, edasi viia kombe ja seaduslikkuse piirides, üldse luua ja säilitada positiivseid, aatelisi väärtusi».[8]

Oma peatöö koostamisel on Kampmaa püüdnud arvestada kättesaadavaid trükitud ja ka mõningaid käsikirjalisi materjale. Ühtlasi pöördus ta kirjanike eneste poole, kelle vastused on osaliselt säilinud. Niisugune andmete kogumise tee oli eesti kirjandusloo koostamise praktikas esmakordne.

Juba 1912. aastal hakkas Kampmaa ettevalmistusi tegema «Peajoonte» kolmanda jao kirjutamiseks. Nüüd saatis ta kirjanikele üksikasjaliku järelepärimise, rõhutades: «Niihästi kirjaniku väline elulugu, kui ka sisemine arenemine on mulle väga tähtsad ja teadmise väärt, sellepärast sooviksin laiajoonelist, üksikasjalist kirjeldust.»[9] Järgnevalt esitab Kampmaa kirjanikule rea küsimusi:

Kas oli Teie vanematel kirjanduslikka huvisid ja kalduvusi olgu kunstluule ehk rahvaluule alal? Kus olete sündinud ja missuguses ümbruses üles kasvanud? Varasema lapsepõlve muljed, mäng ja seltsimehed. Vaimliku arenemise algus, kooliskäimine, esimesed raamatud. Missuguse Eesti kirjaniku tööd avaldasid Teie kohta iseäralist mõju? Kuidas saite Teie kirjanikuks ja kus ilmusid Teie esimesed tööd? Kõikide tööde nimekiri. Kes on Teie armsamad kirjanikud Vene, Saksa ehk muus võõrakeelses kirjanduses? Teie ilmavaade ja selle arenemine. Teie kunstivaade. Missuguste kunstiharude kohta tunnete muidu veel huvi ja kuidas olete neid huvisid rahuldanud? Kellega olete pikemat aega kirjasid vahetanud? Kes on Teie kirjatöösid arvustanud ja mis

[8] M. Kampmann, Eesti kirjandusloo peajooned II. III tr. Trt. 1933, lk. 252.

[9] M. Kampmann E. Hubelile 21. IX 1913. KM KO f. 182 m. 3:6, l. 1.

Teie ise nende arvustusest peate? Mis asjas on Teile siin ülekohut tehtud? Missuguseid enese töödest peate Teie kõige paremateks? Kust olete oma töödeks algatust saanud ja missugused inimesed tõsisest elust on Teil kujutuse juures silma ees seisnud?

Missuguseid väärtuslikke tulemusi see küsitlemine andis, näitavad E. Vilde ulatuslikud vastused «Katked minu elust» ja «Minu vaimlise arenemise käik». Kahjuks hävis Kampmaa arhiiv 1941. aastal sõjatules. Säilisid ainult kaks kõhna mappi, mis sisaldavad varem Kirjandusmuuseumi antud materjale, ja nendeski puuduvad mõned ühikud, mis kirjamees ajutiselt tagasi võttis.

Realistlikku kirjandust käsitleva köite koostamine kestis siiski üle kümne aasta, ja kui raamat 1923 ilmus, ei leidnud see sellist tunnustust nagu eelnenud jaod. Põhjuseks oli asjaolu, et autor ei hoidnud tagasi oma antipaatiat käsitletava ajajärgu ideoloogilises elus esilekerkinud materialismi ja marksismi, aga ka mitte kriitilise realismi valdavalt paljastava tendentsi suhtes. Seetõttu astus ta kirjandusprotsessi igakülgse analüüsimise asemel oma uurimisobjektidega poleemikasse, mis ei võimaldanud anda ajajärgust õiget pilti. Kirjanike käsitlemisel on Kampmaa ühekülgne ning erapoolik eriti Vilde suhtes, kuna autorile maailmavaateliselt lähemad kirjanikud leiavad õigemat valgustamist.

Paralleelselt eesti realismi uurimisega tundis Kampmaa huvi ka «Noor-Eesti» autorite vastu. Seda näitab 1913. aastal ilmunud artikkel «Impressionistlik uusromantismus meil ja mujal». Ometi oli «Peajoonte» kolmanda ja neljanda köite ilmumise vahe kõige suurem, kusjuures autor kaua kahtles, kas kaasaja kirjanduseluni ulatuvat neljandat jagu üldse välja anda. Kui see 1936. aastal ilmus, andis raamat tunnistust Kampmaa kirjanduslike vaadete avardumisest ning käsitluse üksikasjalikumaks muutumisest. Juba sissejuhatuses rõhutab autor: «Kuid ärgu nõutagu, et kirjandusloo autoril mõni kirjanduslik vool või isik peaks olema kallim ja eelistatavam teistest. Tema kohus on seista kõigist vooludest ja nende kandjaist kõrgemal, võtta seisukoht kirjanikkude ja nende toodete kohta sedamööda, kuidas nad meid viivad lähemale kirjandus-esteetilistele ja üldiselt tunnustatud vaimukultuurilistele ideaalidele.»[10] Nagu

[10] M. Kampmaa, Eesti kirjandusloo peajooned IV. Trt. 1936, lk. 6.

näitab tsitaadi lõpp, pole täielik lahtirebimine senistest põhimõtetest siiski teoks saanud, ja laiemalt võttes pole ühiskonnast kõrgemal seismine võimalikki. Kuid edasiminek on siiski ilmne. Võib arvata, et koolitööst vabanemine (Kampmaa töötas aastail 1919—1928, väiksema tundide arvuga aga 1933. aastani Tartu õpetajate seminaris) on kirjamehel võimaldanud rahulikumalt süveneda nii kaasaegsesse kirjandusteadusse kui ka uuritavasse eesti kirjandusse. Ometi polnud «Peajoonte» neljanda jao ilmumine nii silmapaistev sündmus eesti kirjanduse ajaloo alal nagu I ja II köide. Oli ju koos rahvusliku ülikooliga rajatud eesti akadeemiline kirjanduseuurimine produktsiooni andma hakanud, kuigi selle hulgas ei leidunud kirjandusloo ulatuslikumaid perioode valgustavaid töid. Seevastu olid aga ilmunud V. Ridala «Eesti kirjanduse ajalugu» I—III (1924—29), mis küll lõppes realistide vaatlusega, F. Tuglase «Lühike eesti kirjanduslugu» (1934) ja K. Mihkla «Eesti kirjanduse ülevaade» I—III (1932—35).

Kõrvuti uute köidete kirjutamisega on Kampmaa oma «Peajoonte» I ja II jagu järgnevateks trükkideks ette valmistades püüdnud neid täiendada eesti kirjanduse uurimise värskete saavutustega. Nõnda ilmus I jaost neli väljaannet (viimane 1938), teisest osast kolm (viimane 1933). 30. septembril 1943. aastal saabunud surm ei lasknud lõpule viia «Peajoonte» kolmanda jao ümbertöötamist, millega Kampmaa oma elu viimase kevadeni tegeles.[11] Kõige uuemaid redaktsioone arvesse võttes on «Peajoonte» kogu ulatus 1083 lehekülge.

Kõrvuti uudse faktilise materjali ammutamisega on üle kolmekümne aasta kestnud töö «Peajoonte» kallal võimaldanud ka käsitluse metoodilist külge täpsustada ning süvendada. 1933. aastal oma eesmärke lähemalt selgitades märgib Kampmaa, et tema kirjanduslugu tõstab esile eesti kirjanduse peateoseid ja kirjandusliku arengu psühholoogilisi, esteetilisi ning sotsiaalseid tegureid, taotleb kirjanduslikke nähtusi ühendada võimalikult suurte ühismõistete alla.[12] Oma meetodit, mis püüab nii kirjanike loomingust kui ka kogu kirjanduse arengust anda terviklikku pilti, nimetab autor sünteetiliseks.[13] Näeme siin kultuuriloolise koolkonna, eriti G. Brandese mõju, keda «Peajoonte» teise

[11] J. Roos, Mihkel Kampmaa elutöö. Postimees 4. X 1943, nr. 228.
[12] M. Kampmann, Eesti kirjandusloo peajooned II, III tr., lk. 5.
[13] M. Kampmaa, Eesti kirjandusloo peajooned IV. Trt. 1936, lk. 5.

köite eessõnas otseselt tsiteeritakse. Ka kirjandusloo enda pealkiri meenutab Brandese tuntud teost *(peajooned — Hauptströmungen).*

Kuidas on M. Kampmaa kirjanduslooline panoraam üles ehitatud? Köited või selle alaosad algavad enamasti käsitlemisele tuleva voolu iseloomustamisega rahvusvahelisest aspektist vaadates. Sellele järgneb kohaliku ühiskondlik-kultuurilise tagapõhja lühike visandamine. Niisama napid on ka lõpetavad kokkuvõtted. Valdav osa köidete mahust pühendatakse üksikautorite käsitlustele, mis on enamasti üles ehitatud kronoloogilisel põhimõttel; kohati on see siiski põimitud temaatilise vaatlusega (eriti lüürika käsitlemisel). Proosatööde ulatuslikumal analüüsil lähtub Kampmaa süžee (sisukokkuvõtte) esitamisest, vaadeldes seejärel teose tegelasi ja ideestikku. Tekstikatkendeid toob «Peajooned» lüürikast. Raamatu pedagoogilist eesmärki tähistab materjali pakkumise järjekord (sisu — tegelased — idee), mis vastab teose läbivõtmise praktilisele käigule õppetöös.

Kulutades palju ruumi kirjaniku eluloole ja proosateoste üksikasjalikele sisukokkuvõtetele, ei saavuta Kampmaa oma analüüsiga erilist sügavust. See piirdub peamiselt temaatilise vaatluse või tegelaste iseloomustamisega, kuna teose ideelis-meeleolulise mitmekesisuse ning kunstilise meisterlikkuse avamine jääb pinnaliseks. Kõige ebakindlam on autor esteetilistes hinnangutes, kus toetutakse sageli jooksvast kriitikast või uurimustest leitud seisukohtadele. Nagu varasemale eesti kirjandusloo kirjutamisele üldse omane, on ka Kampmaa töö kõige nõrgemaks küljeks arhiiviuurimusliku aluse lünklikkus. Informatsiooni on ta hankinud peaasjalikult trükiallikaist, mistõttu tema kirjanduslugu kannab teatavat kompilatiivset ilmet, esitades tõena mitmeid sellealasesse kirjandusse kivistunud eksitusi ja ühekülgseid järeldusi. See üldjoonelisus käib ka iseloomustuste kohta, mis «Peajoontes» antakse maailmakirjanduse nähtustele, nagu sentimentalism, romantism jne. Tõsi küll, nende rakendamine eesti kirjanduse arenemiskäigu periodiseerimisel on eelneva «raamatulooga» võrreldes suur samm edasi. Kampmaa on see, kes võttis (E. Vilde loomingu kohta) kasutusele kriitilise realismi mõiste, mis tänapäeval leiab rakendamist kogu sotsialistliku maailma ulatuses. Veel enam — sealsamas «Peajoonte» kolmandas osas (1923) iseloomustab Kampmaa Vilde aja-

loolist triloogiat kui sotsialistlikku realismi, mis on selle termini seisukohalt omamoodi ajaloost ettejõudmine. Teiselt poolt tõi aga kirjanduslike nähtuste «suurte üldmõistete alla» viimine «Peajoontesse» küllalt palju konstrueeritut, ühekülgselt väljavenitatut, põhjustades ühtlasi eesti kirjanduse arengu mitmepalgelisusest, selle erijoontest ning nende tekke sisemistest teguritest möödavaatamist. Eriti käib see niisuguste mõistete nagu sentimentalism, naturalism (E. Petersoni peatükk) ja järelrealism kohta, mida hilisemad kirjandusajalood pole enam kasutanud.

Kirjanduselu analüüsis näeme «Peajoonte» 1930-ndatel aastatel avaldatud köidetes uusi metoodilisi jooni, mida on põhjustanud Kampmaa tutvumine tolleaegse saksa kirjandusteadusega. Sellele vihjab juba 1933. aastal ilmunud teise jao eessõna, kus peale Brandese tsiteerimist esimeses järjekorras mainitakse W. Dilthey ja Fr. Gundolfi nime. Neljanda jao eessõnas selgitatakse juba lähemalt, et autor on kirjanduse arengu pragmaatilisel jälgimisel «eelistanud ideedünaamilist menetlust, mis püüab aimata kirjandustegelaste elutunnet, hingelisi põhitunge ja nii avastada filosoofilis-psühholoogilisi kujundavaid jõude».[14] Nende taotluste taga tunneme ära W. Dilthey vaimuloolisest koolkonnast lähtunud saksa kirjandusteadlase Fr. Gundolfi subjektiiv-idealistliku fenomenoloogilise vaatlusviisi põhimõtted. Tunnistades kunsti sotsiaalsest tegelikkusest sõltumatuks, kuulutas Fr. Gundolf kirjandusteaduse ülesandeks kunstniku kui looja isiksuses peituvate psüühiliste tungide uurimise, tema sisemaailma olemuse avamise. Varasemate, suuremal või väiksemal määral kirjanduse sotsiaalseid seoseid jälgivate uurimismeetodite suhtes on Fr. Gundolf vaenulikul seisukohal.

Neil eeskujudel on «Peajoonte» 1930-ndatel aastatel ilmunud jagude üksikutesse käsitlustesse tekkinud niisugused lühikesed alaosad nagu «Eluliikumise keskne tung» (Enno), «Psüühiline dünaamika» (Visnapuu), «Elutungi suund» (Jannsen). Mõnikord võib Kampmaa sellistes arutlustes kirjaniku psüühilise laadi kohta üht-teist iseloomulikku öelda, kuid enamasti pakuvad need loomingu kui esteetilise struktuuri mõistmiseks vähe.

Kampmaa nimetas oma tegevust kirjandusajaloo alal «asjaarmastuslikuks huvitööks» ja kirjandusteaduse tipp-

[14] M. Kampmaa, Eesti kirjandusloo peajooned IV, lk. 5.

mehed on temale ülalt alla vaadanud. Kas ei kisu sinnapoole veel hiljuti loetud mõttepäeviku-küsimus Kampmaa aadressil: «Keda näiteks su enda «süntees» huvitaks!»[15] Ometi ei andnud kodanliku perioodi akadeemiline kirjanduseuurimine nõuetele vastavat kirjanduse ajaloo üldkäsitlust. V. Ridala «Eesti kirjanduse ajalugu» esindas peaasjalikult autori subjektiivseid seisukohti ega leidnud tarvitajaskonnas suuremat poolehoidu. Seevastu olid Kampmaa raamatud kuni K. Mihkla «Ülevaate» ilmumiseni eesti keskkoolide õpikuks, kuigi need oma materjalirohkusega selleks vähe sobisid. Ja tuli keskkooli lõpetanu ülikooli eesti kirjandust õppima, leidis ta kohustusliku eksamimaterjali hulgas jällegi sellesama tuttava Kampmaa käsiraamatu. (Kurioosne küll — Kampmaad nõuti alles keskastmes, kuna alamastme käsiraamatuna oli ette nähtud Mihkla keskkooli-õpik.[16]) Et tolleaegne üliõpilane võis loengutel (kui ta seal üldse käis) tutvuda ainult murdosaga eesti kirjanduse arenguloost, siis oli Kampmaa abistav osa seda suurem. Ent «Peajoonte» elujõud pole sellega ammendatud. Kui mitu korda on äsja möödunud aastatel, kui hakkasid ilmuma TA Keele ja Kirjanduse Instituudi juhtimisel koostatud «Eesti kirjanduse ajaloo» köited, kõrvu kostnud sõnad «Kampmaa väljavahetamine». Nagu teame, pole see protsess veel tänaseni lõpule jõudnud.

Nii on Kampmaa kangekaelne huvitöö, mida ta tegi oma eelduste ja võimete kohaselt, ajalooliselt kujunenud tingimustes mitmekülgse rakenduse leidnud. Ühtlasi tuleb meenutada, et Kampmaa teened eesti kultuuriloos ei piirdu «Peajoontega»: tema raamatutoodangu amplituud ulatub lehmalüpsi ja lastekasvatuse juhtnööridest üle loogika, ajaloo, maateaduse ja emakeele õpikute ning nende ainete õpetamise käsiraamatute luuletuskoguni «Kandle hääled» (1896). Eesti Kirjanduse Seltsis töötades rajas M. Kampmaa seeria «Noorsoo Kirjavara», toimetades selle 40 esimest köidet.

Eriline tähtsus oli tema emakeele lugemikel, mis moodustavad terve perioodi eesti kirjandusõpetuse ajaloos ja kujutavad endast õieti «Eesti kirjandusloo peajoonte» eelkursust. Kampmaa õpiku esimene redaktsioon «Kooli Lugemiseraamat» (I — 1905, II — 1907) oli koostatud tsaariaegse

[15] F. Tuglas, Marginaalia. Tln. 1966, lk. 217.

[16] E. V. Tartu Ülikooli Filosoofiateaduskonna õppe- ja eksamikord ning eksaminõuded. Trt. 1939, lk. 41—42.

rahvakooli jaoks ning autor lähtus ainestiku valikul eespool mainitud kõlbelis-rahvuslikust põhimõttest, kasutades peale ilukirjanduslike materjalide rohkesti ka lugemispalasid Eesti geograafia ja ajaloo alalt, millised teemad muidu tolleaegsesse kooli poleks pääsenud.

Kodanliku vabariigi algul, kui eesti üldhariduslik kool oli viidud normaalsetesse rööbastesse, töötas Kampmaa oma lugemikud ümber, kõrvaldades sealt enamiku geograafia- ja ajaloo-alasest materjalist. Selle asemel kasvas neis eesti ilukirjanduse osatähtsus, eriti kui silmas pidada, et vastavalt 6-klassilisele ühtluskoolile tekkis vajadus «Eesti lugemik» 5-osaliseks välja arendada, mida Kampmaa tegi aastail 1922—1925. Veel kord töötas autor oma lugemiku II ja III osa ümber nende kümnenda trüki jaoks (ilmusid vastavalt 1932 ja 1933), kuid need (samuti nagu 1929. aastal ilmunud «Uus aabits») ei leidnud enam endisega võrdset kasutamist, sest vahepeal oli ilmunud uusi, elavamaid ning lastepärasemaid emakeele lugemikke ja aabitsaid. Kõige esimene arvestatav võistleja oli M. Nurmiku seeria, kelle «Eesti kooli esimene lugemik» ilmus juba 1920. aastal. M. Kampmaa koolilugemike peapuuduseks oli liialdatud moralistlik tendents ning teatav kuivus, nagu seda on juba Johannes Aavik näidanud.[17] See ei vähenda aga oluliselt M. Kampmaa tähtsust eesti emakeelse koolilugemiku arendamisel, kus tema töö moodustab omaette lüli pärast C. R. Jakobsoni. Vastavate metoodiliste käsiraamatute koostajana, Tartu õpetajate seminari õpetajana ning 1917.—19. aastal kodumaa eri linnades toimunud täienduskursuste lektorina on M. Kampmaa ka metoodikuna eesti kirjandusõpetust suunanud.

M. Kampmaa aastakümnete-pikkusele tegevusele tagasi vaadates näeme, et meil on tegu kirjamehega, kes pühendas tähelepanu väga erinevatele teadusaladele. Sellest hoolimata saavutas ta oma põhisuundades — eesti kirjanduse historiograafias ja koolilugemike koostamisel — silmapaistvaid tulemusi. Arvestades sellega, et praegu teoksil olev 5-köiteline «Eesti kirjanduse ajalugu» on kollektiivne töö, laseb ühe isiku poolt koostatud suurem kirjanduslugu, millel on oma eriväärtused, nähtavasti end veel kaua oodata.

---

[17] Joh. Aavik, Vead M. Kampmanni koolilugemikus. Eesti Kirjandus 1920, nr. 7/8, lk. 249—266.

VÄHETUNTUD PEATÜKK EESTI LUULE AJALOOST

Eesti nõukogude kirjandusteaduse üheks teeneks on proletaarsete kirjanike loomingu läbitöötamine ja populariseerimine. Et proletaarne kirjandus kujutab endast Eestis 1940. a. pöördega rajatud sotsialistliku sõnakunsti eelastet, siis on niisugune huvi kõigiti õigustatud.

Esialgu pühendati tähelepanu peamiselt Oktoobrirevolutsioonile eelnenud perioodile («Eesti proletaarne kirjandus», 1951). Ka 1957. aastal ilmunud H. Pöögelmanni ja Eessaare Aadu teoste valimikes on ülekaal enne 1920. aastat valminud töödel. 1920.—30-ndate aastate loomingust jõudsid kõige enne lugejateni J. Madariku teosed; Nõukogude Venemaal loodud proosast avaldati 1953 uuesti V. Juhkumi «Meretõus». Alles 1950-ndate aastate lõpul hakati läbi töötama eesti kirjanduse ajalugu Nõukogude Venemaal. Selles küsimuses esinesid ulatuslike artiklitega E. Päll[1] ja E. Ertis[2], kes mõlemad on Leningradis eesti kirjanduselust osa võtnud ning seetõttu võivad dokumentide andmetele oma isiklike kogemuste põhjal mõjukalt kaasa rääkida. Üksikautoritest on lähemat käsitlemist leidnud A. Rannaleet.[3] Hoolimata faktilise materjali esiletoomisest on Nõukogude Venemaal töötanud kirjanike looming valdavas osas jäänud meie lugejatele kättesaamatuks, kuna sellest pole Eestis avaldatud peaaegu midagi peale ülalmainitud H. Pöögelmanni, Eessaare Aadu ja V. Juhkumi tööde.

Alljärgnevas on Nõukogude Venemaa eesti kirjandusprotsessi kontekstist eraldatud luule, mis oli eriti 1920-nda-

[1] E. Päll, Eesti nõukogude kirjanduse arenemisest NSV Liidus enne 1940. aastat. Keel ja Kirjandus 1958, nr. 4/5, lk. 193—213, nr. 6, lk. 324—338.

[2] E. Ertis, Eesti Proletaarsete Kirjanikkude Assotsiatsioon Leningradis. Keel ja Kirjandus 1967, nr. 7, lk. 385—396, nr. 8, lk. 466—475.

[3] E. Ertis, Ain Rannaleet. Looming 1967, nr. 6, lk. 929—934.

tel aastatel kõige tooniandvam põhiliik, samuti peegeldas ta ka kõige tundlikumalt kirjanduslik-poliitilises atmosfääris toimunud muutusi.

Et eestlasi elas Nõukogude Liidus küllalt palju (üle 150 000), arenes seal ka nende rahvuslik kultuurielu. Selle põhiliseks keskuseks oli Leningrad, kus 1917—1937 ilmusid ajaleht «Edasi» ning poliitilised ja kirjanduslikud ajakirjad. Siberis väljaantud ajalehtedest oli ilukirjanduse seisukohalt tähtsust «Siberi Teatajal» (eriti tema lisal «Uus Küla»). Raamatute ja koguteoste valdav enamik ilmus Leningradis, kus 1923—35 tegeles eesti kirjastus «Külvaja». R. Antiku järgi anti Nõukogude Liidus aastail 1918—37 välja 799 raamatut, kokku 56 974 lk., nendest ilukirjanduslikke teoseid 120.[4] Aastail 1926—32 tegeles Leningradis eesti kirjanike oma organisatsioon — Eesti Proletaarsete Kirjanikkude Assotsiatsioon (EPKA), mis pärast NSVL Kirjanike Liidu loomist kujundati ümber selle eesti sektsiooniks.

Nagu näeme, kajastusid üleliidulised olukorrad juba eesti kirjanduselu organisatsioonilises küljes. Mitte vähem pole alust seda sarnasust oodata eesti proletaarsete autorite ideelis-kunstilises arengus.

Ometi ei tohi eesti tagasihoidlikku kirjanduselu samastada väga keeruka ning mitmekülgse vene nõukogude kirjandusprotsessi ning eriti selle kunstiliste saavutustega. Selleks mastaapide erinevuseks oli peale suurte kirjanduslike annete puudumise eesti autorite hulgas veel rida teisi põhjusi. Kõigepealt ei võimaldanud eestlaste väike hulk ning haritlaste tühine osatähtsus elukutseliste kirjanike esiletõusmist. Vastavalt sotsiaalsele olukorrale noorel Nõukogudemaal seadsid tolleaegsed eesti kirjanduselu juhid loova tegevuse põhiliseks ülesandeks sotsiaalpedagoogilised eesmärgid. Sellest tulenesid mõnedki tolleaegse kirjanduspoliitika iseärasused. Üks nendest oli peaaegu eitav suhtumine mitteproletaarsesse eesti kirjandusse. Kodanluse teenriteks kuulutati mitte ainult kaasaegsed «valge Eesti» autorid, vaid mõnel juhul ka kriitilised realistid, nagu E. Vilde ja Juhan Liiv. See aga tähendas proletaarse kirjanduse kunstlikku eraldamist eesti kirjandusliku kultuuri üldisest kontekstist. Ja just madal kunstiline tase

[4] R. Antik, Eestikeelne raamat Nõukogude Venes. Eesti Kirjandus 1939, nr. 4, lk. 169, nr. 6, lk. 266.

ongi üks põhjusi, miks Nõukogudemaa eesrindlikelt ideelistelt positsioonidelt lähtuva proletaarse kirjanduse panus eesti elavasse kultuuripärandisse tagasihoidlikuks jääb. Isegi A. Rannaleet, kellele on kõige vähem põhjust ette heita ükskõiksust kunstilise taseme suhtes, kirjutas 1927. aastal:

> Nüüd aeg on karjuda ja kõrvu kähiseda,
> ei aega otsida hääd, kaunist vormi.[5]

A. Rannaleedi juhus on ka kujukas näide selle kohta, millised tagajärjed olid juba nõukogude korra tingimustes esiletõusnud põlvkonna püüdlustel kirjanduselu mitmekesistamise poole — need taotlused ei saanud viljakad olla ilukirjandusele tooniandvate ringkondade poolt seatud utilitaarsete ülesannete tõttu, eriti aga Eesti Proletaarsete Kirjanikkude Assotsiatsiooni raplike juhtimismeetodite ja isikliku tagapõhjaga vaenuavalduste tõttu, mis viisid niisugustele drastilistele kaasnähtustele, nagu tegelikult nõukogude korrale lojaalsete kirjanike nn. rahvusdemokratismis või trotskismis süüdistamine. 1930-ndate aastate lõpul muutsid olukorra veelgi raskemaks isikukultusest tingitud sotsialistliku seaduslikkuse rikkumised.

Kõigist oma ajaga seotud iseärasustest hoolimata arenes kahe kümnendi jooksul Nõukogude Venemaal sealsele lugejaskonnale toetuv eesti kultuurielu, mis — vaba kodanliku ideoloogia ning kapitalismi ahelaist — oli valmis kogu oma vaimujõuga teenima töötavat rahvast ja tema maad, tema esimest riiki maailmas. See üllas suunitlus annab võtme ka proletaarsete poeetide värsitoodangu mõistmiseks.

Luulet ilmus Leningradi (Petrogradi) noorsooajakirjades «Noored Kommunaarid» (1920—22) ja «Säde» (1924—26, 1927—29), «Siberi Teataja» (Novosibirsk) lisas «Uus Küla» (1926—30), Leningradi kirjanduslikes ajakirjades «Oras» (1923—27) ja «Leegid» (1927—36), aga sporaadiliselt ka üldpoliitilistes ajalehtedes («Edasi») ja ajakirjades («Klassivõitlus», «Naistööline ja Naiskolhoosnik») ning 1936—37 väljaantud ühises poliitika, kirjanduse ja teaduse ajakirjas «Kommunismi Teel». Luulel oli mainimisväärne koht koguteostes, nagu «Ühiskülv» I ja II (1930), «Me uue ilma ehitame...» (1932) jm. Eriraamatutena on 1925—36 luule

---

[5] A. Rannaleet, Noortele poeetidele. Uus Küla 19. VII 1927, nr. 19, lk. 297.

alal ilmunud kaheksa kogu, kokku viielt autorilt: Hans Pöögelmanni «Kevadetuuled» (1926) ja «Neile kes «langesid võitluses vendade eest»» (1936), Villem Buki «Sula» (1926), August Lukini «Võitluse helinad» (1925) ja «Virgunud maa» (1932), Ain Rannaleedi (= Rudolf Laurent) poeem «Veli» (1927) ja luuletuskogu «Õhtused külad» (1928) ning Peno Alnovo (= Osvald Madisson) «Oktoobrilaulud» (1931). Lisaks nendele avaldati 1935. aastal Felix Kotta, Leopold Saartsi, Hugo Angervaksa (= Eduard Päll) ja Peno Alvono ühiskogu «Luuletused».

Esimeseks puhtkirjanduslikuks ajakirjaks oli «Noored Kommunaarid», kus värsiloomingul ning proosaluuletustel on valitsev koht. Et vanemad luuletajad 1920-ndate aastate algul loomingulist aktiivsust ei avaldanud, on «Noorte Kommunaaride» ja sellega liituva antoloogia «Tormipuhangud» (1921) autoriteks noorem generatsioon, kellest mitmed pääsesid mainitud väljaannetes alles esmakordselt trükki. Venemaa töörahva poolt äsja teostatud enneolematu ühiskondlik pööre innustas looma heroilist luulet, mille põhilisteks teemadeks on proletaarne revolutsioon koos peatse maailmarevolutsiooni perspektiiviga, edasi Pariisi kommunaaride kangelaslik võitlus, proletariaadi kannatused kapitalistide ikkes (ka kodanlikus Eestis), tema vabanemine ning uue elu loomine Nõukogudemaal. Need luuletused on kirjutatud kõrgelennulises romantilises sõnastuses, mida iseloomustavad eredad ja julged kujundid, rõhutatud kontrastid. Võitlus, torm, äike, pime orjaöö ja särades tõusev uue elu päike on korduvad poeetilised kujundid noorte autorite lehekülgedel. Luuletajate tormlev meelekujutus tõuseb ikka ja jälle planeetide ja tähtede vahelisse ruumi, mistõttu seda stiili nimetatakse vene kirjandusloos kosmiliseks luuleks. Revolutsioonivaimustusega võrreldes leiab hoopis vähem käsitlemist Punaarmee võitlus ja igapäevane töö. Rohkem tähelepanu pööratakse aga loodus- ja armastusluule viljelemisele, kuid siin, eriti Ain Rannaleedi sonettides, torkab silma tugev jäljenduslik laad (eeskujudeks Ridala ja Under). Lisaks sellele kohtame «Noorte Kommunaaride» värsilehekülgedel küllalt palju algajatele iseloomulikku ideelist ähmasust ja kujundilist ebakonkreetsust ning trafaretsust. Omapäraseks jooneks noorte kommunaaride juures on keeleuuenduse äärmiste ettepanekute omaksvõtmine, mis teel loodeti paremini revolutsioonilist sisu väljendada.

Pole siis ime, et juhtiv kirjanduskriitik H. Pöögelmann andis «Noorte Kommunaaride» luulele juba 1923. aastal hävitava hinnangu: «Püüti keeleliste solkimistega vaimlise sisu vaesust kinni katta, vormiliste helplemistega ja kõlaliste kõlksutamistega ideaalide tühjust varjata.» Sellega võrreldes peab Pöögelmann paremaks koguni mitte luuletada: «Luule puudus ei ole iseenesest mingi süü, aga ebaproletaarne luule on seda küll, kui ta pääliskaudu proletaarne püüab olla ja tõendab olevat.»[6]

Sõjakommunismi võitlustelt ja võitudelt uue majanduspoliitika argipäeva astudes tunnetasid ka noorluuletajad ise senise maneeri sobimatust uute ülesannetega, mis kajastub vastavates sõnavõttudes ajalehe «Edasi» veergudel 1923. aastal. Selles ümberorienteerumise olukorras hakkas ilmuma kirjanduslik ajakiri «Oras», mille juurde koondusid nii vanemad kui ka nooremad kirjanikud. Ajakirja toimetajateks said H. Pöögelmann ja J. Lilienbach. Uues väljaandes leiame luulet hoopis vähem kui «Noortes Kommunaarides». Kriitilised hinnangud kirjavastustes tunnistavad, et toimetus suhtub kaastöösse valikuga. Samas näitas Pöögelmann kätte nii luuletajate vead kui ka tegelikud ülesanded. Kriitik pole sugugi rahul oma ajakirja esimese aastakäigu luulekaastööga, kirjutades: «See e l u l a g e meelisklemine ja mõlgutamine revolutsioonikevadest, ühiskondlisest tormist - - - see kõik jätab lugedes tunde, nagu oleks see ainult elutu, p a b e r l i n e oktoobrikajastus, mis kaugel on tõelisest elust enesest, mida kirjanik näha, mille sisse ta süveneda ei jaksa, mille üksikjooni, helisid ta uulitsalt, kodust, perekonnast, ühiskonnast, kõige päält aga t ö ö juurest kinni püüda, neist elulisi kujutusi luua ta ei suuda.»[7]

Nendest pessimistlikest väljavaadetest hoolimata annavad «Orase» aastad tunnistust luule aeglasest liikumisest kaasaja konkreetsema peegelduse poole. Kohtame niisuguseid pealkirju, nagu «Rukkipõim», «Vabrikus»; A. Lukin kirjutab kõrgelennuliselt ülesehitustööst, Oktoobrirevolutsiooni käsitleb aga konkreetsemas laadis, astudes maailmaruumist Peterburi uulitsatele («Oktoober»). Uuesti loominguliselt aktiivseks muutunud V. Buk pakub kosmilise revolutsiooniluule kõrval ka realistlikumaid pilte maaelust.

[6] H. P ö ö g e l m a n n, Luule ja luuletajad. Edasi 1. IV 1923, nr. 73.
[7] H. P[ö ö g e l m a n n], Ääremärkuste asemel. Oras 1923, nr. 5/6, lk. 202.

Uue ainealana tuleb käsitlemisele revolutsiooniline võitlus Eestis (1905. ja 1924. a.). 1905. a. teemal kirjutab A. Rannaleet poeemi «Veli».

Rikkalikumad on aga 1920-ndate aastate teise poole luule saavutused erikogude näol, nagu eespool toodud loetlusest nägime.

Vanema põlvkonna toodangust on kõige kaalukam **Hans Pöögelmanni** «Kevadetuuled» (1926), mis annab esmakordselt ülevaate kahe kutsumuse — töörahva vabastamise eest võitleja ja luuletaja missiooni põimumise viljast meie sajandi sündmusterohkete esimeste kümnendite jooksul. Kõne all olevast kogust leiame rahvusvaheliste võitluslaulude tõlkeid, pilte töörahva kurnamisest klassiühiskonnas, allegoorilisi ja avalikke võitlussekutseid nii 1905.—1907. a. revolutsiooni tõusu- kui ka mõõnaaegadel, loeme hardustundmustest langenute haudade juures, kohtame pilkerahet roomajate ning kodanluse teenrite pihta. Käesoleva artikli teema seisukohalt tuleb aga öelda, et Oktoobri-järgsest perioodist pärineb vaadeldavas kogus ainult üks 1919. aastal Luugas kirjutatud luuletus, nimelt «Laul revolutsioonile», mis oma vanapärase allegoorilise pildistikuga ei saanud 1926. aastal enam eeskujuks olla. Hiljem on autor ise need värsid tunnistanud keset võitluse raginat kirjutatud kosmilis-romantiliseks fantaasiapildiks, mille taga ei seisa marksistlik, vaid hegellik-idealistlik elukäsitus.[8] Pöögelmanni luuletuskogu kunstilist mõjukust kahjustab autori vähene isikupärasus ning uudsus kujundusvahendite osas.

Tervenisti valmis Nõukogudemaal kümme aastat hiljem (1936) ilmunud Pöögelmanni värsiraamat «Neile kes «langesid võitluses vendade eest»». See sisaldab kolm aastail 1927—35 kirjutatud lühipoeemi tööliskassi võitluse ajaloost: Pariisi kommuunist («Vive la Commune»), Saaremaa ülestõusust («Memento mori») ja 1924. a. 1. detsembri ülestõusust (nimipoeem). Kuigi mainitud lugulaulud käsitlevad töörahva kaotusi üle jõu käivas võitluses, on nad ometi murdumatust optimismist kantud. Revolutsionääride Sommerlingi, Allikso ja Ambose kangelasliku võitluse kujutus on lõpetatud tulevikupildiga sellest, kuidas kapitalismi ikkest vabanenud eesti töörahvas austab oma võitluse

[8] H. Pöögelmann, Ühest «ülemineku-ajajärgust» eesti kirjanduse arengus Nõukogude Liidus. Leegid 1932, nr. 3, lk. 22.

kangelasi. Suuremad kui vabavärsilises «Vive la Commune'is» on luuletaja kunstilised võidud järgnevas kahes lühipoeemis, kus süüdistustega laetud värss jätab lugejasse tugeva mulje.

Teise vanema põlve esindaja **Villem Buki** «Sula» (1926) sisaldab luuletusi ja proosalaaste aastaist 1905—26; suurema osa lehekülgi haarab enda alla siiski Oktoobri-järgne looming. Siin leiame maailmaruumi haarava paatosliku revolutsiooniluule («Enamlus», «Proletaarne revolutsioon» jt.) kõrval ka realistlikumaid värsse, mis annavad pilte tööst ja kultuurielust ning klassivastuoludest kolhoosieelses külas [«Asunikud», «Rahvamaja», «Metsaküla (Keskmiku veste)» jt.]. Viimati mainitud teemarühmas torkab silma koomilis-satiiriline käsitlusviis [näit. «Mõisasüda (Kulaku veste)»]. Buk andub kogu oma hingega revolutsioonile ja uue elu ehitamisele Nõukogudemaal, kuid tema värsikultuur on küllalt madal. Sageli ärkamisaega tagasiminev poeetiline pildistik pole läbimõeldud ega täpne, mistõttu mõnigi luuletus jääb ähmaseks, ei veena ega ärata kaasaelamist. Sama vähe on autor tähelepanu pühendanud rütmi- ja riimidistsipliinile ning keele korrektsusele. Ta näiliselt vabavärsilised palad on sageli ainult luuletuse kujul kirjutatud väheütlev proosa.

Aasta enne Pöögelmanni ja Bukki andis oma «Võitluse helinad» (alapealkirjaga «Valik luuletusi 1918—1924») välja revolutsioonidest osa võtnud ning 1917—18 Tartus «Edasit» toimetanud ajakirjanik **August Lukin** (1888—1942). Luuletuskogu temaatikas on esikohal võitluslaulud, millele on omane deklaratiiv-üleskutseline laad. Ka nõukoguliku elu puhkemist ja tööd («Vabrikus», «Sepikojas») käsitlevad värsid on kantud ülekeevast dünaamikast. Poeet lennutab üleskutseid masinatele, kinnitab, et ülesehitustööl «iialgi katet ei lase me silmale». Sünge pildi maalivad luuletused tsüklis «Surveringis», mis käsitleb terrorit kodanlikus Eestis.

Lukini teine, küpsem luuletuskogu «Virgunud maa» (1932) sisaldab värsse aastaist 1925—31, kajastades seega industrialiseerimisperioodi ja esimese viisaastaku elu. Vastavalt sellele ongi Lukini luuletuskogus esikohal tsükkel «Proletaarne linn», kus kohtame niisuguseid pealkirju, nagu «Löökbrigaadlased», «Söekaevaja», «Lööktööliste laul» jne. Luuletaja kutsub järjest suurematele töösaavutustele, innustab mahajääjaid kaasa sammuma, sest:

Ei kommunaar saa minna alla mätta,
kui pole
ohverdand end tulevikule![9]

Teiseks ideelis-temaatiliseks tsentrumiks «Virgunud maas» on kodanliku maailma, eriti kodanliku Eesti paljastamine ning proletariaadi valvsus- ja võitlusmeeleolude õhutamine. Siia kuuluvad juba kibedad lapsepõlvemälestused Tartust (muuseas kogu üks mõjuvamaid osi), eriti aga tsükkel «Üle raja», kus leiame rea võitluses langenud revolutsionääridele (Kingissepp, Kreuks, Tartus ja Irboskas hukkunud) pühendatud luuletusi. Nõrgemalt kajastub Lukini luuletuskogus maaelu. Ta loodusluuletused on tuimavõitu, väheütlevad. Nagu eelmises kogus, on ka «Virgunud maas» valitsev üleskutseline käsitluslaad. Seda näitavad juba pealkirjad («Löö, vasar, valjumini löö!», «Võitlusele», «Mitte tolli enda maast ei anna», «Mahajäävale sõbrale!», «Ühendame mahajäänud»). Konkreetsem inimene ja tema tundemaailm kajastub Lukini loomingus nõrgalt.

Kui kõrvutada Lukinit Bukiga, siis iseloomustab esimest arenenum värsikultuur. Oma ideesisu mõjukamaks edasiandmiseks kasutab Lukin vahelduvaid stroofisüsteeme, kordusi, mitmesuguseid troope ja lausefiguure. Teiselt poolt torkab aga Lukinit lugedes mõnigi kord silma luuletaja vähene nõudlikkus iseenese vastu, mis avaldub kistud või kulunud riimide, täitesõnade ning ebaselgete lausekonstruktsioonide kasutamises.

Lukiniga võrreldes hoopis erinev luuletajanatuur on lüürik **Aln Rannaleet** (1904—43). Tõsi küll, ta poeemi «Veli» (1927) teemaks on samuti revolutsioon, lugu sellest, kuidas streikiv Putilovi tööline põgeneb 1905. aastal jälitamise eest kuhugi Eestisse, oma koduküla, saades siin mõisnikevastase võitluse juhiks, kuni ta kasakate karistussalga poolt põgenemisel tapetakse. Kuid revolutsiooni ja võitleja psüühika kujutamine pole Rannaleedi kõige tugevam külg. Hoopis lähema kontakti saavutab autor lugejaga looduspiltides ja armastusstseenides, nõnda et siin poeemi värsikonarused hoopis vähem silma torkavad. Puhtalt lüürikat sisaldab Rannaleedi teine kogu «Õhtused külad» (1928). Siin esineb «valgepäine kollendava põllu

[9] A. Lukin, Mahajäävale sõbrale! Kogus: Virgunud maa. Leningrad 1932, lk. 15.

poeg» impressionistliku, ergu maastiku- ning värvimeelega loodus- ja armastusluuletajana, külalaulikuna, kes ka suurlinnas ja võitluses ihkab vahel jälle tagasi metsahuminasse. Vabavärsi suunas arenev luulestiil on Rannaleedil küllalt isikupärane, kompaktne ning oma põhiolemuselt optimistlik. Et «Õhtustes külades» ei kajastunud küllaldaselt uue, nõukoguliku küla iseloomulikud jooned, sai värsivihik väga terava kriitika osaliseks, kusjuures autorit nimetati koguni «kulakute õrnatundeliseks ööbikuks». Ühtlasi hakati teda süüdistama rahvusdemokratismis ning heideti juba 1930. aastal Eesti Proletaarsete Kirjanikkude Assotsiatsioonist välja. Pärast seda ei pääsnud Rannaleedi looming enam kirjanduslike väljaannete lehekülgedele. Ta läks Leningradist maale õpetajaks; 1930-ndate aastate lõpul suleti luuletaja vanglasse, kust ta enam tagasi ei pöördunud.

1927. aastal hakkas «Edasi» kaasandena ilmuma kirjanduslik ajakiri «Leegid», millest sai hiljem EPKA häälekandja. Samal ajal organiseeris assotsiatsioon ka kirjanike õppust ning uudisloomingu arutlusi. Kõik see ei saanud jääda mõjuta luule arenemisele kahekümnendate ja kolmekümnendate aastate vahetusel. Tollal ilmus «Leekides», «Uues Külas» ja mujal rohkesti luuletusi. Lukini jt. vanemate autorite kõrval tõusid esile uued nimed, nagu H. Angervaks, L. Saarts, Peno Alnovo jt. Samal ajal rikastus luule ka temaatiliselt ja žanriliselt, arenedes ühtlasi suurema konkreetsuse ja ilmekuse suunas. Kontakt eluga kasvas. L. Saartsile ja teistele on luuletuste inspireerijaks ajaleheteated kallaletungidest nõukogude aktivistidele, eriti maal. Humoristlikus laadis reageeritakse kirjanduselu väärnähtustele.

Kuigi ka vaadeldaval perioodil ei puudunud deklaratiivne luule, kerkis selle kõrvale uus käsitluslaad. Luuletajad loovad žanripilte proletaarsest suurlinnast, kus voogab töö, oskavad näha maaloodust kaasaegses kontekstis, kus põllutöös omandab järjest suuremat osatähtsust masin. Järk-järgult murrab sisse talupoegade kollektiivmajanditeks liitumise teema koos sellega kaasaskäivate kõhklemiste ja klassivõitluse kujutamisega. Samal ajal valgustatakse uut kultuurielu maal. Armastusluule läheneb nõukogude inimeste reaalsetele suhetele. Ei puudu ka näited kodu-, sõduri- ja sõjavastasest luulest. Kõrvuti töö kujutamisega lauldakse puhkepäevadest ja -sõitudest. Tugev-

neb satiiri ja huumori osatähtsus, kirjutatakse epigramme, paroodiaid ja satiire.

Üldläbilõikes tõusis luuletajate kunstimeisterlikkus, teema käsitlus tundub tihedamana, tundesisu väljendamiseks otsitakse isikupärasemaid kujundeid, kasvab värsi voolavus. Need edusammud ei tähenda aga, nagu poleks tolle aja värsitoodangul olnud puudusi. Sagedane nähe oli, et industrialiseerimismotiivid ei seostunud orgaaniliselt armastus- ja loodusteemadega. Esines tühist vormilist virtuoositsemist, luuletajate ja toimetuste nõudlikkus polnud kohati küllalt suur, mistõttu ilmus ka tühiseid ja sisusegaseid värsse.

See elav tegevus luule alal ei kestnud kaua. Olukordade muutumist põhjustas rida kirjandusevälisei tegureid. 1933. aastal, kui luule olukord üldise arutluse aineks sai, leiti, et selle arenemisele on kahju tekitanud lüürika alahindamine ning endise Eesti Proletaarsete Kirjanikkude Assotsiatsiooni mõningate juhtivate tegelaste hulgas levinud «teooria», mille järgi luule olevat «magussöök», «mida peale lõunat (proosat) võib süüa ehk söömata jätta, ilma et sellest erilist kasu või kahju oleks».[10] On selge, et see ekslik vaatekoht desorienteeris luuletajaid ja madaldas luule osatähtsust lugejate silmis. «Rahvusdemokratismi lõpliku hävitamise» kampaanias sattus peale Rannaleedi lööga alla luuletajana ning kriitikuna esinenud Oskar Kullerkupp; tehti raskeid etteheiteid A. Päärsonile ning veel mõnele teisele luuletajale. Üldse võeti teravalt kritiseeriva ümberhindamise alla kogu varasem eesti nõukogude luulepärand. Ühtlasi jõudis 1932.—33. aastaks lõpule oluline nihkumine luule ja proosa viljelemise vahekorras. Kui 1920-ndate aastate alguses oli proosa, eriti selle ulatuslikumad vormid, väga nõrgalt esindatud, siis 1930-ndate aastate esimesel poolel võttis jutukirjandus juhtimise enda kätte. Tõusis esile rida noori prosaiste, hakkas ilmuma novelliraamatuid ning ulatuslikke jutustusi, millest mõni pretendeeris romaani nimetusele. «Leekide» esimestes aastakäikudes üsna elavaks muutunud luuletoodangus sündis aga 1931.—32. aastal järsk pööre. Ajakirja 1932. a. mahukast köitest leiame ainult kümmekond algupärast luuletust. Luule mahajäämusest ning kriisist räägiti 1933. aastal nii Eesti Nõukogude Kirjanikkude Orgbüroo vastaval nõu-

[10] P. Meisel, Rohkem tähelepanu luulele. Leegid 1933, nr. 5, lk. 2.

pidamisel kui ka «Leekide» veergudel. Järgnevail aastail võib märgata küll luule teatavat elavnemist, kuid valitsevaks kirjandusliigiks jääb siiski proosa. Mõned luuletajad hakkavad suuremal määral esinema novelli, eriti aga följetoni alal (nii H. Angervaks, kes kirjutab ka Siim Sepiku nime all, ja P. Alnovo, kes följetonistina kasutab Madis Lepiku pseudonüümi). Jututoodangu ülekaal on eriti ilmne ajakirja «Kommunismi Teel» (1936—37) kirjandusosas, kus kümne numbri kohta leiame ainult Pöögelmanni väljarändamise-ainelise poeemi «Karu Andres» katkendi ja kaks kellegi algaja luulekatset. Kui proosa osas kerkis peale 1932. a. esile mõnigi uus nimi, siis luules võime rääkida ainult ühest tähelepanu väärivast nooremast autorist. Selleks on Felix Kotta, kes hakkas küll kirjutama juba 1926. aastal, kuid erilist produktiivsust osutas just praegu vaadeldaval perioodil. Kotta üritas ka kolhoositeemalise poeemi «Naabrid» loomist, millest trükis ilmus siiski ainult esimene osa. Mis puutub 1930-ndate aastate keskpaiga luule uutesse joontesse, siis võiks lüürilisuse tõusu (näit. Angervaks «Vanad kased») kõrval märkida niisuguseid uudseid teemasid nagu «Sport» (P. Alnovo), «Lapse sündimine» (F. Kotta) jt. Aetakse esimesi vagusid lasteluule alal; näiteks kirjutab Kotta tollal populaarsel tšeljuškinlaste teemal luuletuse «Jutt Jussi mõttest ehk ühest vahvast ettevõttest». Järjest rohkem võtab maad kujutav käsitluslaad, millele viitavad juba pealkirjad, nagu Kotta «Kolhoosnik Juhan» ja «Delegaat Fomõtš»; siia kuulub ka Lukini sõja ja revolutsioonid läbiteinud eesrindlast käsitlev lühipoeem «Artur Kaalep». Harrastatakse valmi-, ballaadi- ja lauluvormi. Puudustena heitis nende aastate kriitika luuletajatele ette kergekäelisust, vähest tööd värsi kallal, naturalistlikke ja formalistlikke libastumisi.

1930-ndate aastate kontosse tuleb kirjutada ka nelja luuletuskogu ilmumine, millest Lukini ja Pöögelmanni omi vaatlesime juba ülalpool. Jääb üle lühidalt iseloomustada P. Alnovo «Oktoobrilaule» (1931) ning eespool mainitud nelja autori kogu «Luuletused».

Narvas sündinud ja neli aastat kodanliku Eesti vanglas istunud kaevuri (hilisema Leningradi ajakirjaniku) **Peno Alnovo** (1902—37) 40-leheküljelise värsivihu paremiku moodustavad Kreenholmi tekstiilitööliste elu ja võitlust käsitlev pikem luuletus «Naroova» ning kodanliku Eesti proletariaadi («Õele»), eriti aga vangla teemal kirjutatud

värsid, kus avaldub autori võitlusvaim ja usk töörahva vabanemisse. Nõukogude elu kohta loodud luuletused avaldavad üldkokkuvõttes vähem mõju, eriti need, kus autor püüab jäljendada Majakovski värssi. Alnovo luulekeel torkab silma oma isikupärasema laadiga, kuigi ootaksime temalt suuremat värsisujuvust ja rohkem respekti õigekeelsuse vastu, sest riimi ja rütmi huvides on luuletaja läinud kohati sõnade amputeerimise ja objektivigade sissetoomise teele.

Peno Alnovo loomingust pärast «Oktoobrilaulude» ilmumist annab läbilõike Kotta, Saartsi, Angervaksa ja Alnovo ühiskogu «Luuletused» (1935). See näitab, et Alnovo temaatika on laienenud, tema värss on muutunud korrektsemaks, kuid teiselt poolt jäävad tema luuletused oma madala emotsionaalsuse tõttu ikkagi väheütlevaks ning puiseks.

Ülejäänud kolmest autorist kirjutab varem Siberis kooliõpetajana ja ajakirjanikuna töötanud üliõpilane **Felix Kotta** (1910—63) peamiselt kolhoosielust, nõukogude patriotismist, armastusest ja loodusest. Sümpaatsena tundub luuletaja vaba, kohati humoristlik esitusviis. Oma idee- ja tundesisu konkreetseteks piltideks ümberkujundamisel ei osuta Kotta aga veel küllalt arenenud kunstimeelt, samuti jääb tal puudu eesti keele täpsusest, mis torkas silma ka luuletaja esimestes luuletuskogudes pärast Suurt Isamaasõda.

Viieteistkümneaastasena Punaarmeesse astunud ning hiljem keeleteadlaseks õppinud **Hugo Angervaksa** (sünd. 1903) luuletuste teemaks on revolutsiooni- ja kodusõjamotiivid, samuti kodanliku maailma ja selle sõjasepitsejate paljastamine, kuid tal ei puudu ka intiimset laadi luuletused. Oma parima annab Angervaks seal, kus tal õnnestub emotsionaalse süvenduse kasuks hoiduda oma varasemate luuletuste pinnalistest vormivaimukustest (näit. «Vanad kased», «Latern»). Torkab silma, et vastupidi teistele autoritele oskab Angervaks oma luuletuste lõppe hästi puänteerida. Üldiselt jääb aga luuletaja mõistuspäraseks ning pinda kaudu libisevaks.

Kõige väiksema arvu luuletustega on kogumikus esindatud Kotta kombel Siberi koolipõllult Herzeni-nim. pedagoogilisse instituuti astunud **Leopold Saarts** (1908—37), kes päevakajalise luule kõrval on harrastanud eriti kolhoositeemat ja lauluvormi. Kõige suuremaid õnnestumisi on tal siiski loodusluule alal. Teistes, sageli hakitud värssides

kirjutatud luuletustes kaldub ta paljusõnalisusse, mis luuletuste mõju tunduvalt vähendab.

Eesti nõukogude luule Venemaal arenes 1920.—30-ndatel aastatel hoopis teistel ideelis-esteetilistel alustel ning sotsiaalsetes tingimustes kui eesti kirjandus siinpool traataeda. Seetõttu olid ka kontaktid vähesed. Kodanlikus Eestis tunti teatavat huvi ainult A. Rannaleedi vastu. Nõukogude Venemaal tunnustati V. Kaaverit[11] ja osalt ka Barbarust. 1940. aastal, kui ajalooline pööre viis kaks eesti kirjandust ühinemisele, jätkasid oma loomingut Nõukogude Eestis ainult H. Angervaks ja F. Kotta. Oma aastatepikkustele kogemustele vaatamata ei saavutanud nad juhtivat kohta sotsialistliku realismi juurutamisel eesti luulesse. Selle põhjused olid ilmselt isiklikku laadi, pealegi pühendas E. Päll-Angervaks valdava osa oma tööjõust poliitikale. Igal juhul said eesti nõukogude luule rajajateks 1940. aastal ennekõike Eestis töötanud J. Kärner, J. Sütiste, J. Barbarus jt. 1920.—30-ndate aastate proletaarne luule, millel ei puudunud paralleelid ka Eestis (V. Mölder, L. Parker), jääb aga kirjanduse ajaloo lehekülgedele kui sotsialistliku värsikunsti eelpost, mille arengu seaduspärasused aitavad meid paremini mõista ka Nõukogude Eesti kirjanduse kujunemisteed.

---

[11] A. Rannaleet, Säälpool Naroovat. Uus Küla 2. X 1928, nr. 29, lk. 462—463.

MÖÖDA KIRJANDUSLIKKU SAARE- JA MUHUMAAD

Turismihooajal sõidab üle Suure väina Kingissepa rajooni mitukümmend bussi- ja autotäit mandrirahvast päevas, rääkimata nendest, kes armastavad matkateedel omapead liikuda. See huvi meie läänesaarte vastu on mitmeti põhjendatud. Köidab ju rändajat Muhu- ja Saaremaa loodus oma kadaka- ja sarapuunõmmedega, oma pankade, luidete ja päikeses säravate rannavetega. Saaremaal asuvad kaks meie vabariigi kõige tuntumat looduskaitseala — Vaika linnusaared ja Viidumägi oma haruldase taimestikuga. Siin leiduvad rahvusvahelist tähelepanu äratanud Kaali meteoriidikraatrid. Need on paigad, kus Saaremaa iidset loodust püütakse säilitada puutumata kujul.

Kuid juba aastatuhandeid tagasi ilmus Saaremaale inimene, kelle visast tööst kehva pinnase harimisel annavad tunnistust viljaväljad, mis on mastimetsad, puisniidud ja loopealsed surunud veelgi kehvematele paikadele, kus õhuke rohukamar pole paasi või luiteliiva suutnud veel tervenisti katta.

Kohaliku ajaloo keerukat kulgu tunnistavad tänaseni säilinud linnused ja keskaegsed kirikud, mõisahooned, kõrtsid, vanad talu- ja linnamajad, kiviaiad ja tuulikud. Kuressaare loss on ainuke tervena säilinud kivilinnus Baltimaadel. Nende ja teiste kultuurimälestiste poolest pakub Kingissepa rajoon erilist huvi nii turistidele kui ka arhitektuuriajaloolastele. Esemelise kultuuri alal on laialt tuntud siinsete kihelkondade rahvariided, rääkimata saare õllest ja suitsukalast. Kalevipoja järel tähtsuselt teine eesti hiidkangelane Suur Tõll on saarlane.

Vahetult avaneb turisti pilgule ka saarte nõukogulik tänapäev: kolhooside valendavad tootmishooned, enneolematute mõõtmeteni arenenud kalandus, pärast sõda loodud tööstus, uued kultuuriasutused. Kingissepa südalinn on

1919. a. ülestõusu monumendi, kultuuri- ja kaubamaja rajamisega omandanud kaasaegse ilme. XX sajandi südametukset jälgib isegi teedevõrk — sirged maanteed lõikavad saared risti ja põiki läbi, nii et inimene, kes siin on kunagi liikunud kõveraid külade vahetsi kulgevaid isaisade teid pidi, võib vanad tuttavad kohad hoopis käest kaotada.

Saare- ja Muhumaa vaatamisväärsuste kohta leiavad huvireisijad andmeid sellekohasest kirjandusest, nagu «Looduskaitse teatmik» (1960), kogumik «Saaremaa» (1959), «Saaremaa» (turismiväljaanne, 1963), «Saaremaa muuseumid» (1969), L. Aumees, «Vilsandi linnuriik» (1963), J. Eilart ja A. Õige, «Viidumägi» — haruldaste taimede kodu» (1963), A. Aaloe, «Kaali meteoriidikraatrid» (1968) jt.

Käesoleva ülevaate eesmärgiks on valgustada Saare- ja Muhumaa seost eesti kultuurilooga, jälgida saarte kirjanduslikke paiku. Perifeerse asendi ja valdavalt kehvadest talupoegadest koosneva elanikkonna tõttu ei ole mineviku Saare- ja Muhumaa saanud eesti vaimuelus mingit juhtivat osa mängida. Näiteks ei ulatunud rahvusliku liikumise ideed ja võitlused siin peaaegu üldse rahvahulkadesse. Ja mis kirjandusse puutub, siis konstateeris B. Linde veel 1928. aastal: «Saaremaa ja üldse saared on seni jäänud kaunis kõrvale meie kirjanduslikust elust. Tänapäeva kirjanikest on säält pärit üksi Jakob Mändmets ja Willem Grünthal-Ridala. Ei või just öelda, et see oleks liiga palju viimase kolmekümne aasta jooksul.»[1] Vahepeal möödunud nelikümmend aastat on saarlaste osatähtsust eesti kirjanduses tunduvalt tõstnud. Ja et ka juba enne Mändmetsa on Saare- ja Muhumaa eesti kirjasõnas teataval määral kaasa rääkinud, peaks tõendama alljärgnevad read.

Saarte kirjandusliku kaardi jälgimist õigustab asjaolu, et mitmesugustel põhjustel oli siinne elu omandanud terve rea erijooni (osalt on need säilinud tänaseni), mis andis ja annab ka saartelt võrsunud kirjandusele Suuremaa tüüpilise temaatikaga võrreldes omapärase ilme, koguni teatava iseseisvuse. Üks niisugune tunnuslik moment on meri, millega saarlased nii või teisiti kokku puutuvad, aga ka saarte inimene ise, keda on vorminud ränk võitlus loodusega — nii maa kui merega —, keda leivapuudus, harvemini ka kauguste igatsus on kihutanud laia maailma.

[1] B. Linde, Saarlaste rünnak. Looming 1928, nr. 4, lk. 348.

Nende erijoonte ühekülgses esiletõstmises on küll mõnigi kord mindud saarlaste arhaiseerimise või kohtlaseks karikeerimise teele. Siinne koloriitne olustik ja inimene on meelitanud saartelt teemasid otsima ka mandri-Eesti või koguni välismaa autoreid.

Kõige selle tõttu pakub ehk lugejatele ja matkajatele huvi kaasa teha alljärgnevat põgusat suleliikumist mööda Saare- ja Muhumaa kirjanduslikke kohti. Teekond algab Kuivastust ning kulgeb läbi Muhu ja ümber Saaremaa; peateelt teeme vajalikke kõrvalepõikeid hüva- ja kurakätt.

Juba Virtsust laevale astudes satume kirjanduslikule pinnale, sest meenub film «Keskpäevane praam»; stsenaariumi kirjutas sellele Juhan Smuul, kes on lugematuid kordi väina ületades oma teose keskkonda tundma õppinud. Sõidu ajal märkame mõlemal pool kirjanduslikke laide: paremalt paistva saarekese on populaarseks teinud J. Smuuli laul «Enne Kesselaid see liigub»; vasakule jääb Viirelaid (J. Zeigeri rahvalik hällilaul «Viire takka»). Kuid sellega ei piirdu Suure väina kirjanduslik huvitavus. Väina jääle on paigutatud A. Hindi ajaloolise noorsoojutustuse «Vesse poeg» lõpupoole sündmustik. Veelgi kaugemasse minevikku viib meid Villem Ridala, mõtiskledes luuletuses «Saaremaale» muistsete eestlaste üle, kes kunagi samuti lähenesid esmakordselt ees terendavatele tundmatutele randadele:

> Mis tunne paisutas küll nende esivanemate rinda,
> Kes, esimesed, võitjatena nägid Saarte pinda.
>
> Mis liikus, voogas nende sõjakate meeste seas,
> Kes tamme laevul põiki väina purjetasid,
> Eel, ninas, Saared, ahvatlevad sinetavas reas - - -[2]

Üldse on V. Ridala luule tihedasti seotud Muhumaa ja teda ümbritseva mere ning laidudega. Ridala on ka see, kelle elu maiste jälgedega me Muhu pinnal kõige enne kokku puutume. Nimelt seisab mõnisada meetrit Kuivastu sadamast eemal maantee ääres Kuivastu kõrtsihoone, kus tulevane luuletaja sündis ja veetis oma esimesed viis eluaastat. V. Ridala isa Karl Grünthal ja ema Maria olid kõrtsipidajad. Neid mälestusi on kirjanik hiljem peegeldanud luuletustes «Kõrts rannal», «Palu mets ja Pauna

[2] V. Grünthal-Ridala, Laulud ja Kauged rannad. Trt. 1938, lk. 111.

küün» jt. Paremal pool maanteed, teest kaugemal leiame Kuivastu mõisa varemed. Siin algas 1919. a. Saaremaa ülestõus, millest peale ajaloolaste uurimuste kõnelevad J. Vormsi jutustus «Punased leegid», H. Pöögelmanni lühipoeem «Memento mori» ja J. Smuuli luuletus «Lasud Kuivastus», kõige põhjalikumalt aga V. Riisi dokumentaaljutustus «Vabaduse leek» ja romaan «Kullist kolme kutsikani».

Muhulased on ekspansiivne rahvas. Peale maailmamerede on nad kanda kinnitanud ka maismaal, eriti naaberaladel Saare- ja Läänemaal. V. Grünthali vanemate puhul, kes pärinevad Pöidelt, on tegu haruldase vastupidise juhtumiga — saarlaste ümberasumisega Muhusse. Sealjuures ei alustanud nemad Grünthalite tungi itta: juba pärisorjusest vabastamise perioodil oli Muhu lõunarannikule Luiskamale tulnud Aadu Grünthal, kelle järglased on samuti avaliku elu tegelasteks tõusnud. Et neid jälgi otsida, tuleb Kuivastust pöörata vasakule — Pädaste poole. Luiskama talu on Rässa külas, jäädes teest vasakule metsatuka taha. Hoopis hõlpsamini on nähtav Simiste koolimaja juures Jaanimetsa kahekorruseline hoone, mille 1930-ndate aastate lõpul ehitas teest paremale Luiskama peremees Jaan (Ivan) Grünthal oma poja Timotheuse jaoks. Viimane on seotud ka Saaremaa kultuurilooga: 1919. aastal asutas ta Kuressaares ajalehe «Meie Maa» ning esines hiljemgi perioodikas. Kirjanduslikult on siiski viljakam tema poeg Ivar Grünthal, kes tegeleb praegu Rootsis luuletajana. 1930.—40-ndatel aastatel on ta viibinud nii Luiskamal kui isa suvilas. Muhu mälestused kajastuvad I. Grünthali luuletustes «Luiskama», «Üllisaare» jt. (Üllisaare on väike maanina Luiskama kohal meres.) Jaan Grünthali pojana sündis Luiskamal ka ENSV teeneline teadlane — EPA patoloogilise anatoomia ja parasitoloogia kateedri juhataja prof. Vassili Ridala.

Tagasi pöördunud Kuivastu—Kingissepa maanteele, jõuame varsti Hellamaale, kus möödus luuletaja Villem Grünthal-Ridala lapsepõlv ja algas koolitee. Hellamaa veneusu kihelkonnakooli maja, kus V. Grünthal õppis, põles 1902. aasta paiku maha, samuti pole luuletaja isa poest Hellamaa teekäänakul midagi säilinud. Kõne all olev koht — Hellamaa kirikust sadakond meetrit Kuivastu poole — on tähtis ka seepoolest, et siin suure maantee ja

Kallaste tee vahelises nurgas asus vanasti Hellamaa kõrts, kus 1863. aastal sündis Timotheus Kuusik — pärastine Tallinna koolimees, Krõlovi jt. vene autorite tõlkija, vene-eesti ja eesti-vene sõnaraamatu autor; lisaks sellele on ta katsetanud ka ilukirjanikuna. Üles kasvas ta Hellamaalt kirde suunas asuva Lalli küla Saadu vabadikukohal, kus vana maja on säilinud. T. Kuusikut on põhjust mainida ka seepärast, et tema tütretütar, kunstnik Vive Tolli on lapsest saadik seotud oma sugulastega Raugi külas. Siin veedetud suvedel ammutatud muljed saarte loodusest ja inimesest kajastuvad sügavalt kunstniku loomingus. T. Kuusiku eakaaslane, Lalli naabrusest Lõetsa küla Jaani perest võrsunud Aleksei Pallasmaa kuulus J. Järve ajalehe «Virulane» ümber koondunud edumeelsete inimeste ringi. Ajakirjanduslikku tegevust jätkas Pallasmaa hiljemgi, avaldades «Meie Maas» luuletusi. Kui Pallasmaa oli Keila-Joal õpetaja, puutus ta tihedasti kokku E. Vildega, kes kasutas oma sõpra jutustuses «Salasidemed» Kallasmaa prototüübina. Oma elu lõpuosas elas Pallasmaa jällegi Muhus (Simiste küla Uue-Kääru talus).

Kuusiku ja Pallasmaa puhul on tegu Muhust väljaläinud haritlastega. Kuid juhtus ka vastupidist. Enne I maailmasõda töötas Hellamaal kösterkooliõpetajana mandrimees Ivan Kask, kes avaldas 1913. aastal luulevihiku «Helinad Muhumaalt» — nagu pealkiri vihjab — väheütlevas järelärkamisaegses vaimus.

Muhu keskuseks on Liiva asula, kus XIX sajandi teisel ja kolmandal veerandil sõitis oma kaarikul Carl Wilhelm Freundlich, kohalik kösterkooliõpetaja, kes esimese eesti külaharitlasena hakkas 1830-ndatel aastatel sentimentaalset lugemisvara soetama («Siin on Magdeburgi-linna hirmsast ärrarikkumissest. Muhho-maa hundi jahhist. Jännese öhkamissest ja Rehhepappist luggeda», 1837). Muhulased kutsusid oma koolmeistrit Rentliks (~ Rentlei) ja Kaigu isandaks. Viimase nime on ta saanud Suuremõisa viiva tee ääres asuva köstrikoha järgi, kus omaaegsest majast pole praegu alles midagi peale väikese maakühmu lopsakas rohus. Hoopis tõsisemat vastupanu ajahambale on osutanud aga vanad viljapuud majaaseme ümber, andes tunnistust Kaigu isanda ühest harrastusalast. Sündinud värsisepana on Freundlich riiminud kohaliku elu sündmusi, nagu vene õigeusku minek, hundijaht jm., mis koos mitme teise lauluga on tänapäevani rahva mälus säi-

linud. Ent Rentli on ette võtnud ka praktilist laadi üritusi: ta külvas metsa ja tegi Väiksesse väina oksaaia, et meri kuhjaks selle taha liiva tulevase teetammi jaoks Saare- ja Muhumaa vahele. Freundlich olevat olnud jutukas mees, mida teadnud tema valge hobugi, kes iga vastutulija kohal iseenesest peatunud.

Freundlichi jälgedes on Muhus külalaule loonud mitmed kohalikud talumehed, nagu Mäksa Jaan (Ivan Saartok), Tõnu Kann, Rässa papa (Jaan Ülisaar jt.). Praeguse Väikse väina tammi tegemise ajal 1890-ndatel aastatel meenutas Mäksa Jaan ka ürituse pioneeri Freundlichi:

> Oh, Rentli, tõuse üles maast
> ja karga välja surnua'ast,
> jookse Väikse väinale
> ja vaata, mis seal tehtakse.
> Ei aitanud sinu oksaaid,
> sest kivist silda tehtaks nüüd.[3]

Muhu kunstiajalooliselt tähtsa kiriku juures säilib vana pastoraadihoone, kus on sisse ja välja käinud Freundlich. Siin sündis Freundlichi-aegse pastori Gottlob Alexander Schmidti pojana ka pärastine Tartu ülikooli rektor ning vere hüübimise fermentatiivse teooria rajaja Hermann Adolf Aleksander Schmidt.

Liiva külast on pärit ajakirjanik ja teatritegelane Paul Olak, kes sündis Opmanil kooliõpetaja pojana.

Liivalt lahkudes on põhjust pöörata peateelt kõrvale ning sõita paar kilomeetrit põhja poole, kus Levalõpme külas leiame Valli pere. Sellel vabadikukohal on tähtsust eesti uuema kirjanduse ajaloos. Oma senise elukoha Männiku-Jüri talu maale ehitas 1880-ndatel aastatel Valli maja lesestunud Kadri Tuuliku lasterikas perekond. Raskest majanduslikust olukorrast hoolimata said Vallilt kaks poega kooliõpetajateks. Üks nendest oli Kaarel Tuulik, eesti nõukogude prosaistide, vennaste Tuulikute isa, kes ka ise on ajakirjanduses esinenud. Kolmas Valli noormees Mihkel asus mandrile ja tema pojana sündis Anijas kriitik ning tõlkija Arnold Tulik, kes oma ilukirjanduslikus loomingus pole kodusaart unustanud (näidend «Ma vaatan paadist kiikriga»). Kadri Tuulikul oli ka tütar Ruudu, kes abielludes sai Koguva Tooma perenaiseks ning J. Smuuli emaks. Kuigi Ruudu võis ainult kaks nädalat

[3] Üles kirjutatud Juulia Metsniidult 18. VII 1969.

koolis käia, oli ta hiljem innukas lugeja, nagu ta meeski — Jüri Schmuul. Muide liikus üks Valli poistest — Jüri Tuulik — ringi rändraamatukaupmehena.

Naabruses asetsevas Kapi külas Kupitsal on sündinud 1920.—40-ndate aastate töölisliikumise tegelane, praegune akadeemik Joosep Saat.

Liivalt kilomeeter maad Kingissepa poole seisab puude vahel Muhu haigla, mis pole midagi muud kui endine «Rüündali poed», s. o. luuletaja Ridala noorpõlvekodu. Siia «südamaale» jäi siis lõplikult peatuma äri paremat minekut otsinud ning leidnud Karl Grünthal, siin veetis koolivaheaega ja hiljem kuni 1939. aastani tihti suvepuhkust tema keeleteadlasest ja luuletajast poeg. Rahvas teab mõndagi vanast Rüündalist ja tema naisest — viimane nendest elas lõpuks joomahaigena praegugi säilinud saunas —, aga ka karskest pojast, kes on osa võtnud küla talgutööst. Koolikaaslased mäletavad noort Ridalat kui üksildaste jalutuskäikude harrastajat, mis arendas tema loodusmeelt. Kirjaniku lemmikkoht oli lähedase Lõpemere rand Painase küla all, mis on inspireerinud luuletuse «Äikesene öö rannal» jt. 1905. aastal sattus Ridala Muhus revolutsiooni keerisesse ning teda peeti seetõttu kaks kuud eeluurimisvangistuses. Need sündmused on andnud ainet reaks luuletusteks kogus «Tuules ja tormis». Ridala poeeditööst pole rahval siiski suurt aimu, mis näitab, et «Noor-Eesti» luule on intelligentsikirjandusena loodud ja vähemalt Ridala puhul ka selleks jäänud. Siinne Viira küla on oma osa andnud ometi ka rahvakirjandusele. Nimelt leiame paarsada meetrit suurest teest lõuna pool Metsa vabadikumaja vundamendi. Siin on kiikunud Jaan Vormsi häll. Lihtsast töömehest tõusis J. Vorms Saaremaa lehemeheks, följetonistiks (Muhu-Madise kirjad ja Peeter Põhjaka «vahheluggemised») ja jutukirjanikuks, kuni tiisikus ta elule lõpu tegi. Vorms kirjutas rahva elu ainestikul üle tosina pikema proosateose «Meie Maa» joone alla; tema parim töö on raamatuna ilmunud ajalooline jutustus «Painaja poeg».

Muhu haigla juures läheb tee Seanina poole. Seda mööda tuleb sõita kilomeeter maad, et jõuda Muhu kalmistule, mille sissekäiku tähistab võimas maakividest väravakaar. Siin puhkab saksamaigulise paeplaadi all Freundlich. Kunstipärane on A. Hindi ema Mare (Marie) kalm, mille on romaani I osa lõpplauseid kasutades kujun-

danud kunstnik E. Kirs. Hoopis vähem torkab silma Juhan Smuuli vanemate haud, mis asub kalmistu kaevu lähedal.

Kes tahab tutvuda Muhu Mare nooruse reaalse keskkonnaga, see peab paar kilomeetrit Seanina teed edasi sõitma, kuni jõuab Külasemasse. Siin Marjavälja peres sündis ja elas Mare Kolk-Hint, siin veetis oma elu esimesed kuud ka Aadu (Adolf) Hint. «Marjavälja rahvas», kelle läbilõike-külainimese omaga võrreldes natuke erinevast elulaadist võidakse Külasemas mõndagi jutustada, kuulub laialdasse Kolkade suguvõssa; nende esiisa on rahvajutu järgi tulnud Hiiumaalt.

Jätnud hüvasti nüüd enamasti tühjana seisva Marjavälja vana talumajaga, jõuab kirjanduslik huvireisija kohe Rebaski küla Kukka perre, kus on sündinud omaaegsete populaarsete koolilugemike autor, tõlkija, kirjastaja ning lasteajakirjade toimetaja Madis Küla-Nurmik. Oma elu lõpukümnenditel avaldas ta perioodikas kirjutisi nii oma kokkupuudetest kirjanikega kui ka saarte mineviku elust-olust.

Kilomeeter maad põhja poole tõuseb lagedal teeveerul esile Lumiste pood, kirjanik Raissa Kõvamehe omaaegne eluase, kes pärast välismaale siirdumist 1944. aastal on avaldanud rea proosateoseid. Siinsetest olusuhetest lähtudes on ilmselt kirjutatud tema romaan «Randlased», kus tehakse muu seas juttu loomade karjatamisest Muhu ja Hiiumaa vahelistel laidudel. Viimased on ühtlasi meeleolukaks ühenduslüliks Hiiumaa kõige kirjanduslikuma osaga — Kassari saarega. Väinameres on palju seilanud V. Ridala. 1914. aastal sõitis ta siin koos oma sõprade Anton Üksti ja Madis Külaga jahil «Ahti», hiljem paadiga «Sektifolio». Ridala sõidud on andnud ainet poeemile «Saarnak» ja luuletusele «Pühade kare».

Kui sõidame Lumistelt Kuivastu-Kingissepa maantee poole tagasi, pöördub tee paremat kätt, viies endise Rintsi kirikla juurde, kus Niina Klaasi sulest on sündinud populaarsed luuletused «See on väike Muhu» ja «Sõsarsaared» (viisid: Andrus Klaas). Nende üle vabariigi piiride ulatunud laulude alglätted on jäänud varju. 1955. aastal avaldas Juhan Zeiger «Sõsarsaarte» ümbertöötuse puhtalt oma nime all; «See on väike Muhu» oli filmi «Veealused karid» stsenaariumi teatrivariandis «Peibutuslaul» «Vanemuise» laval otse meeleoluliseks juhtmotiiviks.

Suurt maanteed kaudu Kingissepa poole sõites möödume Piiri koolist, mille asukohaks on tsaariaegne ministeeriumikoolimaja, kus õppis eespool mainitud Joosep Saat. Kodanliku vabariigi ajal sai siin haridust Juhan Smuul, kes oma teest raamatu ja luuletamise juurde räägib «Keele ja Kirjanduse» 1961. a. ankeedivastuses. Mõned aastad tagasi võis ka (vahepeal surnud) endine Koguva ja Piiri kooli õpetaja A. Paas jutustada mõndagi huvitavat oma väikesekasvulisest koolipoisist, kelle hindedki olid säilinud vana pedagoogi taskuraamatutes. Nagu Smuul ise märgib, mõjutas algkoolis tema õppeedukust suur lugemiskirg. Usuõpetuses on saavutused siiski olnud maksimaalsed. Ka sellele leiame kirjaniku enda seletuse: «Minu isa oli karm luterlane ja käskis mind koolis õppida usuõpetust».[4] Sõjajärgseil aastail sai Piiril keskhariduse teine Koguva kirjandusinimene — kriitik Alvine Schmuul.

Otsekohe Piiri koolimaja vastas on eespool mainitud Raissa Kõvamehe sünnikodu Aadu, kus praegugi elab kirjaniku vend. R. Kõvamees (neiuna Kesküla) õppis Piiri ja Liiva algkoolis ja töötas Piiri kaupluses müüjana. Kirjaniku lapsepõlve meeliskohaks oli talu tagant algav Piiri mets. Nähtavasti seepärast avaldas ta oma esimesed sulesünnitised «Meie Maas» L. Piiri nime all. Oma kirjandusliku tegevuse ajendina märgib kirjanik pahameelt, mis tal tekkis pisikese tüdrukuna E. Vilde väljamõeldist «Muhulaste imelikud juhtumised Tartu laulupeol» lugedes. Kõvamehe tähtsaimas teoses «Kahe väina vahel» käsitletakse XIX sajandi Muhu talupojaelu tema vanemate noorusekeskkonnast lähtudes: need pärinesid naabruses asuvast Linnuse külast — isa Aadult, ema Villemilt. See perekonnaromaan on asjatundlikuks mälestusmärgiks Muhu etnograafilisele minevikule. Ka romaani «Teela» elulisi vasteid tuleb otsida siit kandist — Nurme külast.

Linnuse külas Mihkli-Jaagu peres elab viimane kolmest Muhu vanemast kodu-uurijast — Vassili Randmets (Madis Küla ja Vassili Kolk on manalasse varisenud), kes kodanliku vabariigi ajal oli kõige suurema uuemate rahvalaulude erakogu omanik. Tema ilukirjanduslikest harrastustest on 1937. aastal «Teataja» ja «Uue Eesti» kaasandena trükimusta näinud kriminaalromaan «Mõrv Metsamõisas».

---

[4] J. Smuul, Muhulaste imelikud juhtumised Tallinna juubeli-laulupeol. Tln. 1957, lk. 46.

Koguvasse läheb Piirilt otsetee, samuti näitab Koguva poole teeviit «Juhan Smuuli sünnikoht». Teeviit on süvenenud kodu-uurimise tulemus, kuna otseteel on kaugemad ajaloolised põhjused. Nimelt viib see põline maantee Vahtna alla, kust vanasti pääses Saaremaale uisuga (laia paadiga), mis ehk on ka A. Reinvaldi luuletuse «Alviinele» sünnikohaks, sest need värsid on kirjutatud «Orissaare väina peal 1873. a.», kui Reinvald käis Pöidel sugulasi külastamas.

Enne Koguvasse suundumist on põhjust keerata paremale — Igakülasse. See kujutab endast iidset sumbküla, millel oma massiivsete kiviaedadega on tänapäevani kindluse ilme. Juhus tahtis, et see küla sai A. Hindi sünnikohaks. Nimelt oli siia abiellunud kaks Marjavälja tüdrukut — A. Hindi tädid, ja kui Liibavi merekoolis õppiv Aleksander Hint tuli koos naisega 1909. a. lõpul Külasemasse, sõideti vaatama ka Igaküla sugulasi. Siin Iivardi talu koolihoone väikeses kambris sündiski tulevane kirjanik. Praegu on Iivardi perenaine surnud ja kõne all oleva maja asemel uus ehitis. Kümmekond aastat tagasi oli aga kohapeal võimalik vestelda teise õe — Juuli Liigiga Oeldu peres, kes jutustas Mare Hindi töörohkest elust mehekodus Kuusnõmmel, samuti Marjavälja laste elusaatuse võimalikust peegeldumisest «Tuulises rannas». Praegu on Oeldu maja tühi — tema perenaine on läinud mandrile oma laste juurde elama.

Nagu Igaküla, on ka Koguva sumbküla, kuid juba otse mere rannal ja hoopis teistsuguse minevikuga, mistõttu J. Smuul võib uhkusega kirjutada: «Olen pärit vanast vabatalupoegade perekonnast - - -»[5] See väide on ürikutega tõestatud: 1532. aastal läänistas ordumeister W. v. Plettenberg (rahvajutu järgi tasuks uppumisohust päästmise eest) Koguva Antsule (Hansken) 2,5 adramaa suuruse talundi, millest on hiljem välja kasvanud praegune küla. Pärisnimede panemise ajal said Koguva vabatalupojad nimeks Smuul, mille asemele XIX sajandi teise poole hingekirjades astub Muul; meie sajandil tungib viimase kõrvale Schmu(u)l, Jüri Muuli perekonnanimes aga Smuul, mille tema kirjanikust poeg legaliseeris 1954. aastal võetud sünnitunnistuse alusel.

---

[5] J. Smuul, Jaapani meri, detsember. Tln. 1963, lk. 19.

Koguva Tooma Jukust rahvusvahelise kuulsusega kirjanikuks tõusnud Juhan Smuul on tihedasti seotud oma kodusaare ja -külaga. Selle olevik ja minevik on talle saanud oluliseks inspiratsiooniallikaks. Juba kirjaniku esimese trükki pääsenud luuletuse «Mu noorim õde» teema on siit: selles kujutatakse Tooma pere viimast last — nüüd juba surnud Armilde Schmuuli. Ja nii on Koguva, kodusaar ja seda ümbritsev meri saanud paljude esimesele trükiproovile järgnenud luuletuste ja lüroeepiliste teoste aineks. Poeemi «Kuidas Koguva küla käis punavooris» positiivse tegelase, Uuetoa Jaani taga tunnevad Koguva inimesed ära kohapealse prototüübi — Vanatoa peremehe. Ainult et elus ei läinud viimasel sugugi nii ladusasti kui luules.

Kui paljurännanud kirjaniku rahutu sulg viib teistes teostes lugeja hoopis kaugetele radadele, siis on ka sel puhul Muhu juuresolek tuntav. Nii minnakse poeemides «Tormi Poeg», «Poeem Stalinile» ja «Mina — kommunistlik noor» teema juurde oma kodukoha ja nooruse piltide kaudu. Need on valitud kindlat eesmärki silmas pidades, kusjuures varasema loomingu tõsiselt sotsiaalpedagoogilise taotluse asemele on hiljem astunud humoristlik vaatenurk.

Smuuli Koguva-ainelise proosa seast äratas tähelepanu «Kirjad Sõgedate külast», kus tõstatatakse rida elulisi küsimusi kalurikolhoosi argipäevast. Nendele probleemidele lähenemise inimlik vaatenurk kuulutas ette eesti nõukogude proosas viimase 10—15 aasta jooksul toimunud murrangut. Hilisemates Muhuga seotud proosateostes võidutseb huumor. «Monoloogide» aineks on anekdoodilaadilised lood ning need on esitatud mahlakas, rahvapärast mõtlemis- ja ütlemisviisi imiteerivas laadis. Koguva rahvas teab juhatada, kust tuleb otsida Tüürimees Mare, hallipüksi hiidlase ja Ärni lugude reaalvasteid.

J. Smuul kui ehtne kunsti-Antaios elab sageli Koguvas — oma loodud ja loomisel olevate teoste keskkonnas. Samuti võib siin näha teisi kirjandus- ja kunstiinimesi. Viimastel aastatel on J. Smuuli kodu olnud turistidele ja kooliekskursioonidele üks populaarsemaid külastuskohti, mis endise vaikse Koguva elanike silmis on nende koduküla peaaegu ebamugavaks muutnud. Võib-olla tundis midagi niisugust ka selle huvi põhiobjekt — kirjanik ise, kes on taandunud teise tallu küla servas, kus ta on endale maja

ostnud. Nii peab külastajate laine Toomal vastu võtma õde Linda.

Tehes kokkuvõtteid «väikese Muhu» kirjanduslikest muljetest, sõidame mööda tammi Saaremaale, kus satume sõjajärgsetel aastatel suureks paisunud Orissaare asulasse. Siit Tornimäe teele pööranud, leiame Orissaare külje alt Reina küla Türna pere, kus on sündinud kirjanik ja keeleteadlane Juhan Peegel. Temagi alustas «Saaremaa motiividega», heites välkvalgust nii oma kodusaarte minevikule kui ka tänapäevale. Kodusaarte sellepärast, et kirjaniku ema on saarlane, isa aga tuli Muhust (Tupenurmest) Türnale väimeheks. Kuid nagu «Saaremaa motiivides» vihjatakse, võib Peegli soontes voolata ka Põhjasõjaaegse rootsi sõduri verd, kes perekonnatraditsiooni järgi on katkust laastatud tallu elama asunud. Peegli «Vana soldat» näib saarte teiste kirjanike humoristlike murdekeelsete tüübimaalingute lähimaks esiisaks olevat.

Enne Tornimäele jõudmist on meil põhjust peatuda Muikülas.

Siin lapsest peast istusin tihti
ja merele kiindus mu pilk[6]

— laulab Aira Kaal, kes on sündinud Tiidu talus. Tema noorusega seotud hoonetest on alles ainult ait. Tiidu lasterikkast perekonnast, mille liikmete saatused kulgesid õige erinevaid teid pidi, on kodutallu püsima jäänud üks nooremaid poegi — Ilmar Kaal, Tornimäe 8-klassilise kooli direktor. Kuid ka Aira Kaal peatub sageli siin, eriti suvel, millest annavad tunnistust Tiidu uue maja teise korruse toad. Vahepeal teisel kaldal hoopis kaugeid matku teinud võitluslaulik ja reisikirjanik pole loominguliselt unustanud ka oma sünnikohta. Eriti intensiivset tähelepanu pühendab ta siinsele temaatikale viimasel ajal. Kuid juba 1939. aastal ilmus Reet Uielu varjunime all lühiromaan «Mamma ja mina». See kujutab endast tugevasti lühendatud varianti käsikirjast, mille A. Kaal oli saatnud «Looduse» romaanivõistlusele. Kirjanik käsitleb siin vestelises laadis oma kodutalu elu ja perekonnaliikmete suhteid. Raamatus «Kodunurga laastud» on kirjaniku vaateväli avardunud: Tiidu talu kõrval pühendab Kaal tähelepanu kogu Uuemõisa-Põide kandi minevikule, revolutsioonili-

[6] A. Kaal, Kodukülas. Kogus: Võidurakett. Tln. 1948, lk. 44.

sele võitlusele ja tänapäeva maaelu iseloomulikele nähtustele. Kirjanik on süvenenud oma koduümbruse looduse minevikku ja olevikku, millest proosa kõrval annab tunnistust ka tsükkel «Kodunurga värsid» kogus «Üks tigu ilma majata». Ühtlasi ei puudu murdekeeles kirjutatud proosapalad. Nende vigurivändast tegelase Pork-Antsu maja juhatab Tornimäel lahkesti kätte Ilmar Kaal, kui teda juhtub vabal hetkel kohtama siinses valgusrikkas koolimajas. Samuti viib ta asjahuvilise Tornimäe vana koolihoone juurde (praegu kolhoosi jõusööda ladu), kus on õppinud Aleksander Jõeäär, Aira Kaal ja Juhan Peegel.

Ilmar Kaal kui ajaloolane võib rääkida üksikasjalikult ka Tornimäe arheoloogilisest tähtsusest. Siin on olnud muistne sadamakoht, samuti tuli siia välja mandrilt algav talvetee. Ega muidu poleks A. Saal seda paika sidunud oma ajaloolise jutustusega «Aita». Võimalik, et rännuhimuline kirjanik on kohal viibides tulnud mõttele paigutada siia torn, kust Meida ja tema tütar Aita näitasid 7—8 sajandit tagasi laevadele tuld. Kuid Saal leidis selleks toetust ka varasemate Saaremaa autorite teostest. Nimelt kirjutas J. W. L. Luce siinsest vaatlustornist juba 1811. aastal, püüdes tõestada, et Mone-nimeline linnus, mille orduväed 1227 vallutasid, ei paiknenud mitte Muhus, vaid just Tornimäel. Alates Saaremaa hilisemast muinsuseuurijast J. B. Holzmayerist on ajaloolased seisukohal, et Mone linnus asus siiski Muhus Väikese väina ääres. Kuid viimasel ajal on Luce hüpotees jälle toetajaid leidnud, muuseas siit võrsunud Aleksander Jõeääre näol, kes on sündinud Unguma külas Põlde vabadikukohal. See iseõppimise teel advokaadiks ja Eesti NSV ministriks tõusnud poliitikategelane on nooremas eas ajakirjanduse veergudel avaldanud ka ilukirjanduslikke töid; «Jutt Jussist» sai M. Nurmiku «Esimese lugemiku» kaudu laiemalt tuttavaks. Jõeääre kirjanduslikud kalduvused on edasi kandunud ka tema tütrele, eespool mainitud Antonina (Niina) Klaasile. Praegu elab viimane koos oma mehe Andrus Klaasiga siinsamas vana koolimaja lähedal.

Enne Tornimäelt lahkumist peame põikama läbi Kärneri külast, kus on teine kirjanduslik Tooma — endine kehviku elupaik, proletaarse kirjaniku Vassili Möldri kodu, millest pole säilinud palju muud peale männi all losutava ahervareme. Omal ajal kasvatas Tuti-Tooma

Vassel, nagu naabrid V. Möldrit kutsusid, siin aedviljaseemneid ja lilli, luuletas ning võttis osa maatööliste liikumisest, mille eest kodanlik võim sulges ta seitsmeks ja pooleks aastaks vanglamüüride vahele. Hiljem oli Möldri elukohaks kõrvalolev Kavala vabadikukoht, kus pärast sõda elas kolhoosnikuna kirjaniku lesk Juulia, kes jutustas oma mehe kaasasündinud luuletamiskalduvusest ja perekonna raskest eluvõitlusest. Nüüd on Juulia Mölder Tallinna vanade revolutsionääride kodusse ümber asunud ning tema majagi maha lõhutud. V. Möldri rohked luulekäsikirjad on juba mõnda aega Tartus Kirjandusmuuseumis. 1940. aastal sai Möldri töökohaks mõnisada meetrit eemal asuv Pöide vallamaja, kus ta täitevkomitee esimehena rakendus nende ideaalide elluviimisele, mille eest oli aastakümneid võidelnud. Tornimäelt lõuna poole jääb Neemi küla, kust leiame turistide hulgas populaarse dendraariumi, mille rajas kohalik sepp Mihkel Rand.

Tornimäelt Levala poole sõites möödume endisest Uuemõisa koolimajast, kus on õppinud A. Kaal ja J. Peegel, ning jõuame Pöide kiriku juurde, mis pole ainult arhitektuuri ajaloo seisukohalt tähtis. XIV sajandil oli samal kohal Pöide orduloss, mille saarlased hävitasid 1343. a. ülestõusu ajal. See võit sakslaste üle on andnud ainet J. Kärneri ballaadile «Pöide kättemaks» ja A. Hindi juttudele «Pöidet piiramas» ning «Kintsu-Simmu».

Pöide on seotud ka XIX sajandi saarte kultuurilooga. Et J. W. L. Luce teine naine oli pärit naabruses asuvast Oti mõisast, siis sattus see kirjamees ühendusse Pöide kandiga, mis seletab ka tema huvi Tornimäe vastu. Iselaadi mehed on olnud siinsed hingekarjased. 1817—41 oli Pöides õpetajaks W. A. F. Agthe (rahvakeeles Ahti), kes tõlkis J. H. Campe «Nooremat Robinsoni» eesti keelde ning kutsus balti saksa ringkondade pahameeletormi esile sellega, et abiellus Uuemõisa talutüdrukuga — Vanamardi Annaga (Sepamer). Agthe isik on läinud kohalikku rahvaloomingusse. XIX sajandi viimasel kolmandikul töötas Pöides pastorina N. Nolcken, kes koostas eestikeelse aabitsa ning püüdis, nagu M. Veskegi, märkida kolmandat väldet; ta oli üks väheseid balti sakslasi, kes hindas ning propageeris «Kalevipoega». Kirikust natuke eemal üle maantee leiame maja, kus elas Nolckeni-aegne köster ning kihelkonnakooli õpetaja Carl Paulmeister (A. Reinvaldi onu), kes käis Saksamaal mesindust õppimas ja tegi

kaastööd «Postimehele». Tema poeg Artur tegeles ajakirjanikuna ja tõlkijana.

Kui jõuame Pöide kiriku juurest uuele Kuivastu—Kingissepa maanteele, juhatab teeviit Marie Ellami hauale. Teda tunneb laiem üldsus ennekõike D. Vaarandi poeemi «Alla Mari» kaudu. Alla pere asub Kahutsi külas ja sellest talust on võrsunud mitu Saaremaa töörahva revolutsioonilise liikumise tegelast. Marie Ellam võttis osa 1919. a. Saaremaa ülestõusust ja karistussalk mõrvas ta Pöide pastoraadi talli juures. Koos teise ülestõusu ohvriga, Viktor Reiartiga maeti ta oma kodutalu lähedale metsatukka. Ka kolm Marie Ellami venda ja üks õde on langenud võitluses kommunistlike ideede eest. Perekonna viimase liikmena elas pärast sõda Allal Melanie Ellam, kes jutustas, et tema õde Marie on sündinud sama küla Pendu talus, kust perekond hiljem Allale kolis. Praegune Alla elumaja on ehitatud pärast Marie surma; 1950-ndatel aastatel võis Allal näha ka vanemat õuemaja, kuid see lõhuti maha. Nüüd on Melanie Ellam surnud ja Alla eest hoolitseb Pöide sovhoos.

Kahutsi naabruses leiame kaks küla — Levala ja Saikla, mille nimed küllap tulevad kujudest *Leiva-la* (kohalikus murdes *leib:leva*) ja *Saiküla*. See viitab, et siin on Saaremaa kõige viljakam nurk. Seetõttu pole midagi imestada, et Pöidel olid ka klassivastuolud kõige teravamad. Peale Ellamite on siit kandist pärit rida Saaremaa revolutsioonilise liikumise tegelasi, kes enamikus hukkusid raskes võitluses eesti kodanluse ja saksa okupantidega. Tänapäeva poliitilisest elust võtab osa Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi esimees Aleksei Müürisepp, kes sündis Välta külas Kiudu vabadikukohal; perekond rändas siit juba 1908. aastal välja Venemaale. Pöide töölisliikumise tegelastest on kirjutanud A. Kaal (A. Mui ja V. Möldri kohta), eriti aga Vassili Riis oma memuaarilistes jutustustes («Kolmandat teed ei ole»). Ellamite võitlust käsitleb viimane raamatus «Rannamännid».

Saikla külas on kirjandusajaloolise tähtsusega Eeru pere. Siit on pärit D. Vaarandi ema Tamara-Emilie Trull (sündinud Ella) ja siin veetis oma varasema lapseea ning hakkas endises Levala koolis käima ka tulevane luuletaja ise. Eeru värava taga asunud kauplusehoone, kus T. Trull koos lastega elas, on kohalt ära veetud. Emakodu olusuhted on ainet andnud luuletusele «Üks jõulumälestus»,

samuti lühipoeemile «Sumisevad metsad». Et Pöide on metsavaene (seda ütleb ka rahvalaul: «Seal nad tainast leiba söövad, õlgedega lapsi löövad»), hankisid siinsed elanikud oma ehituspuidu kaugest Karjalasmast (metskond Põhja-Saaremaal), ja kui Trullid tahtsid Orissaarde maja ehitada, käis ka pereema hobuse Reedaga taliteed pidi palke vedamas. «Sumisevad metsad» kajastab neid poeedi lapsepõlve-elamusi.

Saikla naabruses, Suur-Rahula küla Pendu talus on sündinud Arvi Koel-Rahula, kes 1930-ndatel aastatel kirjutas hulga laste- ja teisi näidendeid.

Pöidelt Kingissepa poole edasi sõites läbime Kapra küla, kus leiame kodanliku vabariigi aastate kohalikus ajakirjanduses (peam. Myosotise nime all) luuletusi avaldanud Olga Säreli kodu Nurga-Villemi. Temale õpetas luulekunsti Vassili Mölder, kes on peatunud siinsamas naabruses oma õe kodus.

Varsti viib tee läbi suure Ridala küla, mille nimi ei lange juhuslikult ühte Villem Grünthali pseudonüümiga: siit, Ihumetsa Torniotsalt, oli pärit tema isa, ema aga Mustla küla Kalda-Matsilt. Tänapäeva Ridala küla laiemalt tuntud nimeks on Emakeele Seltsi teenekas murdekorrespondent ning kohaliku keele ja etnograafia uurija Aadu Toomessalu Autsi perest, kellelt on trükis ilmunud terve kogumik Ida-Saaremaa murdetekste («Tuulik, kadakas ja leib»).

D. Vaarandi noorus pole seotud ainult Pöidega: tema hilisema kodupaiga leiame Laimjala keskusest. Siia ostis tulevase luuletaja isa Julianus Trull (pärit Muiküla Reinadult) 1920-ndate aastate teisel poolel asunikukoha, kus perekond elas kehva elu 1940. a. pöördeliste aegadeni. Maja, millel asitõendina leiame kivisse raiutud daatumi «Julianus Trull 1927», on ümber ehitatud mõisa viinaköögist ning seetõttu oma väliselt ilmelt isesugune. Eluruumid olid maja teisel «korrusel». Paistab, et siinsed interjöörid on leidnud põgusat kajastust ka kirjanduses, nimelt A. Hindi romaanis «Kuldne värav». Ümbruskonna elanikud mäletavad hästi Trullide perekonda ja nende tütart Depsit, kuigi elu ja luule on mõnes osas imeväärselt põimunud. Ise jutustab luuletaja oma siinsetest varasematest kirjanduslikest elamustest, muuseas J. Liivi «Varju» lugemisest suitsu sisseajava pliidi ees, «Keele ja Kirjanduse» ankeedi vastuses (1961, nr. 5). Tänapäeval

on D. Vaarandi lapsepõlvekodu tühi ning laguneb, samuti nagu seisab tühjana Julianus Trulli poolt hiljem ehitatud teine maja.

Kuigi D. Vaarandi nüüd harva satub Laimjala maile, on tema loomingut toitnud Saaremaa loodus ja inimene, noorusmälestused ning kaugustejanuga põimuv koduigatsus:

> Siiski, taevaste taevasse üles
> kui ka tõuseksin, ometi tean:
> saar kuskil on merede süles
> ja minu juured on seal.[7]

Peale eespool mainitud Pöidega seotud luuletuste ja poeemide on Vaarandi loomingus Saaremaa-aineline veel «Talgud Lööne soos», mille inspireerijaks oli maakondlik sooparanduse hoogtööpäev Valjalas 9. juunil 1946. Ka muud saarte paigad, kuhu luuletaja jalg on kunagi ulatunud, leiavad Vaarandi värssides kajastamist. Nii tuleb Tagamõisat otsida Kihelkonnalt (poeem «Tagamõisa randadel»), kuna «Kalale», «Õngel» ja «Vanad paadid» räägivad ilmselt Koguvast, kus:

> Tee viib meid kaldast alla
> ja meri tuleb vastu.[8]

Ka Eesti kõige läänepoolsem saar Nootamaa on seotud Vaarandi loomingulise biograafiaga: Sanni Nootama nime all avaldas ta 1940. aastal luuletusi.

Debora Trulli Levalas alanud koolitee jätkus Kahtlas, mis asub Laimjalast Kingissepa poole. Kuid Kahtla pole kirjandusliku tähtsusega ainult Vaarandi tõttu. Nimelt toodi 1912. a. sügisel siia Kuressaarest üle nn. Nikolajevski kool, mis valmistas ette õigeusu kooliõpetajaid. 1913—15 õppis selles koolis Aleksander Antson, kes alustas siin oma kirjanduslikke katsetusi ja andis koos A. Seppeliga välja käsikirjalist pilke- ning naljalehte «Pirakas». Veel 1950-ndatel aastatel seisid siin kõrvuti kolm kultuurikollet: vana, lammutamisele määratud puuehitus — õigeusu kool, kus kaks aastat käis V. Mölder, punane telliskivist juurdeehitus, kus on õppinud A. Antson ja D. Vaarandi, ja uus Kahtla kool, mille seost eesti kirjandusloogа

[7] D. Vaarandi, Saaremaa kohal. — Kogus: Unistaja aknal. Tln. 1959, lk. 64.

[8] D. Vaarandi, Kalale. — Kogus: Unistaja aknal. Tln. 1959, lk. 93.

ei saa praegu veel kindlaks määrata. Igal juhul on viimasest võrsuvate kirjameeste noorus kergem kui V. Möldril, kes sündis teenijatüdruku lapsena Rõukamäel Mustla külas, kuhu tee pöörab juba mõni kilomeeter enne Laimjalasse jõudmist.

Kuivastu—Kingissepa teest vasakule poole tuleb pilku heita teiselgi põhjusel: nimelt leiame siin küla, mis kannab nime Randvere ja assotsieerub kirjandusega (J. Randvere «Ruth»). Kõne all on seega keeleteadlase ja «Noor-Eesti» tegelase Johannes Aaviku sünnikodu — Nurga vabadikukoht, millest pole küll enam jälgegi säilinud. Kohalikud inimesed teavad siiski kätte näidata 1930-ndatel aastatel kütteks kasutatud maja asukoha lopsakat põldheina kasvatavas aias. Johannes Aaviku isa Mihkel lahkus koos oma perekonnaga siit juba 1890-ndatel aastatel, vahetades vallakirjutaja ameti äriteenija ja aedniku elukutse vastu Kuressaares.

Kui on juttu J. Aavikust, siis ei saa mööda minna ka Mägi-Kurdla külast Vana-Miku talust pärinevast asjaarmastajast keelemehest Vasso (Aleksander) Sillast, kes 1923. aastal tegi ettepaneku võtta eesti luules kasutusele kvantiteeriv värsisüsteem. Eesti turismikirjanduse varasemasse ajalukku läheb V. Silla oma mahuka käsiraamatuga «Rändur Eestis» (1924).

Jõudnud Kallemäele, alustame pikemat kõrvalepõiget paremale. Esimeseks peatume Valjalas, Isamaasõja lahingute ajal hävinud kihelkonnakooli varemete juures. Siin on õppinud A. Antson ja Karl Kider (varjunimega Redik Soar). Viimane on kohaliku tähtsusega autor, kes raamatus «Esimesilt päivilt» annab realistliku pildi oma rõõmuvaesest lapsepõlvest. Tema kooliajast ja sellele järgnenud rännakutest on Kirjandusmuuseumis säilinud huvitavad memuaarid. Kider on sündinud siinsamas kirikukülas Uielu vabadikukohal, mille vundamendi jäänused juhatab kätte tema kohapeal elav poolõde. Üles kasvas Kider kolm-neli kilomeetrit eemal Pahna (praeguses Kalju) külas Kustu talus. Samast külast oli pärit ka äsja surnud keeleteadlane Enn Koit. Kodanliku vabariigi ajal avaldas sotsialistlik ajakirjandus följetone, mille all esines Mos Kiito pseudonüüm. Nende autoriks oli ajakirjanik Oskar Gustavson, kes on sündinud siinses Kogula vallas.

Valjalast liigume põhja poole suurde Ratla külla, mis on meie kultuurilukku jätnud vastandlikke jälgi. Siit

pärineb üks mineviku-Saaremaa sõnakunstnike galerii kõige ürgjõulisemaid esindajaid — Jaan Oks, kes sündis Allika koolikohal õpetaja pojana. Tema kodust on alles jäänud ainult ahjuvare ja põlised tammed õueväravas; küll aga on säilinud Mardi-Kustu talu majad, kus kirjanik pärast Venemaalt tagasipöördumist peatus oma vanema venna Johannese juures, kes pidas edasi nende isa õpetajaametit. 1950-ndatel aastatel elas Mardi-Kustul veel Joh. Oksa naine Viiu, kellega tulevane kirjanik käis oma Kaarma seminaris õppimise aastail koos heinal ja teisi suviseid töid tegemas. Tollal olnud Jaan lõbus noormees, nägu alati naerul. Allikalt mäletas Viiu Oks ka oma vabameelse küdi vaidlusi isaga, kes oli kindel usumees. Hiljem Mardi-Kustul elades oli Jaan Oks juba elutormidest murtud. Siiski kirjutas ta palju, käis kraavi- ja muudel töödel ning püüdis ennast veenda, et inimene peab kõike võima. Muuseas harjutanud ta kord üksi kodus olles paljajalu lumes käimist. Kümmekond aastat tagasi elasid Ratlas ka veel kaks Oksa õde, kellest Loviisa Kungla on Venemaalt tagasipöördunud vennale oma Põlde vabadikumajakeses ka pikemalt ulualust andnud. Ühtlasi oli tal mälestusi Jaan Oksa varasemast noorusest. Tulevast kirjanikku iseloomustas juba siis sama protestivaim inimese alandamise ja elu kivistunud tavade vastu, mis kajastub ka tema loomingus. Nii on Jaan 9-aastase poisina külalapsi pilkamisega tagasi hoidnud, kui need jooksid sakste tõlla eest maanteeväravat avama ja tasuks visatud kopikate pärast üksteisega tolmus rübelesid. Teinekord pahandanud ta oma isa hirmu üle, kelle juures kohalik mõisnik korraldas läbiotsimise, arvates, et see on jõulukuuse raiunud mõisa metsast. «Mis sa muretsed selle kuuseoksa pärast, ise kiriku vöörmünder! Mis see härra võib teha!» hüüdnud Jaan Oks. Luuletamiskalduvus olnud Jaanil juba varases nooruses. 9—10-aastasena sigadega põllule minnes loonud ta laulu «Väljale». Õpetajana töötades on Oks otsinud suviti kõrvalteenistust. 1905. aastal oli ta Oranienbaumis pargitööl. Oksa kaasõpetajate arvates tugevnes seal kirjaniku revolutsiooniline meelsus, nagu see avaldus Massus Läänemaal, kuhu ta 1905. a. sügisel tööle asus.

Oksa loomingu suhted Saaremaaga on lähemalt selgitamata, kuid porisse uppuvad külavahed, udused väljad, saaremaine talutöö, koolmeistrielu ja muud motiivid viitavad paratamatult Ratla puisniitude ja kadarikega ümb-

ritsetud suurkülale. Teiselt poolt aga on kindel, et kurikuulus «Lapsepõlv» on puhas literatuur, millel pole midagi ühist Oksa vanematega. Samuti ei tohi selle dekadentliku moepalaga samastada kogu Oksa loomingut, mis on hoopis mitmepalgelisem, sellest hoolimata, et kirjanik uppus lõpuks vaimuhaigusega segatud individualismi.

Saaremaa töörahva võitlusele andis Ratla küla revolutsionääri ning kirjaniku Vassili Riisi. 1920-ndate aastate lõpul organiseeris Riis Saaremaal Kommunistliku Partei juhtimisel toimunud noortetööd, andes selle kõrval 1928.—1931. aastal välja põrandaalust ajalehte «Saare Tööline». Algeline «trükikoda» peitus Riisi kodutalu Peetri-Kustu rehetoas, kus paljundati ka muid illegaalseid väljaandeid. Riisi kodu, mis asub eraldi küla serval kadariku ääres, oli põrandaaluse töö jaoks kõigiti sobiv koht. Praegu on talu majad lagunemas, osalt lammutatud. Nagu teiste revolutsionääride perekondadest, ei möödunud Suur Isamaasõda ka siit ilma ohvriteta. Kirjaniku isa, Pärsama täitevkomitee esimehe abi, leiti pärast Saksa okupatsiooni algust lähedasest heinaküünist põlenult. Vassili Riis ise aga suutis kolme raske aasta jooksul, kui tema võitluskaaslased hukkusid, end varjata, kuigi tema peale pidasid jahti terved sõjaväeüksused. Riisi peidukohaks oli Mäe vabadikupere Valjala kirikukülas. Oma põrandaalusest tööst ja kogu Saaremaa kommunistlikust liikumisest räägib Riis eespool mainitud raamatutes.

Tagasi pöördunud Valjalasse, sõidame Kuivastu—Kingissepa maanteele Kõljala kaudu. Selle tee ääres on Aleksander Antsoni noorusmaa. Kümmekond aastat tagasi võis Valjala külje all Jõelepa küla Aida peres kõnelda kirjaniku emaga, kes veetis siin oma vanaduspäevi. Nüüd on ta surnud, kuid palju teab oma vennast ka samas elav Antsoni õde Maria Mets. A. Antson on sündinud Võrsna külas Saadu vabadikuperes, mille maja on ümberehitatud kujul praegugi säilinud. Ta isa oli kaevumeister, kuid viinavõtja ja kohtles oma perekonda halvasti. Tulevase kirjaniku poisipõlvekoduks sai Sagariste (Sagritse) küla Uustalu rendikoht, mille majad pärast viimast sõda maha põlesid. Ainult vanad õunapuud Uustalu aias hoiavad ülal elulippu. Hoopis teisiti oli Antsoni ja tema sõbra, siitsamast pärineva Albert Seppeli nooruspäevil, kui Sagariste külavahel käis koos spordiselts «Harjutaja». Selle kutsus ellu Antson, kes on Saaremaa spordiliikumise

pioneere. Samuti lavastas noormees näidendeid, millest mõnigi oli tema enda kirjutatud. Antsoniga seotud kohtadest võis Sagaristes mõni aeg tagasi näha kohalikku kooli, kus tulevane kirjanik sai esimest õpetust, kuid 1962. aastal lammutati seegi; koolimaja kohta tähistavad paemüüri jäänused.

Sagaristest lääne poole jääb maailmakuulus Kaali järv, mis on ainet andnud nii rahvaluulele, kirjandusele kui ka teadusele. Nüüd on jõutud selgusele isegi ajamomendi suhtes, millal 1000-tonnine meteoriit Saaremaa südamesse langes — see juhtus umbes 700 aastat enne meie ajaarvamist. Konkreetsete uurimiste kõrval on sõjajärgsel perioodil ka teadlaste fantaasia lõkkele löönud. Nii arendab ukraina geoloog S. Kovalevski mõtet, et kreeka müüt päikesejumala Heliose poja Faetoni hukkumisest on tekkinud teadete põhjal, mis Vahemeremaile ulatusid Kaali meteoriidiplahvatusega kaasnenud katastroofist. Seda ideed toetavad L. Kuznetsova ja I. Jevgenjev, raamatu «Тайна острова Сааремаа» autorid. Ka eesti kirjanikest pole see erutav võimalus jälgi jätmata mööda läinud, nagu näitab L. Metsari romaan «Päikesevanker» ja M. Undi näidend «Phaeton, päikese poeg».

Kunstiajalooga on Kaalil seos seetõttu, et 1850-ndate aastate teisel poolel omandas siinse mõisa Peterburi Kunstide Akadeemia professor, tuntud Gogoli portree autor Otto Friedrich Theodor Moeller (Moller), kelle kunstikogu leidus Kaalis veel käesoleva sajandi algul. Armastades maalida natuuri järgi, on Moeller oma maalide loomisel modellina kasutanud mitte ainult Saaremaa inimesi, vaid ka Kaali mõisa hobuseid.

Kuivastu—Kingissepa maanteest vasakule jääb endine Pihtla vald Püha kirikuga. Püha pastorite hulgas on olnud ka balti saksa ja eesti kirjandusloogа seotud nimesid. Aastail 1574—76 töötas siin Timon Brakel, kes hiljem kirjutas Liivi sõja algaastate muljetele toetuva värsikaebuse «Christlich Gesprech», mis kujutab endast Käsu Hansu nutulaulule analoogilist manitsust, kus maale osaks saanud kannatusi seletatakse patuelule järgnenud karistusena. Püha vanalt surnuaialt leiame J. H. Rosenplänteri kaastöölise ja esimese eestikeelse matemaatikaõpiku koostaja Peter Heinrich Frey mahajäetud haua. Pastor Frey oli Luce poolt rajatud Kuressaare Eesti Seltsi sekretär ning kogus materjale Saaremaa ajaloo kohta. Ka Hein-

rich Eduard Gahlnbäck, Frey järglane Püha hingekarjase ametis, avaldas 1830.—40-ndatel aastatel paar eestikeelset raamatut. Tema poeg, vene arhitekt J. Gahlnbäck, oli Baltimaade, eriti saarte rahvakunsti vaimustatud harrastaja ja koguja.

Pühast Vätta poolsaarele sõites möödume endisest Kailuka algkoolist, kus A. Antson oli õpetajaks aastail 1916—19; koolist on alles jäänud ainult kaev, mida kasutatakse loomade jootmiseks. Vätta poolsaarelt Suure-Rootsi küla Ula talust pärineb näitekirjanik Albert Uustulnd, kes on kõige tuntum nimi tänapäeva Saaremaale pidama jäänud kirjameeste hulgas. Oma haridusteed alustas ta siinsamas Vätta algkoolis. A. Uustulnd on Saaremaa kaluri- ja rannaelu ainetel kirjutanud rea näidendeid («Traalid udus», «Mere peremehed», «Vana paat», «Kaugused kutsuvad», «Neptuni pärijad»), mida on lavastatud provintsiteatrites; ta on loonud raadiokuuldemänge ja romaani «Meri põleb». Trükis on nendest ilmunud ainult viimane.

Kuivastu—Kingissepa maantee poole suundudes läbime Vaivere küla, kust pärineb kohalik näitekirjanik Voldemar Lember, kelle lavateoseid («Kaljurahu», «Mäesalu ja § 4» jt.) 1930-ndate aastate Saaremaal rohkesti mängiti. Elukutselt ehitustööline ning põllumees, armastas V. Lember naljatades öelda: «Sulg teenib suitsuraha, leiva peab teenima ikka kirves.»[9] V. Lember oli siinse kandi innukas seltsitegelane, lavastades oma näidendeid ise. Tema kodu Sälumäe hävines sõja ajal. Ka Lemberi enda saatus oli traagiline. Tegelnud esimesel nõukogude aastal Sikassaare masina-traktorijaama direktorina, laskis ta 1941. a. sügisel Sõrves enese maha, et mitte okupantide küüsi langeda.

Suurele maanteele jõuame tagasi Upa küla kohal. Sellel asulal on olnud oma osa Saaremaa ajaloos. Nimelt leidis 1740. aastal levinud vennastekoguduse liikumine esimesi talupoegadest poolehoidjaid just siin (Upa Jüri ja Triin), kusjuures eesti kirjandusloost tuntud Saaremaa superintendent Eberhard Gutsleff, kes toetas vennastekogudust, jutlustas kokkutulnud rahvale Upal lageda taeva all. Et hernhuutlik liikumine sisaldas sotsiaalse protesti elemente, keelati vennastekogudus mõne aasta pärast ja Gutsleff suri Peterburi vangistuses. 1919. aastal aga toimus Upa

[9] Voldemar Milleri teade 23. III 1963.

arus Saaremaa ülestõusu lõpplahing, mida V. Riis kujutab oma juba eespool mainitud raamatutes («Vabaduse leek», «Kullist kolme kutsikani»). Ka A. Antson on Upa lahingu põiminud oma romaani «Sina ei pea mitte himustama».

Upalt liigume Laadjala kaudu Kaarmale. Siin töötas aastail 1870—1910 õpetajate seminar, kus said hariduse J. Mändmets, J. Oks, P. Olak, O. Gustavson jt. Selle kooli asukohta tähistavad tänapäeval maja vundamenti ümbritsevad kõrged puud; seevastu leiame eest köstrimaja, kust pärineb folklorist Oskar Kallas ja kus on sisse ja välja käinud Aino Kallas, kes jutustuse «Ants Raudjalg» nimitegelase isa kujutamisel on silmas pidanud selle maja peremeest — oma äia Mihkel Kallast. Viimane oli Kaarmal köster ja kihelkonnakooli õpetaja ning arendas koorilaulu. Poegade koolitamine nõudis suuri väljaminekuid ja nii ongi M. Kallas kohaliku rahva mälusse jäänud väga kokkuhoidliku mehena. Lisateenistust hankinud ta taluinimeste dolomiitristidele tähtede sisselõikamisega. Kalda oma haual leiame siiski raudristi.

Kaarma kiriklast möödudes võib meenutada, et siin töötas 1885—1902 pastorina ja seminari direktorina Friedrich Wilhelm Ederberg, kes on tuntud vene kirjanduse varajase tõlkijana eesti keelde. Tema abikaasa Julie Wilhelmine, kelle haua leiame kohalikult kalmistult, esines luuletajana varjunime *Helmi* all. 1882—84 oli Kaarma pastoriks luuletajana tuntud Martin Lipp.

Kaarmalt on võimalik edasi liikuda Kärlasse — Saaremaa muinasloo «Suur Tõll» koostaja Peeter Süda (Südda) ja Jakob Mändmetsa kodumaile.

Et «Suur Tõll» pandi kokku just Kärlas, selleks kujunesid siin XIX sajandi viimasel veerandil soodsad eeldused. Juba 1867. aastal tuli siia köster-kooliõpetajaks P. Süda, kes pärines Kihelkonnalt, kus Suure Tõllu muistendid on kõige laiemalt levinud. Teiseks oli ta enne seda töötanud Ansekülas; siin oli ta otseseks ülemuseks luuletajana tuntud pastor Martin Körber. Ka P. Süda avaldas juba Anseküla perioodil oma esimesed lauluvihikud, tutvustades ennast C. W. Freundlichi rahvaliku luulekooli esindajana. 1878. aastal tuli Kärla pastoriks Johannes Kerg, kes oli seotud rahvusliku liikumise üritustega. Üliõpilasena oli Kerg kaasa mänginud «Vanemuise» seltsis lavastatud Koidula näidendites; nüüd suvitas Kärlas mitmel korral tema kälimees Jakob Hurt. Rahvusliku liiku-

mise konservatiivse suuna poolehoidjana sai Kergist parun Sassi poolt 1884 rajatud esimese Saaremaa eestikeelse ajalehe «Saarlane» hooldaja, kuna toimetajana tegeles esialgu P. Süda. Siinse kultuuriringi liikmetest võiks märkida veel Karl Loiken-Loiksalu, kes elas kiriku lähedal Kuresoo väiketalus ning on kohalikus ajakirjanduses avaldanud rea jutustusi. Agaralt tegeles ta ka rahvaluule kogumisega, saates sajandi vahetusel rohkesti rahvapärimusi ka prof. A. Niemile Helsingisse. See pole muide esimene juhus, kus soomlased on huvi tundnud Saaremaa folkloorimaterjalide vastu. Juba 1877 kogus O. A. Mustonen Saaremaa rahvalaule, avaldades need hiljem eriraamatuna («Virolaisia kansanrunoja»).

Nagu Kalevipoeg mandril, nii esineb ka Suur Tõll muistendites, mida tuntakse kogu Saaremaal ja Muhus; kõige tihedamini on neid siiski üles kirjutatud Lääne-Saaremaalt, nagu näitavad kaardid E. Laugaste, E. Liivi ja E. Normanni raamatus «Muistendid Suurest Tõllust ja teistest». Kreutzwaldiga võrreldes seadis P. Süda endale hoopis tagasihoidlikud ülesanded — ta koondas teatavad Tõllu-ainelised muistendid raamatusse «Wäikene Wana waranduse wakk ehk Saaremaa wägimees Suur Tõll» (1883), ilma et ta oleks ainestikku laiahaardeliseks kunstiteoseks ümber töötanud.

P. Süda juhatas Kärlas pasunakoori (see oli esimene Saaremaal), rajas raamatukogu, laskis oma koolipoistel ja leerilastel rahvaluulet koguda ja andis eeskuju rahvalike lugude sepitsemiseks, mille tulemusi avaldati ka «Saarlases». Kärla rahva teadvuses on Süda kõige populaarsem kohalikel ainetel kirjutatud raamatukesega «Verine jäära pea köie otsas». Tema haud asub Kärla surnuaial. Süda omaaegse elu- ja töökohaga tutvumiseks tuleb liikuda põhja poole — kirikuküllа, kus teekäänakul leiame endise köstritalu metsistunud aia, kuna koolimajast, kus õpetas P. Süda ja õppis J. Mändmets, on alles ainult vundament.

Edasi sõites märkab rändaja enda ees sinetavat metsamüüri, mis näitab, et lähenetakse Jakob Mändmetsa kodumaile. Metsa all hetkeks peatudes hingame sisse värskendavat männilõhna, kajab rahustav karjakella tilksumine. Varsti aga ilmuvad mõlemale poole teed talumajad ja olemegi Paikülas. Mändmetsa kodutalus Suureperel võis veel kümmekond aastat tagasi näha lagunevat rehielamut, kus

kirjanik on sündinud ja üles kasvanud. Praegu on sellest alles jäänud ainult põhjapoolne ots. Küttepuudeks on lõhutud ka Koolielu, kus õpetas Mändmetsa poisipõlvesõber Tõnis Jank. Palju ei tea kirjanikust jutustada talu praegused Mändmetsad; lahkus ju Jakob siit nooruses ja külastas kodu ainult vahetevahel puhkuse ajal. Siiski rõhutatakse Suurepere muusikaarmastust, sest majas oli harmoonium ja külanoored käisid siin simmanit pidamas. Unustusse on vajunud kirjanikule jutuainet pakkunud inimtüübid ja sündmused. Seevastu võime tänapäevalgi sisse elada mändmetsalikku looduskeskkonda: siinsamas aia taga mühab tihe mets, natuke eemal virvendab Karujärv, mis mõlemad mängivad tähtsat osa nii Mändmetsa kujunemisloos kui ka loomingus. Minevikku on aga taandunud patriarhaalne külaelu, mille tavasid ja vastuolusid kirjanik nii suure kaasaelamisega kujutab. Nõnda jääb tema looming mineviku-Saaremaa omapäraseks mälestusmärgiks.

Kärlasse tagasi jõudnud, pöörame Kihelkonna teel asuvasse Mätasselja külla, et kohata «Suure Tõllu» koostaja lapselast Rosalie Südat, kes jutustab oma vanaisa kultuurilisest tegevusest, samuti tema vallandamisest pastor Kergi poolt. Ette nähes kokkupõrget oma poole kiskuja pastoriga, oli Süda endale Mätasselja külla Koti talu ostnud ja hoonestanud, kuid aasta pärast lahtisaamist surnud. Süda on Kärla rahva tähelepanu niivõrd köitnud, et temast räägitakse koguni muistendeid.

Pärast Kärla külastamist võib suunduda Kingisseppa, selle perifeerse rajooni «pealinna», mis on juba sajandeid saarte kultuurielu keskuseks. Lisaks sellele tuleb arvestada, et Kuressaare oli suvitus- ja tervismudalinn, mis meelitas siia ka niisuguseid kirjanikke, kellel muidu Saaremaaga sidemeid polnud. Seetõttu kujuneb küllalt raskeks anda ülevaatlikku pilti Kingissepa kirjanduslikust geograafiast. Kõige otstarbekam on alustada kultuuriasutustega.

Üheks niisuguseks oli endine Kuressaare gümnaasium Pikas tänavas (nr. 31), kus 1864. aastast peale töötas vanade keelte ülemõpetajana Jean Baptiste Holzmayer, Saaremaa arheoloogia, vanima ajaloo ja usundi innukas uurija ning seltsi «Verein zur Kunde Oesels» aktiivne tegelane. Tema kaasõpetaja Friedrich Siegmund Stern, graafik ja maalikunstnik, on avaldanud väärtusliku albumi

Saaremaa rahvariiete kohta. Lühikest aega oli siin õpetajaks ka Jakob Hurt. 1889—91 õppis siin prof. Konstantin Ramul. Sajandi vahetusel omandasid Kuressaare gümnaasiumis keskhariduse Johannes Aavik ja Villem Grünthal-Ridala. Nad andsid samal ajal välja ajakirja «Nooreestlane», mis sai pärastise tuntud kirjandusliku rühmituse üheks algeoks. Õieti kasvas Kuressaare nooreestlus välja sportlikust üritusest — liuvälja korrashoidmisest lossikraavis, mille sajandite vahetusel oli endale võtnud kümmekonnast gümnaasiumi ja linnakooli õpilasest koosnev «jääringkond». Juba need noored harrastasid luuletamist, kuid alles saksa keeles. Ka noor Ridala kuulus jääringi. Rahvusliku toonitusega nooreestlaste ideeliseks juhiks sai esialgu linnakooli õpilane Aleksander Jakson, kes oli varem Kaarma seminaris käinud ning õpetaja T. Undritzilt huvi soome keele ja kodumaise kirjanduse vastu kaasa toonud. Jakson oli «Oleviku» lugeja ja sealt pärineb ka nooreestlase nimetus. Koos käidi Jaksonite korteris, aga ka Ridala juures, kes gümnaasiumi keskklassides õppides elas koos eespool mainitud Pöide köstri Paulmeistri lastega Kitsas tänavas Taidema majas (nr. 10).

Kuressaare gümnaasiumis õppis ka V. Kingissepp. 1907.—11. aastal ehitati varasemale koolimajale juurde kahekorruseline osa, kus 1920.—30-ndatel aastatel on keskhariduse saanud K. Taev, A. Kaal, A. Hint, E. Haamer, D. Vaarandi, A. Vinkel, J. Peegel, O. Jõgi, I. Torn, S. Tuulik jt. Saksa okupatsiooni ajal õppisid siin H. Väli ja H. Niit. Eesti keele õpetajatena on Saaremaa Ühisgümnaasiumis töötanud A. Antson (põhiaine siiski võimlemine), J. Aavik, K. Taev ja B. Sööt. Aaviku ajal andis kooli keelering aastail 1925—26 välja koguni ajakirja «Keeleuuendus». Kooli pedagoogide hulgas oli J. Aaviku kõrval teaduslike huvidega saksa keele õpetaja dr. Adolf Eduard Graf, kes avaldas eesti-saksa sõnastiku ja käsiraamatuid eesti ja saksa keele erinevuste kohta. Ka pärast Saksamaale siirdumist on ta sellelaadilist tööd jätkanud, nagu näitab mitmes trükis ilmunud «Russische und deutsche idiomatische Redewendungen». Marksistliku maailmavaatega oli loodusteaduse õpetaja A. Valsiner, pärastine Eesti NSV haridusministri asetäitja ja Pedagoogika Teadusliku Uurimise Instituudi direktor, kellele on pühendatud D. Vaarandi luuletus «Turdus musicus». 1920.—1930-ndate aastate vahetuse keskkooli olustikku on puudu-

tanud A. Hint oma autobiograafilisi elemente sisaldavas esikteoses «Pidalitõbi», eriti aga «Tuulise ranna» neljandas osas.

Saaremaa Ühisgümnaasiumi õpilased harrastasid algusest peale ka omaloomingut. Nii anti juba 1920.—21. aastal välja käsikirjalist ajakirja «Saare Tuuled». Hiljem kandis analoogiline õpilasalmanahh nime «Kume Rivi», kus teiste hulgas kirjutasid A. Kaal ja D. Vaarandi. «Kumeda Rivi» numbrid toodi pärast sõda uuesti kooli, kuid nüüd on nad kaduma läinud.

1944. aastal taganedes panid okupandid gümnaasiumihoone põlema. Säilinud müüride vahele ehitati hiljem uus koolimaja, kus praegu töötab Kingissepa 8-klassiline Kool. Keskkooli asukohaks sõjajärgseil aastail oli aga praegune algkooli hoone 21. juuni tänavas (nr. 16), kus on õppinud A. Uustulnd, Jüri ja Ülo Tuulik, E. Lõbu, H. Lääts jt. Hiljem ehitati keskkoolile uus hoone Hariduse tänavas (nr. 13). Selle kooli kirjandusring annab välja juba trükitud õpilasalmanahhi «Saarte Tuuled». (Ka Orissaare keskkoolil on ilmunud oma ajakirja «Kadakate Keskelt» esimene number.)

Õppeasutuseks, kuhu Saaremaa kehva rahva lapsed tsaariajal kergemini pääsesid, oli linnakool Suur-Põllu tänavas (nr. 4), mille seinte vahel on hariduse saanud H. Anto, K. Kider, M. Küla-Nurmik, A. Mälk, helilooja P. Süda jt. Kaks esimest võtsid osa ka gümnaasiumiõpilaste kirjandusringist, kusjuures K. Kider oli koguni «Nooreestlase» tegevtoimetaja. Kuressaares oli veel teisi koole, mis on saarte kultuurielus oma osa mänginud. Niisugusena tuleb arvesse eespool seoses A. Antsoniga mainitud Nikolajevski ehk Lutsu kool, s. o. Kuressaare Eeskujulik 2-klassiline Nikolai Kihelkonnakool, mis valmistas ette õigeusu koolide õpetajaid (siin käis näiteks J. Jurkatam-Tamm). Algul töötas kool kiriku lähedal koguduse majas, hiljem Pika tänava lõpus. Johannes Aavik õppis algul Kuressaare lastehoiukoolis, siis luteri kirikukoolis (nn. Etruki kool 21. juuni tänavas) ja linna algkoolis (nn. Reutzi kool praeguse algkooli kõrval 21. juuni tänavas; siin õppis ka O. Kallas). V. Grünthal-Ridala käis enne gümnaasiumi astumist prl. Eisenschmidti erakoolis (Moskva 9). Tollal elas ta Ilvestite majas Uues tänavas (praegu Lenini 16). Säilinud on ka maja Roomassaare-poolses linnaääres (E. Vilde 5), mis oli Ridala elukohaks kahel viimasel güm-

naasiumiaastal ja mida kirjanik on meenutanud ka oma luules.

Esimese eestikeelse lehe «Saarlane» rajamisest oli juba eespool juttu. Saksakeelse ajakirjanduse alged ulatuvad XVIII sajandisse, kui Kuressaares elas Liivimaa viitsekuberner B. v. Campenhausen; sel perioodil asutati ka raamatukogu ja anti teatrietendusi. Campenhauseni maja on säilinud Oktoobri ja Torni tänava nurgal.

Progressiivse eesti ajakirjanduse algust võib tähistada 1906. aastaga, kui Tehve Liiv asutas ajalehe «Hääl». Selle toimetuses on töötanud J. Lintrop ja V. Mölder. Kodanliku vabariigi ajal oli saarte kõige tähtsamaks ajaleheks «Meie Maa», mille toimetus asus Pikas tänavas (nr. 6). Selle seinte vahel on lühemat või pikemat aega töötanud K. Kider, J. Vorms, O. Tooming, I. Pau, J. Peegel jt. Maja alumisel korrusel, trükikojas, töötas aga J. E. Meigas, kes rändraamatukaupmehena on sammudega ära mõõtnud mitte ainult meie väikese kodumaa, vaid ka eesti asundused Venemaal. 1934. aastal andis ta välja tolleaegsete Saaremaa kirjameeste koguteose «Saare kirjanike ja tegelaste album». Pikaajaline trükitöölise ja kirjastaja tegevus oli ta kokkupuutesse viinud paljude eesti kirjanike ning kunstnikega (Reinvaldid, Vilde, Mändmets, Lilienbach, Vorms, Viiralt jt.).

Pärast juunipööret hakkas ilmuma «Saarte Hääl», mille toimetuses on töötanud V. Riis. 1950. aastal nimetati ajaleht ümber «Kommunismi Ehitajaks» (praegu «Kommunismiehitaja»). Ajalehe juures asuv kirjandusring ühendab tänapäeva Saare- ja Muhumaa autorid, kellelt on peale käesoleva artikli alguses mainitud kahe «Saaremaa»-raamatu ilmunud veel koguteosed «Kivine kodu» ja «Suure Tõllu sammuga». Laiemalt tuntud autoritest elas Kingissepas pikemat aega Endel Tennov. 1969. a. kaasajateemaliste näidendite võistlusel avati koguni kolme Kingissepa autori ümbrikud. Need olid A. Uustulnd, Endla Tegova ja Enda Naaber-Nipsust. Oma publitsistika eest on vabariiklikke auhindu hakanud saama «Kommunismiehitaja» kõige produktiivsem toimetuseliige Helju Rauniste. Hoopis kaugele, nimelt ajakirja «Moskva» veergudele on jõudnud Kuressaare äärelinna, Lootsi (praegune Ranna) tänava poiss Ahto Levi (Levi Lipu), kelle seljataga seisab seiklusrikas elu koos 14-aastase karistusekandmisega kurjategijate keskel. Tema «Halli Hundi päevik», mille algusosa ja

lõpp arenevad Kuressaares ja Saaremaal, jutustab «väikese enesekindla metslase» piinarikkast muutumisest inimeseks vangilaagri rasketes tingimustes.

Esimene eesti teatrietendus J. Kantswey näidendiga «Mihkel ja Liisa» toimus Kuressaares 1882. aastal. Neli aastat hiljem rajati Kuressaare Eesti Selts, mille 1911 omandatud maja Tallinna tänavas (nr. 42) on kõige tihedamini seotud teatrikultuuri arenemisega Saaremaal. 1920.—1930-ndatel aastatel oli Kuressaare Eesti Seltsi näitejuhiks Jaan Metua, kes on kirjutanud paarkümmend näidendit, mille hulgas valitsevad väikelavadele mõeldud naljamängud. Kõige menukam nendest oli kolmeosaline «Jüri Rumm», mis on mõjustanud ka H. Lumeti ja A. Meringu samanimelise muusikalise komöödia teksti.

Kõne all olevates Eesti Seltsi ruumides töötas kuni uue kultuurimaja valmimiseni praegune Kingissepa rahvateater «Saaremaa», kes on lavastanud ka oma rajooni autorite töid (Uustulnd, Hint).

Kingissepa linn on seotud mitme mineviku ja oleviku kirjamehe eluga. Vanematest autoritest on siin elanud kroonikud Th. Hjärne ja J. G. Arndt, hiljem Fr. W. Willmann ja J. W. L. Luce, kes asutas aastal 1817 esimese eesti kirjandusliku organisatsiooni — Kuressaare Eesti Seltsi. Tema maja on säilinud Pikas tänavas (nr. 56); selle lähedalt leiame Martin Körberi maja (Kalda 4). Vallimaa tänav on seotud koguni kahe eesti üldtuntud nimega — siit põlvneb kunstnik Erik Haamer, siin on Johannes Aaviku kodu. Keelemehe lapsepõlves lokkasid tänava teises ääres Suuremõisa viljapõllud. J. Aavik elas siin ka siis, kui ta oli õpetajaks Kuressaare gümnaasiumis, samuti käis ta kodus pühade ja puhkuse ajal. Talle meeldis töötada ja viiulit mängida oma kodu suure aia lehtlas. Tema juures on peatunud G. Suits ja V. Ridala. Kuni surmani elasid siin J. Aaviku kaks nooremat õde. Praegu leiame majast nende lellepoja — muusikamees Joosep Aaviku, kes võib oma filoloogist sugulase kohta palju jutustada. Impulsiivse ning omapärase mehena on Johannes Aavik jätnud oma õpilastesse ja teistesse saarlastesse elava mälestuse, mis ulatub anekdootlike lugudeni välja. Muuseas räägitakse ka tema sõbratarist, kelle hauda Kuressaare kalmistul on kirjanik ikka külastanud. Aavik pole tänaseni oma kodulinna unustanud; Kingissepa kodu-uurijad on talt saanud väärtuslikke teateid kohaliku kultuuriloo kohta.

Revolutsionäär ja lööva sõnaga publitsist V. Kingissepp, kelle nime Kuressaare 1952. aastast kannab, on sündinud linnalähedases Marientalis, kus tema vanaisal oli valutöökoda. Õige varsti aga sai V. Kingissepa isa Eduard O. Wildenbergi nahavabriku masinistiks ja perekond kolis linna elama — majja, kus praegu asub V. Kingissepa muuseum (V. Kingissepa tn. 5). Oma revolutsioonilise tegevuse esimesed sammud astus eesti töölisliikumise juht kellassepp J. Maripuu töökojas (Tallinna tn. 24) kooskäinud põrandaaluses ringis. V. Kingissepa elu ja võitlus on otseselt või kaudselt andnud ainet paljudele kirjanikele (J. Kärner, J. Madarik, R. Parve, M. Raud, J. Sepp jt.), samuti memuaarikirjandusele. Eesti proletaarse luule ajaloos peab meenutama endist Kuressaare vanglat Tallinna tänavas (nr. 33), kus V. Mölder lõi oma luuletusi, mille hulgas leiame rea pühendusi kaasvangidele-võitluskaaslastele.

Kuressaare on seotud ka vene kultuurilooga. Nimelt sündis siin (arvatavasti eesti ema lapsena) vene võrdleva keeleteaduse rajaja A. Vostokov, kes nooruses võttis luuletajana osa ka Peterburi kirjanduselust.

Kuressaares lühemalt peatunud sõnakunstnikest võime mainida vene kirjanikku N. Leskovi, kes viibis siin ravil kolm suve (1886—1888), elades arvatavasti oma sõbra apteeker Fliessi majas (Pioneeri tn. 2). Kiire paranemine muutis Leskovi Kuressaare tervistamisvõime innukaks propageerijaks, kuni pidalitõve «avastamine» ta Saaremaalt ootamatult eemale peletas.

1885. aastal võttis Kuressaares mudavanne L. Koidula, elades Ranna tn. 14; see maja on tänaseni säilinud. Koidula sidemed algasid Kuressaarega siiski juba paarkümmend aastat varem: Vändrast pärineva Chr. Assafrey juures (1. mai tänavas) trükiti tema esimene luuletuskogu «Waino-Lilled».

1902. aastal sõitis E. Vilde oma noore «perenaisega» Kuressaarde mudavanne võtma, millest ta «Teatajas» avaldas «Kuresaare «patisaksa» kirja». Ta elas juba Ridalaga seoses mainitud Ilvestite majas Uues tänavas (Lenini 16), kus temaga esmakordselt puutus kokku ka Johannes Aavik, kes tundis siin lähemalt Ilvesti tütreid Mariet ja Juulit. Esimene nendest suri varakult.

Kuressaares on suvitanud A. H. Tammsaare (1920; peatus Lenini 13), A. Kitzberg (1923, 1925), A. Haava (1937),

J. Mändmets, M. Metsanurk, G. Suits, A. Jakobson jt. Nendest sai Saaremaa kõige südamelähedasemaks just Kitzbergile, kes on kaasa elanud ka kohalike kirjameeste loomingulistele taotlustele.

Omaette peatüki moodustab H. Visnapuu ja A. Gailiti viibimine Kuressaares 1920. a. suvel, kus nad oma väljakutsuva käitumisega äratasid üldist tähelepanu. Ajaleht «Saaremaa» avaldas sellepeale Tõnu Tõrgese pamfleti «Marsi elanikud» (eri brošüürina 1922), mis kutsus välja kakluse ja kohtuprotsessi. Tagajärjeks oli kirjanike ja «Saaremaa» toimetaja Artur Alliku 2-nädalane arest. Tõnu Tõrgese nime taha peitunud isiku suhtes on tehtud mitmesuguseid oletusi. Artur Allik, kes veel praegugi Tartus elab, kinnitab aga, et ta on ise «Marsi elanike» autor; selles on puudutatud tolleaegset kirjandust ka laiemalt. Kirjanikest reageeris Visnapuu oma ebameeldivad muljed kohe välja luuletuses «Kuressaare»; hoopis hiljem meenus see linn Gailitile, kes on Kuressaaret kasutanud oma romaani «Kas mäletad, mu arm?» ühe osa tegevuspaigana.

Saaremaal matkamisest annavad tunnistust J. Semperi luuletused «Kolm kalmu» ja «Hobusekari jooksman» (1928), Minni Nurme «Saare rand» ja «Muhu», U. Lahe «Kuressaare lossi õuel» jt. Velli Verevi kogule «Kiviaed» on Saaremaa teemad andnud koguni pealkirja. Reisikirjelduse vormis on oma Muhu- ja Saaremaaga tutvumise muljeid edasi andnud J. Parijõgi («Kevad kutsub»).

Peale Marientali väärib Kingissepa ümbruses külastamist kalmistu Kudjapes, kuhu on maetud J. W. L. Luce, J. B. Holzmayer, Fr. S. Stern, M. Körber, T. Liiv, J. Vorms, leepra uurija ja ravija prof. A. Paldrock, A. Jõeäär, V. Kingissepa vanemad Eduard ja Eliise ning vanaisa Ado.

Kui Kuressaare lossivallidelt mere poole vaadata, sinetab silmapiiril Abruka saar, mille tänapäeva on lugejani toonud Jüri ja Ülo Tuulik. Esimene nendest on palju kirjutanud Abrukast ja Abrukas; tema kohta kinnitab E. Naaber: «Vähesed kirjanikud on nii kokku kasvanud oma kodukohaga.»[10] Ülo Tuulik armastab elu üle järele mõelda rohkem suure mere pealt vaadates, nagu kinnitavad tema korduvad Atlandi-reisid. Abruka sai Tuulikute isale, Muhust põlvnevale Kaarel Tuulikule koduks juhuslikult: siia saadeti ta 1936. aastal õpetajaks Laidoneri-vastase

[10] E. Naaber, Abruka. Kommunismiehitaja 15. VIII 1968, nr. 96.

sõnavõtu pärast. Algul elati koolimajas, endises Abruka mõisas, hiljem aga Värava peres, kus praegugi võib kohata kirjanike ema. Kui haridustee ja töö on proosa-Tuulikud oma kodusaarelt elukoha mõttes eemale viinud, siis võib Abrukas kohata nende õde Salmet, kodusaare raamatukoguhoidjat, kellelt on ajakirjanduses ilmunud hulk luuletusi. Abruka külje all leiame Vahase laiu, kus linnameheks muutunud A. Uustulnd otsib nüüd vahetut kokkupuudet oma nooruse elemendi — merega.

Kingissepast väljub mitu teed. Valime oma liiklemissuunaks maantee, mis viib Nasva, Mändjala, Järve ja Tehumardi kaudu Sõrve. Selle ääres on linnarahva väljasõidukohad, aga ka kõige ilmekamalt rannaelu ümberkujunemist markeerivad uusehitustega kalurikülad ja kalatöötlemishooned.

Siinsetel randadel laiub suur kolhoos «Saare Kalur», kes alates 1967. aastast peale annab iga viie aasta tagant välja ka oma kirjandusauhinda. Esimesena sai selle Hiiumaa mees H. Sergo.

Sõrve poole sõites puutume ikka rohkem kokku Saaremaa vabastuslahingute raskete jälgedega. Kõige laiemalt on tuntud Tehumardi verepõld, kus 1944. a. sügisel toimunud öölahing oli üks ägedamaid ning erakordsemaid. Luulemõtteid on see tekitanud Vaarandil («Tehumardi hommik») ja Verevil («Triolett Tehumardile»), proosas käsitleb lahingut pikemalt P. Kuusbergi romaan «Enn Kalmu kaks mina». Suure Isamaasõja algusest Saaremaal on kirjutanud raamatu «На островах» M. Pavlovski, kuid seal leidub episoode, mis ilmselt ei käi siinsete sündmuste kohta. Sama teemat käsitlevad J. Tšernovi «Nemad kaitsesid Lääne-Eesti saari» ja kogumik «Kadakaste saarte kaitsel».

Tehumardilt ei lase matkajat märkamatult mööduda mõjukas monument (A. Murdmaa, M. Varik, R. Kuld). Üldse on Saaremaa viimaste aastate jooksul rikastunud monumentaalkunsti saavutustega. Mainida tuleb veel 1919. a. ülestõusu (E. Taniloo) ja fašismiohvrite mälestussammast Kingissepas (A. Murdmaa, M. Varik, R. Kuld).

Sõrve poolsaarele jõudnud, ei leia me Anseküla kirikut ja pastoraati, kus kunagi liikusid P. Süda ja M. Körber. Pastoraat oli juba okupatsiooni ajal varemetes, kiriku lasksid sakslased 1944. a. sügisel taganedes õhku. Torni kohale on ehitatud majakas, mis saadab valgust nii Riia

lahele kui ka Läänemerele, andes tunnistust, et oleme juba tõelise laevaliikluse naabruses. Anseküla pastor Martin Körber kogus Saaremaa ajaloo materjale, lõi lauldavaid laule ja äratas saartel huvi luuletamise vastu. Körberilt on pärit paar-kolm värsikogu, mille repertuaarist on tänapäevani tuttavad «Vaikne kena kohakene», «Kiigu, liigu, laevukene» jt. laulud. Ta õpetas sõrulastele ka ilmalikku koorilaulu, esinedes oma lauljatega Kuressaares juba 1862. aastal. Järgmisel suvel toimus Massi nõmmes (Sõrve sääre kõige kitsamas kohas, teest paremal) kohalik laulupäev. Nii tuleb eesti rahvale saatuslikuks saanud laulupidude-traditsiooni üht juurt otsida Sõrve tuulistelt väljadelt.

Mööda Sõrve sääre idakallast lõuna poole sõites jõuame Mõntu pargi juurde. Selle naabruses oli saksa okupantide sõjasadam ja on ootuspärane, et siin pole midagi säilinud Mõntu koolimajast, kus kirjanik A. Mälk töötas aastail 1923—25. Hävinud on ka kooli arhiiv. A. Mälgu Mõntus veedetud aastad olid kirjanduslikult küllalt tähtsad, sest ta puutus siin kokku suuremere kalapüügiga, mida tema kodukandis nii tõsiselt ei harrastatud kui Sõrves. Sellepärast on Mälgu romaani «Taeva palge all» tegevuskoht Mõntu aladele paigutatud, samuti võib mitme tema novelli tegevus areneda siinsetel randadel.

Säärelt (Sõrve lõunatipust) läbi sõitnud, otsime asjata Karuste koolimaja, kus okupatsiooni ajal oli õpetajaks Kaarel Tuulik ja kust ta koos perekonnaga Saksamaale küüditati. See hoone pole küll sõjas hävinud, nagu seda siin mail juhtus tervete küladega, vaid hiljem ära veetud. Midagi materiaalset ei paku ka Torgu, kus A. Mälk oli õpetajaks 1922—23. Küll aga leidub siin juba inimesi, kes teda mäletavad.

Tee viib põhja poole suunduva matkaja uuesti mere äärde Lõu lahe kohal, kus tuleb pöörata vasakule, et jõuda Rahuste külla. Siit on pärit teatritegelane ning draamakirjanik Heino Anto, kes käsitleb oma näidendites sageli rannaelu. Juba tema esikteose «Üle piiri» tegevus toimub Saaremaa läänerannikul, kust käiakse Ojamaalt salakaupa toomas. Anto sünnikodu Sepa talu elumaja pole alles — see sai 1944. aastal pommitabamuse. Säilinud on ümberehitatud ait ja tuulik. Ei leidu siin enam ka Antosid.

Läänemere rannikut pidi Kihelkonna poole edasi liikudes jõuame lõpuks endise Lahetaguse mõisakese asupai-

gani. Siin on sündinud meresõitja ja maadeavastaja F. G. B. Bellingshausen, kelle vanematelt ostis selle mõisa 1785 Johann Wilhelm Ludvig Luce. Nendest kaugetest aegadest pole maapinnal ega rahva teadvuses enam midagi säilinud. (Bellingshausenile püstitati siia 1968. aastal mälestusmärk.) Küll aga kajastuvad Luce «Sarema Jutto ramatus» feodalismiperioodi Lääne-Saaremaa elu mõningad iseloomulikud nähtused, nagu Kuramaale pagemine ja rannarööv, kuigi autor vaatab taluinimest alles aadliku pilguga.

Järgmiseks on põhjust peatuda Koovi külas, kus on sündinud August Mälk. Ja mitte ainult sündinud, vaid siinsamas Koovi külakoolis on ta oma esimese hariduse saanud ning hiljem esimese töökohagi leidnud. Vähiku Tooma, rannataluniku ja kalade ülesostja pojana on Mälk koolivaheaegadel merel ja maal rakkes olnud ning uppumisohustki läbi käinud. See elukogemuste pagas osutus talle kasulikuks hilisemas kirjanduslikus tegevuses, sest tema mahuka loomingu (18 romaani, 3 jutustust, 8 novellikogu, 13 näidendit, kuuldemänge) kandvama telje moodustavad rannaainelised novellid ja romaanid.

Nende elulisi eeskujusid pole kerge leida, sest tegelikkusest hangitud motiivid ja inimkujud on kirjanik oma fantaasia abil ümber sulandanud. Ainult näidend «Neitsid lampidega» on selgelt kirjutatud ühe lahkusuliste jutlustaja kohta, kelle tegevus 1930-ndate aastate Saaremaal palju kõneainet andis. Üksikuid tõsielulisi fakte võib lähemal järelekatsumisel leida ka teistes teostes, kaasa arvatud pärast Eestist lahkumist kirjutatud tööd, nagu romaan «Toomas Tamm», mille tegevuskohti tuleb otsida siitsamast Lümanda lääneranniku lt. Kuid nagu eespool märgitud, võib Mälgu teoste sündmustik areneda ka mujal. On ta ju kirjutanud Põhjasõjast ja põlevkivikaevandusest. Tema parima rannaromaani «Õitsev meri» aine on võetud siitsamast Atla lahe ümbrusest, «Läänemere isandate» tegevuskohaks on vanade saarlaste linnus Lehulinn, mis asub Karujärve lähedal.

Vähikul on meil praegu raske Mälkudega kohtuda: pärast kodutallu jäänud venna Mihkli surma pole siinses suures majas enam pidevaid elanikke. Küll aga leiame Lümanda külje all Leedri külas Härmal tema venna Valdari, kelle perekonnas võib Vähiku minevikust palju kuulda. Kui tahame A. Mälgu hilisemaid jalajälgi otsida, tuleb käia Lümanda 8-klassilises koolis. See töötab endise

ministeeriumikooli hoones, mille ehitamisega seotud koormused kutsusid esile talurahva rahulolematuse 1896. aastal («Austla sõda»). Samas ministeeriumikoolis õppisid ka August ja Valdar Mälk; hiljem (1925—36) oli kirjanik siin koolijuhatajaks. 1920-ndate aastate algul õppis Lümanda algkoolis Aadu Hint.

Kindlasti tuleb ära käia Viidu looduskaitseala keskuses, millel on praegu kõigiti sõbralik ilme. Tegelikult oleme aga endise Audaku leprosooriumi pinnal, mille tumedat külge tähistavad mahajäetud hauakünkad metsas. Kirjanduslikult on Audaku tähtis sellepoolest, et siit on nii A. Mälk kui ka A. Hint ammutanud oma esimeste teoste ainestiku. Tõsi küll, nad polnud pidalitõveteema avastajad — juba A. Kalda novellett «Üks kõigi eest» käsitleb seda Saaremaal levinud haigust. 1920-ndatel aastatel pühendas kõne all olevale probleemile oma jutustused «Surnu surm» ja «Surnud elu» A. Mälk. Hindi esimesed romaanid kannavad veelgi selgemaid pealkirju: «Pidalitõbi» ja «Vatku tõbilas»; uuel kunstilis-filosoofilisel tasemel tuleb Hint selle teema juurde «Tuulise ranna» neljandas osas. Audaku omaaegse velskri tunneme ära nii Hindi romaanides kui ka ühes Mälgu näidendis.

Audakust natuke põhja pool leiame üksiku metsatalu — Tammiku pere, kus on sündinud mõlemad Peeter Südad, nii eespool mainitud «Suure Tõllu» koostaja kui ka tema vennapoeg, tuntud helilooja.

Järgnevalt on meil tarvis sõita Kuusnõmmele. Endine mõis, millest Hindi «Tuulises rannas» on palju juttu, jääb Kihelkonnale suunduvast maanteest mere poole. Kuusnõmme külas on Kopli pere, mis pole ainult Aadu Hindi, vaid ka tema venna, silikaltsiidi uurija Johannes Hindi sünnikoht. Talu elumaja ei kujuta endast tavalist Saaremaa rehielamut, vaid on juba uueaegsem ehitus. Et Hindid lahkusid Saaremaalt juba enne sõda, siis on maja lagunemas, kuigi praegu siin veel elatakse. Kadunud on aga etnograafiline ait, mida kümmekond aastat tagasi võis Kopli õuel näha. Siia siis toodi kunagi perenaiseks Muhu Mare, kus ta õlule langes põllutöö ja lastekasvatamine, kuna mees — Aleksander Hint — merelt lisa teenis. Tuli teisigi muresid, kui selgus, et perekond, kellega läbi käidi, osutus pidalitõbiseks. Kõigest sellest loeme «Tuulises rannas», eriti viimases osas, kuuleme aga ka naabritelt. Kuigi A. Hindil pole enam elujärge Koplil, liigub ta oma teoste

tegevuspaikades tihti. «Tuulist randa» kirjutas ta osalt Loonalaiul. Tal on olnud lähedased sidemed kohalike inimestega, kes tema loomingule ühes või teises suunas on kaasa aidanud, nagu näitab 1969. aastal «Kommunismiehitajas» ilmunud järelehüüe Loonalaiu Emmile (Emmi Allile). Sedasama tuleb öelda ka seoses Pime-Juhani ja Pime-Kaarli prototüübiga — juba varem surnud Mihkel Remmeliga Karala külast.

A. Hindi esimest töökohta otsides peab sõitma Kihelkonnale. Enne on aga Kiirassaare lahe äärde jõudes põhjust pöörata paremale, et metsasihti mööda jõuda oma esikromaaniga «Keha ja vaim» laiemat tähelepanu äratanud Helene Tamberg-Ranna kodusse. Siin — Ranna peres — elab kirjaniku vend, kes vihjab romaani sidemetele kohalike inimestega. Oli ju H. Tamberg aastaid kooliõpetaja oma koduvallas — Kehilas ja Pidulas.

Rootsivere algkool, kus A. Hint oli 1930-ndate aastate algupoolel õpetaja, kannab praegu Kihelkonna 8-klassilise kooli nime. Koolijuhataja A. Tõkman teab mõndagi jutustada reaalelulistest faktidest, mis on ehk tema endise õpetaja romaanide saamisloos teatavat osa mänginud (Vilsandi laevaomanikud, Kihelkonna pastori kottiajamise kavatsus, «Austla sõda» jne.). Teiselt poolt tuleb aga eriti «Tuulise ranna» esimese osa puhul silmas pidada, et 1905. a. sündmuste ning üldise klassivõitluse kujutamisel pole kirjanik endale ülesandeks seadnud kohaliku asjadekäigu kramplikku jälgimist. Selle asemel on ta silmade ees seisnud suuremad üldistused. Oma geograafialt on aga Hindi looming tihedasti seotud siinsete paikadega. Kuigi kirjanik nopib oma romaanidesse ja näidenditesse kohanimesid kaugemalt või kasutab Kihelkonna nimesid teisendatult (Atla>Vatla, Kuusnõmme>Ruusna, Vilsandi>Vesiloo), oli juba tema esikteose «Pidalitõbi» tegelik sündmuste paik niivõrd läbinähtav, et kutsus esile protsessi, millest autor ainult hädavaevu välja rabeles. Kirjanik on palju õppinud saarte uuemast rahvalaulust ja piltlik-lopsakast rahvakeelest. Huumor, plastiliste kujude loomise oskus ja mahlakas, pildirikas stiil annavadki Hindi sõjajärgsele loomingule hoopis uue kunstilise taseme tema varasemate teostega võrreldes.

Kihelkonna keskusest neli kilomeetrit lääne pool on Papisaare, Lääne-Saaremaa kõige tuntum laevaehituskoht. Siin on valminud Vilsandi kaptenite Jaan ja Julius Teäre

laevad. Hindi «Tuulises rannas» kannab see paik Papirahu nime ja temaga on seotud «Kaugatoma» ehitamise lood. Papisaarest pääseb ka Vilsandisse, mille Hint on samuti oma teostesse haaranud. Kuid Vilsandi kuulsust on hoopis kaugemale viinud siinsed Vaika saared, kuhu looduskaitseala rajas A. Kalda «Saaremaa prohvetis» kujutatud Kaarma rahvajutlustaja Aleksander Toome (Habakuk II) tütrepoeg Arthur Toom (Thom). Siin on lindude elu vaadelnud A. Mälk, et koostada noorsooraamatut «Jutte lindudest». Populaarses laadis andis nende saarte tiivulisest elust ülevaate Alma Thomi «Vilsandi linnuriik».

Kuid Vaika saartest on kirjutanud ka välis- ja kodumaa teadlased. Näiteks ilmus 1933. aastal Berliinis dr. Fr. X. Zedtwitzi raamat «Vogelkinder der Waikariffe». Tartu professor J. Piiper on olnud Vilsandi sagedane külastaja ja tema raamatus «Pilte ja hääli kodumaa loodusest» on Vaika saartel ning teistel Lääne-Saaremaa paikadel keskne koht. Ka tema teises teoses «Rännakuid eesti radadel» on kirjeldatud mitmeid Saare- ja Muhumaa matku, kuid nende lugemisel segab vaheti kohanimede ebatäpne edasiandmine.

Üldse on Kihelkonna ja Lümanda kant Saaremaa kirjanduslikult kõige läbitöötatum osa. Imestamiseks polegi põhjust, kui silmas pidada, et Luce pani sellele aluse juba üle 160 aasta tagasi. Ka kaugemalt põlvnevaid autoreid on suure mere avarused ligi tõmmanud. Siinsetele randadele ja saartele paigutas Mändmets oma novellikogu «Meri» tegevuskohad. E. V. Saksa romaani «Jaan Tamar» peategelaseks on randlane Saaremaa Luunalaiul, kes ehitab laevu ja ajab nendega laialdaselt äri. «Siin rihvaga külvatud rannal» sammus kunagi Undva poole G. Suits («Saaremaa rannal» I, II), tundes ennast vabana Veenuse vaevadest, mis olid teda üllatanud Vilsandis. Undva nina poole tuleb suunduda Kihelkonnalt lahkudes meilgi, et külastada Kurevere koolimaja, kus töötas 1924—25 õpetajana A. Antson. Siit ida poole pöörates möödume Kehilast ja Pidulast, kus sama ametit on pidanud H. Ranna.

Põhja-Saaremaal matkates liigume sageli okasmetsades, mille noolsirgete kuuskede vahelt päike ainult ribamisi läbi tungib. Sellega erineb Kihelkonna-Mustjala kant Saaremaa lõuna- ja idapoolsetest paikkondadest, mis kannatavad metsavaesuse all. Teine iseloomulik joon, mis Põhja-Saaremaa rannikut eraldab lõunapoolse rannajoone laug-

jast veepiirdest, on tema pankkaldad, mille kõrgus ulatub mõjukate arvudeni (Panga pank — 21 m). Asustus on põhja pool hõredam ja nähtavasti on siinne inimene ka kultuuri juurde jõudnud hiljem. Seepärast on Põhja-Saaremaalt võrsunud vähem tuntud kultuuritegelasi.

Mustjalas on meil siiski põhjust meenutada pastor K. J. Masingut, kes 1830.—40-ndatel aastatel andis välja võõrastel eeskujudel koostatud jutte ning võitles ägedasti õigeusu sissetungi vastu. Mustjala vallamajas on sündinud keeleteadlane M. Kindlam (A. Antsoni onupoeg).

Ninase poolsaare Tagaranna küla Mäe perest on pärit Vladimir Põlder, kes 1930-ndatel aastatel varjunime R. Raunik all avaldas rea näidendeid, millest naljamäng «Õnnestunud manööver» oli menukas ka Soome töölisteatrite lavadel. Rauniku koduküla nimi tekitab assotsiatsioone A. Hindi näidendiga «Tagaranna meeste kalakuunar», kuid vaevalt on kirjanik oma teose tegevust sellest geograafilisest keskkonnast lähtudes näinud. (Sama ainestikku käsitlevas näidendis «Kuhu lähed, seltsimees direktor . . .» leiame kohanimed Pikasääre nukk ja Kiigari pank, mis asetsevad hoopis Muhus.)

Looduslikult ilusa Leisi kohta on turismiraamatus «Saaremaa» öeldud, et ajaloolisi ega kultuuriloolisi vaatamisväärsusi siin pole. Tegelikult võiks väita koguni vastupidist: et siit on meie uuem ajalugu ja kultuur välja läinud. Veski külast Mäe perest pärineb Mihkel Kallas, kes noore mehena siit Kaarmale köster-kooliõpetajaks läks. Kaarmalt Elme külast oli aga juba enne seda siinse Karja kihelkonna köstriks ja kooliõpetajaks saabunud Redik Allas (rahvas hääldab seda nime Alas). Pärimuse järgi oli viimane härgadega põllul kündnud, kui käskjalg kutsega tuli. Härjad jäänud põllule, R. Allas aga tõtanud uuele töökohale. Selle vahetusega ei piirdu mainitud kahe mehe suhted: nimelt oli Mihkel Kallas abielus Redik Allase tütre Miinaga (Vilhelmine). Redik Allase poeg Carl jätkas Karjas oma isa ametit ning on tuntud innuka rahvaluulekogujana; ta on välja andnud ka karskusteemalise raamatu «Patu-ema» (1893). Kuigi Carl Allase rahvaluulekogumine ja muud allikad annavad tunnistust tema rahvuslikust meelsusest, ei puudunud perekonnal saksikud kalduvused, nagu võib jutustada Leisi päevapiltnik Karl Grepp, kes on sugulane nii Allase, Kallaste kui ka V. Kingissepa esivanematega. Grepi õepojana on sündinud laulja Hendrik Krumm.

Järgmiseks tulebki märkida, et kolmas Redik Allase laps Eliise oli Viktor Kingissepa ema. Pärimus räägib, et Viljandimaa parun R. v. Helmersen, kes ostis Laugu ja Nurme mõisa, toonud endale mandrilt kaasa sepa ning kõrtsimehe Ado Kingissepa, kes abiellus Ingel Grepiga. Pereisa tagus Nurme mõisas rauda; Ingel aga müüs kõrtsis. Vajaliku raua ostnud Ado Kingissepp ühe Kuressaare kaupmehe käest, laenates viimasele ka raha. Kaupmees, kellele kuulus Marienthali mõisake, jäänud aga pankrotti ning Marienthal läks Kingisseppadele.

Kallastega on sugulased ka mõned muud eesti kultuuritegelased, näiteks etnograaf Gustav Ränk, kes on sündinud Nõmme külas Orga peres. Samuti lähtub Kallaste suguvõsast kirjanduskriitik Olev Jõgi, kes sündis Olga külas Jaani-Jaagu vabadikukohal. Üles kasvas ta Parasmetsas Jaani asunikuperes. O. Jõgi õppis Leisi algkoolis, kus koolijuhatajaks oli A. Seppel, kes sõjajärgsel perioodil on silma paistnud oma kodu-uurimusliku tööga Saaremaa kultuuriloo alal. Praegu elab ta Tallinnas, kus leiame teisigi Saaremaaga tegelevaid entusiaste (V. Miller, O. Kuningas, A. Paivel). Kohalikest kodu-uurijaist võiks mainida E. Nõmme, O. Kanemäge, J. Kannikut jt.

Saaremaa ajaloos on tähelepandavaks episoodiks Jaagupipäeva ülestõus aastail 1343—45. Selle traagilisim episood toimus Purtse küla juures asuvail Kooljamägedel, kus saarlaste vanem Vesse üles poodi. See esimene nimepidi teadaolev saarlane on andnud ainet A. Rahula draamale «Vesse» (mängiti käsikirja järgi), D. Vaarandi luuletusele «Lugu Vessest» ja A. Hindi noorsoojutustusele «Vesse poeg». Võiks arvata, et ülestõusu juhi mälestus on mingil moel säilinud ka lähedaste paikkondade talunimedes: Vässa pere oli Jaani kihelkonna Võhma külas, Vessusid leiame koguni kolm — Asukal ning Võhma naaberkülades Kavandis ja Suur-Pahilas.

Kooljamägedele suundumiseks tuleb Leisi-Kingissepa maanteelt pöörata paremale. Aga juba enne sellele teekäänakule jõudmist on kultuuriloolisi jälgi ka vasakul, Aruste külas, kus asus Karja köstrikoht Kooli — Redik ja Carl Allase kodu. (Maja on lammutatud 1930-ndate aastate algul.) Kuid Allastega ei piirdu kõne all oleva paiga tähtsus — see ulatub eesti ja koguni soome kirjanduslukku. Nimelt rõhutab Aino Kallas pärast seda, kui ta on iseloomustanud oma varasemate kirjanduslike katsetuste jäljen-

davat laadi: «Siis juhtusin ühel suvel Saaremaale, Karja kihelkonda, oma mehe onu, köster Carl Allase juurde võõrsile. See kuum, õhtusse kalduv päev, kui istusin ta väikeses, omakasvatatud aias, kus mesilased sumisesid ja haavad varistasid udemeid, on murrangulise tähtsusega mu kirjanduslikus loomistöös. Olen oma jutustusse «Köster ja kirikhärra» laenanud Allase välised piirjooned. Ta oli väikesekasvuline kitsehabemega mees, kuiv-teravmeelne ja tark, ere ärkamisaegne isamaalane, vaimustuses eriti ilukõneline. Võõrustades mee ja möödunud suve pähklitega, jutustas ta kogu õhtupooliku ühe loo teise järel teoorjuse ajult, mis oli tal veel värskelt meeles. --- Mitmed ained kogus «Mere tagant» olen võtnud Allase lugudest. — Nii sattusin käsitlema eesti aineid. Leidsin need ebateadlikult, alguses aimamata, millise leiu olin teinud. --- — Kuid igatahes: olin leidnud oma ala. Kogu mu hilisem töö on olnud selle harimine ja täiendamine.»[11]

Sellest «loomingulisest kohtumisest» peale on A. Kallas korduvalt pöördunud Saare- ja Hiiumaa hilisema ning kaugema mineviku poole, et leida sealt huvitavaid ning erutavaid süžeesid, mida ta on vastavalt oma maailmapildile töödelnud peamiselt romantilises laadis. Novellikogus «Mere tagant» (1904—05), kus Saaremaa-ainelisi lugusid on kõige laialdasemalt kasutatud, leiavad kajastamist teoorjusaegsed klassivastuolud, kusjuures autori poolehoid kuulub rahvale. Enamasti pole Kallas oma kunstikavatsusliku eesmärgi taotlemisel kinni pidanud ajaloo üksikasjadest. Nii oli 1710. a. katku üleelanud Gerdruta Carponai ajalooliselt Valjala pastori tütar. Kirjanik aga paigutab oma samanimelise novelli tegevuse ühte Saaremaa põhjaranniku kihelkonda, ilmselt Mustjalasse. Soome keeles kirjutatud ning paljudesse võõrkeeltesse tõlgitud Aino Kallas on oma teostega viinud Saaremaa ja selle inimese paljude teiste maade lugejate teadvusse. Kirjaniku esimesed kokkupuuted Saaremaaga peegelduvad ka tema päevaraamatus. Ühtlasi on huvitav märkida, et A. Kalda kannul on teinegi soome naiskirjanik tundnud huvi meie rahva mineviku vastu. Jutt on Ester Ståhlbergi romaanist «Päikese tõusu poole», mille pro- ja epiloogi on inspireerinud Kuressaare külastamine.

Arustest suundume Karja kiriku juurde, mis on kuulus

[11] A. Kallas, Valitud teosed. Tln. 1957, lk. 8.

keskaegse ehituskunsti mälestusmärgina. Aga Karjas on koostatud ka eesti vanima proosakirjanduse kõige tähelepandavam teos — Friedrich Wilhelm Willmanni «Juttud ja Teggud». Mõistnud, et eestlaste-pärisorjade halvad omadused on tingitud nende rõhumisest, tahtis Willmann talurahva mõistust arendada ilmaliku lugemisvara abil. Tema haua leiame lähedal asetsevalt kalmistult, kus puhkavad oma elutööst ka mõlemad Allased ja Ingel Kingissepp. Kirikust pole kaugel nn. armuadrakoht: siin veetis pastoritegevusest loobunud Willmann oma elu lõpuaastad. Siinsamas oli ka Armuadra (Karja) kool, kus kodanliku vabariigi ajal õpetas ning lastega oma näidendeid lavastas A. Koel-Rahula.

Orissaare poole minnes möödume Hindu külast; selle Kuusiku peres on sündinud Tartu ülikooli esimene eesti keele professor Jaan Jõgever, kes on ka ilukirjanduslikult tegev olnud. Tema õepoeg Sergius Russ on avaldanud värsiraamatu «Laul inimesest».

Siin kandis, nimelt Väike-Pahila Müristi vabadikukohal on sündinud ka Eesti Kirjameeste Seltsi tegelane Juhan Jurkatam-Tamm, kes on avaldanud vene keele õpiku ja sõnaraamatu. Ühtlasi kuulus ta ajalehe «Virulane» rajajate hulka, kirjutades selles pikemalt töölisühingutest. J. Tamme kodu naabruses Tamme vabadikukohal kasvas üles ka 1905. a. revolutsioonist Saaremaal osa võtnud Pärsama vallakirjutaja Johannes Rauk (sündinud Liigalaskma küla Varese vabadikuperes), kes põgenes karistussalkade eest Kanadasse; 1924. aastal sõitis ta Nõukogude Liitu, kus asutas Rostovi lähedal põllumajandusliku kommuuni «Koit». J. Rauk on seda ainet käsitleva A. Hindi romaani peategelaseks. Suur-Pahila külas Nõmmevälja vabadikukohal on sündinud V. Riis.

Need paigad jäävad Leisi-Orissaare maanteest paremale. Otse maantee ääres näeme aga Jaani kirikut. Siin oli XIX sajandi algul pastoriks Fr. Chr. Hoffmann, kes hernhuutlase J. C. Schreiberi kaasabil andis välja pietistlikku kirjandust, muuhulgas «Luggemisse-Ramatu hinge kassuks». Sajandi viimasel veerandil tegeles siin köster-kooliõpetajana V. Rattur, kes toimetas pärast P. Südant «Saarlast», kogus rahvaluulet ning avaldas *Saarlase* varjunime all pikema luuletuse «Kane Aadu kosjalugu».

Enne Orissaarde jõudmist möödume Maasi lossi (Soneburg) varemetest. Võimalik, et see 1576. aastal õhkulastud

kindlus on olnud tuttav vene dekabristile-kirjanikule N. Bestuževile, kes mereväe kadetikorpuse ohvitserina tegi korduvalt õppereise Balti merele. Igal juhul paigutab ta oma XIV sajandil areneva romantilise jutustuse «Hugo von Bracht» tegevuse Sondenburgi lossi, ühele saarekesele Muhu väina suudmes; kaasaadlike vaenu tõttu mereröövlite pealikuks hakanud nimitegelane liitub jutustuses Saaremaa metsadesse põgenenud talupoegadega. Maasi kindlusega on seotud ka Jaan Jõgeveri lõpetamata kujul avaldatud lugulaul «Lääne Karu», mis viib lugeja XVI sajandisse, orduriigi lagunemise aega. Poeemi kangelane on röövel, kuid juba eestlane, kes võitleb võõraste vallutajate vastu.

Orissaarde jõudes on meie Saaremaa ring sulgunud ning võime saadud muljete põhjal selle tulemuse üle otsustada.

Mis puutub teistesse kunstidesse, siis pärinevad Saaremaalt helilooja P. Süda, tantsijanna G. Neggo, dirigent A. Krull, lauljad O. Lund, H. Lääts ja H. Krumm. Saartel on vändatud mitmed eesti nõukogude filmid.

Kõige tihedam side on saartel eesti kunstiga. Siin on sündinud E. Dücker, E. Haamer, S. Trei, I. Torn, E. Vaher, F. Matt, M. Varik. Kuid palju rohkem on neid kunstnikke, kellele Saare- ja Muhumaa on olnud inspiratsioonialliikaks. Eesti kunstiajalukku astus saarte temaatika juba möödunud sajandi lõpul, kus Muhus viibisid A. Adamson ja vennad Rauad. Aastail 1913—14 töötas Kihelkonnal K. Mägi. Samal ajal maalis A. Jansen Muhut. Hiljem on saarte loodust ja inimest kujutanud N. Triik, G. Reindorff, J. Võerahansu, A. Alas, E. Einmann, R. Sagrits, L. Mikko, E. Okas, V. Väli, V. Karrus, R. Uutmaa, A. Pihelga, V. Tolli, E. Tihemets ja hulk teisi. Viimastel aastatel on skulptorite erilise huvi objektiks saanud Kaarma dolomiit.

Kuid tuleb arvata, et saarte teema pole veel ei kirjanduses ega kunstis ammendatud. On tõenäoline, et edaspidi kujutatakse siinset elu ja loodust veelgi suurema filosoofilise sügavuse ja kunstimeisterlikkusega.

BIBLIOGRAAFIA

* **Romantismist kirjanduses** — Looming 1958, nr. 5, lk. 757—769.

J.-J. Rousseau teoste tõlkest ja tundelisest kirjandusest XVIII sajandi Eestimaal — Keel ja Kirjandus 1958, nr. 1, lk. 21—24.

* **Fr. W. Willmann ja eesti didaktiline jutukirjandus:** Uudisteos 179 aasta tagant — Looming 1961, nr. 1, lk. 142—143; Mõningaid mõistatusi seoses Fr. W. Willmanni juttude ja tegudega — Keel ja Kirjandus 1961, nr. 6, lk. 326—337; Reinuvader Rebase esimene tulemine — Keel ja Kirjandus 1962, nr. 10, lk. 628—631.

* **Luulest XVIII ja XIX sajandi vahetusel:** «Tiiu tasane ja helde» — Keel ja Kirjandus 1969, nr. 11, lk. 653—656; Murdeluule algusaegadelt — Looming 1969, nr. 11, lk. 1728—1734.

Paar sõna robinsonaadidest mujal ja meil — Keel ja Kirjandus 1960, nr. 12, lk. 724—730.

Mats Kirsel ja rõhumisevastane temaatika eesti rahvaraamatus — Keel ja Kirjandus 1960, nr. 10, lk. 605—611.

Jakob Liivi tulek kirjandusse — Keel ja Kirjandus 1959, nr. 2, lk. 85—91.

Juhan Liiv ja tema aja kirjanduslik mõte *(Kirjaniku 100. sünni-aastapäeva puhul)* — Keel ja Kirjandus 1964, nr. 4, lk. 193—203.

* **Eesti kirjanduse küpsustunnistus** *(E. Vilde ajaloolisest triloogiast)* — Rahva Hääl 3. III 1965, nr. 51.

* **E. Peterson-Särgava osast eesti kriitilise realismi arengus:** Ernst Särgava realism — Nõukogude Kool 1958, nr. 5, lk. 267—272; E. Peterson-Särgava osast eesti kriitilise realismi arengus — Rahva Hääl 28. IV 1968; nr. 100.

* **M. Kampmaa töö eesti kirjanduse historiograafias** — Keel ja Kirjandus 1967, nr. 3, lk. 151—155.

Vähetuntud peatükk eesti luule ajaloost — Rahva Hääl 23. I 1958, nr. 19.

* **Mööda kirjanduslikku Saare- ja Muhumaad** — Keel ja Kirjandus 1963, nr. 7, lk. 415—426.

Käesolevas kogumikus ilmuvad artiklid redigeeritud kujul; märgiga tähistatud kirjutised on põhjalikumalt ümber töötatud.

NIMEREGISTER

Aaloe, A. — 208
Aavik, Johannes — 33, 193, 224, 232, 233, 235, 236
Aavik, Joosep — 235
Aavik, M. — 224
Adamson, A. — 248
Agthe (Sepamer), A. — 220
Agthe, W. A. F. — 112, 220
Ahlqvist, A. — 73
Alas, A. — 248
Albrecht (Baumer), S. — 44, 45, 48
Albrecht, C. — 42
Albrecht, J. Fr. E. — 43—45, 48, 88
Aleksander I — 98, 100
All, E. — 242
Allas, C. — 244—247
Allas, R. — 244, 245, 247
Allik, A. — 237
Allik, L. — 130
Allikso, J. — 199
Alnovo, P. (Madisson, O.) — 197, 202, 204, 205
Alttoa, V. — 117, 141
Alver, B. — 34
Ambos, E. — 199
Anderson, W. — 51, 58
André, J. — 103
Andresen, N. — 143
Angervaks, H. — 194, 197, 202, 204—206
Annenskaja, A. — 114
Annist, A. — 29, 82, 83
Antik, R. — 195
Anto, H. — 233, 239
Antson, A. — 223, 224, 226—229, 232, 233, 243, 244
Anttila, A. — 19
Anvelt, L. — 98
Appell, J. W. — 43, 48
Arndt, E. M. — 22
Arndt, J. G. — 235
Arnim, A. — 17
Arvelius, Fr. G. (Sembard) — 14, 45—50, 55—57, 74—76, 79
Aspe, E. — 142, 168, 169
Assafrey, Chr. — 236
Auerbach, B. — 143, 146, 152
Augustinus, Aurelius — 63
Aumees, L. — 208

Bagritski, E. — 40
Balzac, H. de — 7, 25, 38
Barbarus, J. — 206
Beaumarchais, P.-A. C. — 18
Becker, R. Z. — 75
Beecher-Stowe, H. E. — 127
Beise, Th. — 43
Belinski, V. — 7, 16, 20, 21, 39
Bellingshausen, F. G. B. — 240
Bergmann, J. — 30
Bestužev, A. (Marlinski, A.) — 23
Bestužev, N. — 248
Björnson, B. — 121, 143, 146, 152, 169
Blok, A. — 40
Blumauer, A. — 93
Boccaccio, G. — 62
Boileau, N. — 18
Bonge, D. — 51, 53
Borm, Fr. W. — 72, 113
Bornhöhe, E. — 11, 31, 114, 117, 126, 148, 157, 163
Brakel, T. — 227
Brandes, G. — 185, 189—191
Brandt, Fr. — 186
Brandys, K. — 39
Brecht, B. — 37
Brentano, C. — 17
Brockhusen, Chr. W. — 92
Buk, V. — 24, 197, 198, 200, 201
Busch, K. — 114
Büchner, L. — 169
Bürger, G. A. — 93, 103
Byron, G. G. N. — 16, 22, 23

Campe, J. H. — 110—114, 220
Campenhausen, B. — 52, 53, 234
Carponai, G. — 246
Cervantes Saavedra, M. de — 35, 163

Chamisso, A. — 22
Champfleury — 7
Chateaubriand, F.-R. — 16, 157
Claudius, M. — 80, 91, 103
Cooper, J. F. — 18, 23

Dante Alighieri — 35
Daškova, J. — 53
Daudet, A. — 168
Defoe, D. — 105—111, 113—116
Defoe (Tuffley), M. — 105
Diderot, D. — 18, 21
Dilthey, W. — 191
Dostojevski, F. — 25, 169
Dovženko, A. — 40
Dreverk, E. — 171
Duranty, L. E. E. — 7
Dücker, E. — 248

Ederberg, Fr. W. — 229
Ederberg, J. W. (Helmi) — 229
Eerme (Ehrmann), K. — 99
Eessaare Aadu — 194
Eichendorff, J. — 27
Eilart, J. — 208
Einmann, E. — 248
Eisen, M. J. — 115
Eisenschmidt, M. — 233
Ellam, Marie — 221
Ellam, Melanie — 221
Ellerberg, G. — 113, 114
Engels, Fr. — 10, 17
Enno, E. — 33, 153, 191
Ertis, E. — 194
Etruk, J. — 233
Ewald, J. — 80

Fadejev, A. — 10, 39
Faehlmann, Fr. R. — 28, 30, 101, 186
Findeisen, Fr. G. — 43, 48, 82, 85, 86
Fischer, J. B. — 54
Fliess, R. — 236
France, A. — 36
Freundlich, C. W. — 93, 186, 211—213, 229
Frey, P. H. — 80, 98, 112, 227, 228
Funke (opman Alatskivil) — 133

Gadebusch, F. K. — 54
Gahlnbäck, H. E. — 228
Gahlnbäck, J. — 228
Gailit, A. — 33, 34, 237
Galsworthy, J. — 36
Ganander, Chr. — 28
Garšin, V. — 171
Gellert, Chr. F. — 59, 79, 80, 93, 99
Gildenmann, B. — 93, 125
Ginzburg, L. — 154
Glanström, Chr. J. — 71
Glanström, D. G. — 71
Gleim, J. W. L. — 94
Goethe, J. W. — 14, 21, 27, 44, 47, 71, 142, 144
Gogol, N. — 25, 169, 227
Gontšar, O. — 40
Gorki, M. — 9, 24, 171
Goveino, P. — 171
Graf, A. E. — 232
Grahl, A. T. — 81, 84—88
Grenzius, M. G. — 79, 81, 95, 99
Grenzstein, A. — 147, 148
Grepp, K. — 244
Gressel, J. H. — 64, 71, 81, 92, 94
Grimm, J. — 17
Grimm, W. — 17
Grin, A. — 40
Gross (metsaülem Alatskivil) — 133
Gräbner, K. — 111
Grünthal, A. — 210
Grünthal, I. — 210
Grünthal, J. — 210
Grünthal, K. — 209, 213
Grünthal, M. — 209
Grünthal, T. — 210
Grünthal, V. vt. *Ridala, Villem*
Guljajev, N. — 12, 13
Gundolf, Fr. — 191
Gustavson, O. — 224, 229
Gutsleff, E. — 228

Haamer, E. — 232, 235, 248
Haava, A. — 31, 32, 236
Haeckel, E. — 169
Hamsun, K. — 152
Hansen, W. A. — 120
Hartknoch, J. Fr. — 42
Hauptmann, G. — 158, 168
Hehn, J. M. — 50, 80
Heine, H. — 9, 22, 23, 27, 28, 31, 142
Helle, A. Th. — 58
Heller, H. — 82
Helmersen, R. — 245
Herder, J. G. — 17, 42

Hermann, K. A. — 126, 183, 186, 187
Hermann, M. — 114
Hettner, H. — 185
Hiibus, H. — 116
Hildemann, A. G. Chr. — 53
Hiller, J. A. — 47, 83
Hinneberg, P. — 186
Hint, Aadu — 209, 213, 214, 216, 220, 222, 232, 233, 235, 241—245, 247
Hint, Aleksander — 216, 241
Hint, J. — 241
Hint (Kolk), M. — 213, 214, 216, 241
Hirn, Y. — 105
Hjärne, Th. — 235
Hoffmann, Fr. Chr. — 49, 247
Holzmayer, J. B. — 219, 231, 237
Holtz, O. R. — 49, 50, 71, 72, 76, 77, 89, 90, 91, 94, 95
Horn, W. O. (Oertel, Fr. W. Ph.) — 118, 122, 127, 128
Hubel, E. vt. *Metsanurk, M.*
Hugo, V. — 7, 9, 16, 18, 19, 22, 23, 38
Hupel, A. W. — 50, 52—54, 71
Hurt, J. — 140, 229, 232
Hölderlin, J. Chr. Fr. — 17
Hölty, L. H. Chr. — 88, 94, 147
Hörschelmann, E. H. A. — 79

Ibn Tofail (Abubacer) — 108
Ibsen, H. — 168, 169
Ilvest, H. — 233, 236
Ilvest, J. — 236
Ilvest, M. — 236
Inkle, Th. — 109
Irving, W. — 23
Issakov, S. — 98
Ivaštšenko, A. — 15

Jakobson, A. — 9, 237
Jakobson, C. R. — 30, 31, 117, 121, 127, 132, 134, 135, 137, 138, 140, 150, 185, 193
Jakobson, P. — 30
Jakobson, T. — 87
Jakson, A. — 232
Jank, T. — 231
Jannsen, J. V. — 30, 60, 89, 117—120, 127, 128, 135, 140, 157, 180, 186, 191
Janovski, J. — 40
Jansen, A. — 248
Jean Paul — 27
Jelistratova, A. — 35
Jessenin, S. — 40
Jevgenjev, I. — 227
Joseph II — 53
Juhkum, V. — 194
Jurkatam, J. vt. *Tamm, Juhan*
Jõeäär, A. — 219, 237
Jõgever, J. — 146, 247, 248
Jõgi, O. — 180, 232, 245
Järv, J. — 115, 157, 211
Jürgens, M. — 90
Jürgens (Oldekop), D. — 98
Jürgenson, D. H. — 72, 183
Jürgenstein, A. — 30, 130
Jürgenstein, J. (Lill, J.) — 132, 134

Kaal, A. — 218—221, 232, 233
Kaal, I. — 218, 219
Kaaver, V. — 206
Kallas, A. — 229, 241, 243, 245, 246
Kallas, Mihkel — 229, 244, 245
Kallas, Miina — 244, 245
Kallas, O. — 229, 233
Kampmaa, M. — 25, 83, 90, 121, 122, 126, 183—193
Kampmann, A. — 184
Kampmann, J. — 184
Kampmann, M. — 184
Kanemägi, O. — 245
Kann, T. — 212
Kannik, J. — 245
Kannike, Chr. — 147
Kant, I. — 42, 51, 178
Kantswey, J. — 235
Karrus, V. — 248
Kask, I. — 211
Katariina II — 53, 124
Kemenov, V. — 11
Kerg, J. — 229—231
Kider, K. — 224, 233, 234
Kielland, A. L. — 168
Kiindok, A. — 163
Kiisk (Alatskivilt) — 134
Kindlam, M. — 244
Kingissepp, A. — 237, 245
Kingissepp, Eduard — 236, 237
Kingissepp, Eliise — 237, 245
Kingissepp, I. — 245, 247
Kingissepp, V. — 201, 232, 236, 237, 244, 245

Kirs, E. — 214
Kirschbaum, M. — 114
Kirsel, M. — 117, 120—128
Kitzberg, A. — 37, 148, 236, 237
Kivi, A. — 163
Klaas, A. — 214, 219
Klaas (Jõeäär), N. — 214, 219
Kleist, H. — 21
Klopstock, Fr. G. — 28, 44, 45
Kogan, P. — 185
Koguva Ants — 216
Koidula, L. — 9, 27, 29—31, 88, 117—120, 125, 127, 128, 132, 140, 157, 229, 236
Koit, E. — 224
Kolk, V. — 215
Korolenko, V. — 25
Korzun, V. — 10
Kotta, F. — 197, 204—206
Kovalevski, S. — 227
Kreuks, J. — 201
Kreutzwald, Fr. R. — 27—30, 68, 132, 141, 157, 186, 230
Krimm, K. — 143, 146, 148
Krull, A. — 248
Krumm, H. — 244, 248
Kruuspere, V. — 105
Krõlov, I. — 211
Kubilius, V. — 40
Kuhlbars, Fr. — 29, 30
Kuld, R. — 238
Kullerkupp, O. — 203
Kunder, J. — 30, 137, 138
Kungla, L. — 225
Kuningas, O. — 245
Kuprin, A. — 171
Kuznetsova, L. — 227
Kutscher, A. — 144
Kuusberg, P. — 238
Kuusik, T. — 211
Kõrv, J. — 144, 147, 157
Kõvamees, R. — 214, 215
Käosaar, J. — 54, 159
Kärner, Fr. — 130, 134
Kärner, J. — 87, 206, 220, 236
Kärner, M. — 130
Käsu Hans — 78, 227
Köhler, A. C. — 83
Körber, K. — 180, 181
Körber, M. — 53, 55, 229, 235, 237—239
Körner, Th. — 22
Küchelbecker, V. — 23
Küla, M. — 193, 214, 215, 219, 233
Laakmann, H. — 113
Laht, U. — 237
Laidoner, J. — 179, 237
Lamartine, A.-M.-L. — 7, 22
Laugaste, E. — 30, 230
Lember, V. — 228
Lenau, N. — 27, 28
Lenin, V. — 6
Lenz, Chr. D. — 51
Lenz, Fr. D. — 81, 82, 85—87, 92
Lenz, J. M. R. — 85
Lepik, M. — 53, 58, 66, 83, 86, 87
Leppik, M. — 138
Lermontov, M. — 22
Leskov, N. — 236
Lessing, G. E. — 83
Levi (Lipu), A. — 234
Lichtwer, M. G. — 59
Ligon, R. — 109
Liik (Kolk), J. — 216
Liiv, E. — 230
Liiv, Jakob — 129—139, 143
Liiv, Juhan — 31—33, 129, 140, 142—156, 169, 171, 195, 222
Liiv, T. — 234, 237
Lilienbach, J. — 176, 198, 234
Linde, B. — 208
Lindenberg, M. — 135
Lindfors, A. H. — 64, 83
Lindfors (∼ «Lindforsi Päri-jad» — trükikoda) — 66, 79, 94
Lintrop, J. — 234
Lipp, M. — 90, 229
Loiken (Loiksalu), K. — 230
Lomonossov, M. — 42
Loorits, O. — 78
Lorenzsonn, H. G. — 112, 113
Luce, J. W. L. — 50, 51, 54, 55, 57, 64, 75, 76, 112, 219, 220, 227, 235, 237, 240, 243
Luht, J. — 135
Luik, O. — 114
Lukin, A. — 197, 198, 200—202, 204
Lumet, H. — 235
Lund, O. — 248
Luther, M. — 59
Luts, A. — 233
Luts, O. — 33
Lõbu, E. — 233
Lääts, H. — 233, 248
Löwis of Menar, A. — 72
Lücke, A. H. — 100

Macpherson, J. — 14, 46
Madarik, J. — 194, 236
Majakovski, V. — 40, 205
Malm, J. J. — 82
Mannteuffel, P. A. Fr. — 80, 82, 83, 104, 168
Manteuffel, krahv — 43
Manzoni, A. — 22
Maripuu, J. — 236
Marpurg, G. G. — 81, 93, 99
Marryat, Fr. — 111
Marx, K. — 16, 17
Masing, G. A. — 96, 97
Masing, K. J. — 244
Masing, O. W. — 71, 77, 112
Matt, F. — 248
Maupassant, G. de — 169
Meigas, J. E. — 234
Meisel, P. — 203
Mering, A. — 235
Merrien, J. — 116
Mets, M. — 226
Mets, P. — 136
Metsanurk, M. — 152, 187, 237
Metsar, L. — 227
Metsniit, J. — 212
Metua, J. — 235
Mickiewicz, A. — 22, 23
Mieželaitis, E. — 40
Mihkla, K. — 66, 164, 189, 192
Mikko, L. — 248
Miller, V. — 228, 245
Minor, J. — 45
Minuth, J. G. — 87
Mocquet, J. — 109
Moeller, O. Fr. Th. — 227
Moleschott, J. — 169
Molière — 18
Motõljova, T. — 37
Mui, A. — 221
Murdmaa, A. — 238
Mustonen, O. A. — 230
Mägi, K. — 248
Mälk, A. — 233, 239—241, 243
Mälk, M. — 240
Mälk, T. — 240
Mälk, V. — 240, 241
Mändmets, J. — 33, 208, 229—231, 234, 237, 243
Mölder, J. — 220
Mölder, V. — 24, 206, 219—224, 234, 236
Müürisepp, A. — 221
Naaber (Nipsust), E. — 234, 237
Napiersky, K. E. — 43, 51, 53, 84
Napoleon I — 14, 91, 119
Napoleon III — 23
Nedošivin, G. — 11
Neggo, G. — 248
Nekrassov, N. — 155
Niemi, A. — 230
Nieritz, G. — 122, 127
Niit, H. — 232
Nirk, E. — 32, 141
Nolcken, N. — 220
Normann, E. — 30, 230
Normann, V. — 133
Nurme, M. — 237
Nurmik, M. vt. *Küla, M.*
Nõmm, E. — 245

Oehlenschläger, A. — 23
Okas, E. — 248
Oks, Jaan — 33, 225, 226, 229
Oks, Johannes — 225
Oks, V. — 225
Olak, P. — 212, 229
Oldekop, G. A. — 79, 80, 89, 95—104
Overbeck, Chr. A. — 91

Paas, A. — 215
Paivel, A. — 245
Paldrock, A. — 237
Pallasmaa, A. — 211
Paltser, A. — 83
Parijõgi, J. — 237
Parker, L. — 206
Parrot, G. Fr. — 115
Parve, R. — 236
Pau, I. — 234
Paulmeister, A. — 221
Paulmeister, C. — 220, 232
Paustovski, K. — 40
Pavlovski, M. — 238
Peegel, J. — 98, 218—220, 232, 234
Peep, H. — 154
Peeter I — 106, 120, 122, 125
Peterson, K. J. — 27, 28, 33, 80, 104, 186
Peterson-Särgava, E. — 35, 152, 168—182, 191
Petri, J. Chr. — 85
Petronius Arbiter, T. — 62
Petőfi, S. — 22, 23

Phaedrus — 62
Pihelga, A. — 248
Pihlakas, G. — 165
Piiper, J. — 243
Pissarev, D. — 6
Plettenberg, W. — 216
Polchau, A. — 42
Prants, H. — 129
Preobraženski, S. — 10
Puksoo (Puksov), Fr. — 42
Puškin, A. — 16, 22, 25, 155
Põdder, M. — 142, 168, 169
Päll, E. vt. *Angervaks, H.*
Pärn, J. — 30, 141, 157
Päärson, A. — 203
Pöögelmann, H. — 24, 32, 194, 197—200, 204, 210

Racine, J. — 19
Rahula (Koel), A. — 222, 245, 247
Ramul, K. — 232
Rand, M. — 220
Randmets, V. — 215
Randvere, J. vt. *Aavik, Johannes*
Ranna (Tamberg), H. — 242, 243
Rannaleet, A. (Laurent, R.) — 194, 196, 197, 199, 201—203, 206
Rattur, V. — 247
Raud, K. — 248
Raud, M. — 40, 236
Raud, P. — 248
Rauk, J. — 247
Raunik, R. (Põlder, V.) — 244
Rauniste, H. — 234
Recke, E. — 83, 88
Recke, J. Fr. — 43, 51, 53, 84
Reiart, V. — 221
Reimann, P. — 9, 36
Reindorff, G. — 248
Reinthal, C. G. — 99
Reinvald, A. — 117, 132, 216, 220
Reinvald, Jaan — 234
Reinvald, Jüri — 234
Reizov, B. — 5, 12
Remmel, M. — 242
Reuter, F. — 27, 31
Reutz, J. — 233
Revjakin, A. — 11
Richardson, S. — 14
Ridala, Vassili — 210
Ridala, Villem — 33, 177, 189, 192, 197, 208—210, 213, 214, 222, 232, 233, 235, 236
Riis, A. — 171
Riis, V. — 210, 221, 226, 229, 234, 247
Rochow, Fr. E. — 74
Roht, R. — 33
Rolland, R. — 36
Roos, J. — 84, 189
Roosileht, A. — 184
Rosenplänter, J. H. — 54, 64, 72, 79—81, 89, 93, 95, 97—99, 103, 104, 112, 227
Roth, J. Ph. — 96—99
Rousseau, J.-J. — 14, 42—44, 110, 111
Rummel, W. Chr. — 51
Rummo, J. — 113, 114
Rummo, P. — 87, 95
Russ, S. — 247
Russow, Fr. N. — 186
Rõlejev, K. — 23
Ränk, G. — 245

Saal, A. — 31, 157, 169, 219
Saar, H. — 114
Saartok, I. — 212
Saarts, L. — 197, 202, 205
Saat, J. — 213, 215
Sabler, G. Chr. — 112
Sagrits, R. — 248
Saks, E. V. — 243
Saltõkov-Štšedrin, M. — 171
Salu, H. — 126, 166
Sander, T. — 183, 187
Sarap, R. — 9
Sass, H. A. F. — 230
Saul, J. — 130
Schelling, Fr. W. J. — 17
Schiller, Fr. — 14, 27, 45, 47, 94, 124, 142—144, 146, 169
Schlegel, A. W. — 17
Schlegel, Chr. H. J. — 85, 87, 88
Schlegel, Fr. — 17, 18
Schleiermacher, Fr. D. E. — 17
Schmid, Chr. — 113
Schmidt, A. — 51, 53
Schmidt, Fr. A. H. — 112
Schmidt, G. A. — 212
Schmidt, H. A. A. — 212
Schmuul, Alvine — 215
Schmuul, Armilde — 217
Schmuul, Jaan — 217
Schmuul, Jüri — 213, 216
Schmuul, L. — 218
Schmuul, R. — 212

Schneidern (majaomanik Tallinnas) — 43
Schreiber, J. C. — 247
Schubart, Chr. Fr. D. — 91, 103
Schultz, G. J. (Dr. Bertram) — 29, 82, 90
Schwabe, J. G. — 79, 80
Schwan, L. J. — 127
Schwarz, S. — 88
Schwelle, J. — 98, 115
Schünmann, J. Chr. — 99
Scott, W. — 18
Selkirk, A. — 108, 116
Semjonov, S. — 171
Semper, J. — 237
Sepp, J. — 236
Seppel, A. — 223, 226, 245
Sergo, H. — 238
Shakespeare, W. — 8, 19, 35
Shaw, B. — 36
Shelley, P. B. — 16, 22
Sild, O. — 52, 96
Silla, V. (A.) — 224
Sirge, R. — 114, 175
Slowacki, J. — 23
Smeeks, H. — 108
Smuul, J. — 209, 210, 212, 214—217
Soar, R. vt. *Kider, K.*
Sofokles — 108
Sokolov, A. — 10, 12
Sommerling, A. — 199
Sonntag, K. G. — 98
Staël, A.-L.-G. — 18
Ståhlberg, E. — 246
Steele, R. — 108, 109
Steinsberg, P. A. J. — 60
Stelmahh, M. — 40
Stender, G. Fr. — 59, 60, 63, 65, 74
Stendhal (Beyle, H.) — 18, 19, 25
Stern, Fr. S. — 231, 237
Sterne, L. — 14
Stevenson, R. L. B. — 116
Strauss, D. Fr. — 169
Sudermann, H. — 147, 158, 168
Suits, G. — 32, 33, 51, 53, 54, 66, 83, 86, 87, 156, 186, 235, 237, 243
Suve Jaan — 93
Svetlov, M. — 40
Sõster, J. — 137
Särel, O. — 222
Särgava, E. vt. *Peterson-Särgava, E.*
Sööt, B. — 141, 171, 232
Sööt, K. E. — 31, 32, 87
Süda, P. — 233, 241, 248
Süda, R. — 231
Süda (Südda), P. — 229—231, 238, 241, 247
Sütiste, J. — 154, 206

Ševtšenko, T. — 23, 155

Zedtwitz, Fr. X. — 243
Zeiger, J. — 209, 214
Zola, É. — 8, 38, 145, 147, 158, 168

Žukovski, V. — 16, 22

Taev, K. — 141, 232
Taidema (majaomanik Kuressaares) — 232
Tamm, D. — 96, 97
Tamm, Jakob — 30, 116, 169, 175
Tamm, Juhan — 233, 247
Tammsaare, A. H. — 33, 111, 236
Taniloo, E. — 238
Tegova, E. — 234
Tennov, E. — 234
Teär, Jaan — 242
Teär, Julius — 242
Thom, A. — 243
Thomasson, J. — 112, 113
Thomson, J. — 14
Tieck, J. L. — 16, 17, 27
Tiesenhausen, B. H. — 88
Tiesenhausen, J. E. — 88
Tiesenhausen, M. — 88
Tiesenhausen, von — 48
Tihemets, E. — 248
Tikerpuu, G. — 24
Timofejev, L. — 9
Tolli, V. — 211, 248
Tolstoi, L. — 169
Toom, Aleksander — 243
Toom (Thom), Arthur — 243
Toomessalu, A. — 222
Tooming, O. — 234
Tork, M. — 128
Torn, I. — 232, 248
Toussaint l'Ouverture, F.-D. — 123, 128
Trei, S. — 248
Treier, E. — 164

Treumann, H. — 83
Triik, N. — 248
Trull, J. — 222, 223
Trull, T. — 221, 222
Tšehhov, A. — 147
Tšernov, J. — 238
Tuglas, F. — 32, 33, 35, 129, 152, 177, 178, 180, 189, 192
Tulik, A. — 212
Tulik, M. — 212
Turgenev, I. — 142, 158, 168, 169
Tuulik, Jüri (sünd. 1940) — 212, 233, 237, 238
Tuulik, Jüri (sünd. 1877) — 213
Tuulik, Kaarel — 212, 237, 239
Tuulik, Kadri — 212
Tuulik, S. — 232, 238
Tuulik, Ü. — 212, 233, 237, 238
Tõkman, A. — 242
Tõnisson, M. — 114
Tõrges, T. — 237

Ukrainka, L. — 24
Under, M. — 34, 197
Undritz, T. — 232
Unt, M. — 227
Upa Jüri — 228
Upa Triin — 228
Upit, A. — 9
Uspenski, G. — 171
Uustulnd, A. — 228, 233—235, 238
Uutmaa, R. — 248

Vaarandi, D. — 40, 221—223, 232, 233, 238, 245
Vaher, E. — 248
Valdas, M. — 184
Valsiner, A. — 232
Vanslov, V. — 6, 12, 13, 15
Varik, M. — 238, 248
Verev, V. — 237, 238
Verhaeren, É. — 154
Verlaine, P. — 152
Verne, J. — 116
Veske, M. — 29, 30, 120, 126, 138, 140, 220
Vesse — 245
Viiralt, E. — 234
Vilde, E. — 9, 11, 35, 37, 142—145, 147, 148, 150, 152, 155, 157—161, 163—169, 171, 172, 177, 181, 188, 190, 195, 211, 215, 234, 236
Vinkel, A. — 179, 232
Virgo, E. — 164, 176, 177, 179
Visnapuu, H. — 191, 237
Vitet, L. — 19
Voltaire — 17, 18, 35, 42, 43, 48
Vorms, J. — 210, 213, 234, 237
Voss, I. — 132
Vostokov, A. — 236
Vovtšok, M. — 119
Vurgun, S. — 36, 37, 39, 40
Võerahansu, J. — 248
Väli, H. — 232
Väli, V. — 248
Vänjas (Rosenberg), G. — 120
Vörösmarty, M. — 23

Wackenroder, W. H. — 16, 17
Wagenseil, Chr. J. — 88
Wahl, J. H. — 90, 91
Wahl, K. G. — 90
Webermann, O. A. — 52, 64
Weisse, Chr. F. — 47, 83, 84, 88
Wilde, P. E. — 50
Wildenberg, O. — 236
Willigerode, A. H. — 130
Willmann, C. Ch. — 53
Willmann, Fr. W. — 49—65, 68, 71—76, 79, 80, 94, 108, 109, 168, 235, 247
Willmann, J. Chr. — 51
Winkler, R. J. — 79, 81, 89, 91—95, 99, 100, 103
Wolff, Chr. — 74
Wühner, H. — 120
Wyss, J. D. — 111
Wyss, J. R. — 111

Õige, A. — 208

Üksti, A. — 214
Ülisaar, J. — 212

Young, E. — 14

SISUKORD

Romantismist kirjanduses 5
J.-J. Rousseau teoste tõlkest ja tundelisest kirjandusest XVIII sajandi Eestimaal 42
Fr. W. Willmann ja eesti didaktiline jutukirjandus 50
Luulest XVIII ja XIX sajandi vahetusel 78
Paar sõna robinsonaadidest mujal ja meil 105
Mats Kirsel ja rõhumisevastane temaatika eesti rahvaraamatus . 117
Jakob Liivi tulek kirjandusse 129
Juhan Liiv ja tema aja kirjanduslik mõte *(Kirjaniku 100. sünniaastapäeva puhul)* 140
Eesti kirjanduse küpsustunnistus *(E. Vilde ajaloolisest triloogiast)* . 157
E. Peterson-Särgava osast eesti kriitilise realismi arengus . . . 168
M. Kampmaa töö eesti kirjanduse historiograafias 183
Vähetuntud peatükk eesti luule ajaloost 194
Mööda kirjanduslikku Saare- ja Muhumaad 207
Bibliograafia 249
Nimeregister 251

А. Винкель. ЛИТЕРАТУРА. ЭПОХА. ЧЕЛОВЕК. Статьи и исследования по литературе. На эстонском языке. Оформление: А. Винт. Издательство «Ээсти Раамат», Таллин, Пярнуское шоссе, 10.

Toimetaja M. Käbin. Kunstiline toimetaja S. Liiva. Tehniline toimetaja V. Kann. Korrektor E. Bachwerk. Laduda antud 8. XII 1969. Trükkida antud 2. IV 1970. Trükipaber nr. 1 — Ligatne Paberivabrik, Läti NSV. 54×84/16. Trükipoognaid 16,25. Tingtrükipoognaid 13,7. Arvestuspoognaid 15,28. Trükiarv 2500. MB-03704. Tellimise nr. 93. Trükikoda «Kommunist», Tallinn, Pikk tn. 2. Hind 1 rbl. 27 kop.

7—2—2
82—69

1.27

A
30678

589561 2

TÜ RAAMATUKOGU
1 0300 00589561 2